श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

शल्यपर्व – (९ वे पर्व)

१

शल्यपर्व.

९. शल्यपर्व.

—:०:—

शल्याभिषेकपर्व १. पृ. ८५–१७५.

ऱ्हदप्रवेशपर्व २. पृ. १७६–१८२.

गदापर्व ३. पृ. १८२–२८७.

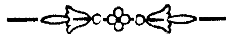
१०. सौप्तिकपर्व.

—:०:—

सौप्तिकपर्व १. पृष्ठें २९१–३२४.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर.)

शल्यपर्व ९.

शल्याभिषेकपर्व १.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

अध्याय १ ला.

[१ जनमेजयाचा युद्धविषयक प्रश्न. २ त्याला वैशंपायनाचें उत्तर—शल्याला सैन्यापत्याभिषेक करून दुर्योधनाचें युद्धार्थ गमन. ३ संजयाच्या तोंडून दुर्योधनवध ऐकून धृतराष्ट्राची मूर्च्छा व त्याचें संजयाकडून शांतवन.]

(१) **जनमेजय—वैशंपायना, अशाप्रकारें त्या सव्यसाची अर्जुनानें समरांत कर्णाचा वध केला असतां कौरवांच्या अवशिष्ट अल्पसैन्यानें पुढें काय केलें? दुर्योधन राजानें आपल्या सैन्याचा संहार होत असल्याचें पाहून व प्रसंगावर दृष्टि ठेऊन पुढें काय करावयाचें ठरविलें? तें ऐकण्याची मला फार इच्छा आहे, तर हे द्विजोत्तमा, तें सांग! माझ्या पूर्वपुरुषांचें चरित्र श्रवण करीत असतां माझी तृप्ति म्हणून कधींच होत नाहीं!**

(२) वैशंपायन—राजा, कर्णाचा वध झाला असतां धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन शोकसागरांत मग्न झाला आणि त्याच्या सर्व आशा समूळ नष्ट झाल्या ! ' हा कर्णा, हा कर्णा ' म्हणून दुर्योधनानें सारखा शोक केला ! नंतर अवशिष्ट नृपांसह तो मोठ्या कष्टानें आपल्या शिबिराला गेला ! त्यांनीं त्याला शास्त्रनिश्चित हेतू सांगून त्याचें समाधान करण्याचा पुष्कळ यत्न केला; परंतु सूतपुत्र कर्णाची वारंवार स्मृति होऊन त्याला शांति मिळाली नाहीं ! ' दैव बलवत्तर आहे' असा मनाचा निश्चय करून तो प्रभातकाल होतांच पुनः युद्धाकरितां निघाला ! त्यानें मद्राधीश शल्याची सेनापतिपदावर योजना केली आणि आपल्या अवशिष्ट नृपगणांसह तो बाहेर पडला ! हे भरतश्रेष्ठा, तेव्हां कौरव-पांडवांचें देवासुरांप्रमाणें मोठें तुमुल युद्ध झालें ! त्यांत शल्यानें मध्याह्नकालापर्यंत शत्रुसैन्याचा भयंकर संहार केला; परंतु शेवटीं धर्मराजानें त्याचा वध केला ! राजा, शल्यवध झालेला पाहून आधींच बंधुहीन झालेला तो दुर्योधन शत्रुभयानें रणांगणांतून पळून गेला व एका घोर ऱ्हदामध्यें जाऊन लपून बसला ! त्या दिवशीं अपराह्णकालीं भीमादिक पांडववीरांनीं त्या ऱ्हदाला वेढा घातला, त्या दुर्योधनाला युद्धार्थ आह्वान केलें आणि शेवटीं त्याला युद्धांत मारिलें ! त्या वीर दुर्योधनाचा असा वध झाल्यावर कृप, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा ह्या तिघांनीं पांडवसैनिकांचा मोठा संहार केला !

(३) दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शोकार्त संजयानें आपल्या शिबिराहून निघून कौरवपुरींत प्रवेश केला ! दुःखी संजय शोक करीत राजवाड्यांत शिरला, तेव्हां त्याचें सर्व शरीर दुःखावेगानें थरथर कांपत होतें ! त्याला पाहून तेथील मोठमोठे पुरुषश्रेष्ठहि शोकाकुल होऊन नष्टचित्त झाले व धांवत सुटले ! संजयानें मोठ्या दुःखानें आक्रोश करीत त्यांना म्हटलें, " अहो, महात्म्या दुर्योधनाचा वध झाला ! आज आम्ही सर्व बुडालों ! कालगति किती विचित्र आहे म्हणून सांगूं ? अहो, आमचे कौरववीर इंद्रतुल्य पराक्रमी असून त्या सर्वांचा वध झाला !" तें ऐकून राजवाड्यांतील सर्व लोकांनीं ' हायहाय, दुर्योधन गेला ' म्हणून मोठ्यानें शोक केला ! पुरींतील आबालवृद्ध सर्व लोकांनीं दुर्योधन हत झाल्याचें ऐकून मोठा विलाप केला ! इतक्यांत तो संजय धृतराष्ट्राच्या महालांत गेला ! तेथें तो प्रज्ञाचक्षु नृपश्रेष्ठ धृतराष्ट्र आसनावर बसला असून त्याच्या सभोंवतीं त्याच्या सुना, गांधारी, विदुर, इतर सुहृज्जन व हितचिंतक बंधुवर्ग बसले होते ! कर्णाच्या निधनानें आतां पुढें काय करावयाचें ह्याच विचार त्याच्या

मनांत सारखा चालला होता ! जनमेजया, नंतर तो दुःखाकुल संजय बाणांनीं सद्गद होऊन बोलला " नरव्याघ्रा धृतराष्ट्रा, मी संजय आहें ! भरतश्रेष्ठा, तुला मी प्रणिपात करितों ! मद्राधिप शल्य, सौबल शकुनि, (त्याचा पुत्र) पुरुषश्रेष्ठ दृढविक्रमी उलूक, सर्व संशप्तक, कांबोज, शक, म्लेच्छ, पार्वतीय व यवन ह्या सर्वांचा रणांत संहार झाला ! तसेंच हे राजा, प्राच्य, दाक्षिणात्य, उदीच्य, प्रतीच्य वगैरे दिशांचे शूर वीर, राजे व राजपुत्र हत झाले ! कर्णपुत्र सत्यसेनाचाहि वध झाला ! भीमसेनानें आपल्या प्रतिज्ञेनुसार दुर्योधनाचा वध केला असून तो दुर्योधन ऊरु भग्न होऊन धूळींत पडला आहे ! राजा, धृष्टद्युम्न; शिखंडी, उत्तमौजा, युधामन्यु, प्रभद्रक, पांचाल व चेदि या सर्वांचा नाश झाला ! तुझे पुत्र, तसेंच द्रौपदेयहि मारले गेले ! सर्व मनुष्यें, गज, अश्व यांचा नाश झाला असून तुझ्या पुत्रांचीं शिबिरें आतां निःशेष झालीं आहेत ! पांडव व कौरव यांच्या भयंकर रणसंग्रामांत परस्परांनीं परस्परांचा अंत केला असून ह्या कालग्रस्त जगतांत बहुधा स्त्रियाच आतां अवशिष्ट राहिल्या आहेत ! पांडवांचे सात व धार्तराष्ट्रांचे तीन रथी ह्या घोर संग्रामांत वांचले आहेत ! पांच पांडव, बंधु, वासुदेव आणि सात्यकि व कौरवपक्षीय कृतवर्मा, कृप आणि अश्वत्थामा हे ते वीर होत ! अठरा अक्षौहिणी सैन्यापैकीं हे दहा रथीच केवळ अवशिष्ट राहिले आहेत ! हे भरतर्षभा, बाकीचें सर्व सैन्य कालमुखीं पडलें ! त्या कालानेंच दुर्योधनाला पुढें करून जगतांतील सर्व जनांचा वध करविला !

वैशंपायन—संजयानें केलेलें अप्रिय भाषण ऐकून राजा धृतराष्ट्राचें धैर्य नष्ट झालें व तो भूमीवर पडला ! नंतर शोकाकुल विदुर आणि त्यामागून धृतराष्ट्रपत्नी गांधारी व सर्व कुरुस्त्रिया त्या दारुण वार्तेनें भूमीवर मूर्च्छित होऊन पडल्या ! सर्व राजमंडळहि निःसंज्ञ होऊन भूतलावर पडलें ! तेव्हां तीं पडद्यावरील चित्रेंच होत असा भास झाला ! नंतर पुत्रशोकानें मूर्च्छित झालेला तो धृतराष्ट्र राजा हळुहळू सावध झाला ! दुःखानें त्याचें शरीर कांपत होतें ! सर्व दिशांकडे दृष्टि टाकून तो विदुराला म्हणाला, " हे प्राज्ञा विदुरा, मी अनाथ झालों आहें, माझे सर्व पुत्र मृत्युमुखीं पडले आहेत ! तेव्हां सांप्रत तूंच माझा आधार आहेस ! असें बोलत तो पुनः हतसंज्ञ होऊन भूमीवर पडला ! तेव्हां त्याच्याजवळ असणाऱ्या बांधवांनीं त्यावर शीत जलाचें सिंचन केलें आणि पंख्यांनीं त्याला वारा घातला. बऱ्याच वेळानें धृतराष्ट्र राजा शुद्धीवर आला आणि कुंभांत टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें वरचेवर निश्वास टाकू

लागला ! त्या धृतराष्ट्राची ती दुःखावस्था पाहून संजयालाहि रडूं कोसळलें ! तशाच गांधारी आणि सर्व स्त्रिया यांनीं रडरडून एकच आकांत केला ! धृतराष्ट्र वरचेवर मूर्च्छित होऊं लागला ! बऱ्याच वेळानें तो विदुराला बोलला, "विदुरा, ह्या सर्व स्त्रिया आणि गांधारी, तसेच हे सर्व सुहृदहि येथून जावोत; त्यांच्या येथें राहण्यानें माझे मनाला मोठें अस्वास्थ्य वाटतें ! धृतराष्ट्राचें भाषण ऐकून विदुरानें मोठ्या दुःखानें त्या स्त्रियांस व आप्तमंडळीस जाण्यास सांगितलें व ते सर्व धृतराष्ट्राची ती दुःखाकुल स्थिति पाहून तेथून निघून गेले ! नंतर त्या शोकाकुल धृतराष्ट्र राजानें सावध झाल्यावर आतां या जगांत मला कोणाचा आधार म्हणून दुःखग्रस्त संजयास विचारलें ! मग त्यानें हात जोडून वरचेवर शोक करणाऱ्या त्या राजाचें गोड भाषण करून सांत्वन केलें ! ९.१.१.

अध्याय २ रा.

[१ धृतराष्ट्राचा विलाप. २ धृतराष्ट्राचा संजयाला युद्धविषयक प्रश्न.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजय राजा, धृतराष्ट्राच्या जवळून त्या स्त्रिया गेल्यावर त्याचा शोक अधिकच वाढला. दुःखातिरेकानें तो उष्ण निश्वास सोडीत वरचेवर हातवारे करूं लागला ! त्यानें पुष्कळ विचार केला आणि शेवटीं संजयाला बोलला—

धृतराष्ट्र—सूता, आज केवढें महद्दुःख मजवर कोसळल्याचें तूं मला सांगितलेंस ! सर्व पांडवांचें कुशलवृत्त आणि माझे सर्व पुत्र हत झाल्याचें तूं सांगत आहेस ! माझें हृदय वज्राचेंच असलें पाहिजे आणि म्हणूनच हें घोर वृत्त ऐकून त्याचे सहस्रावधि तुकडे होत नाहींत ! संजया, बालपणच्या त्यांच्या क्रीडा आणि आज त्यांचा झालेला वध ऐकून माझें हृदय फाटून जात आहे ! माझ्या अंधत्वामुळें त्यांचें स्वरूपदर्शन मला घडलें नाहीं, तरी पुत्रस्नेहामुळें माझें त्यांजवर नित्य प्रेम होतें ! बालपण जाऊन त्यांना तारुण्यदशा प्राप्त झाली ! पुढें ते अत्यंत संपन्न झालेले ऐकून मला मोठा आनंद झाला ! परंतु आज ते सर्व ऐश्वर्यहीन व तेजोहीन होऊन पतन पावल्याचें ऐकून माझी सर्व शांती नाहींशी झाली ! वत्सा राजेंद्रा दुर्योधना, ये ये, तुझ्यावांचून मी अगदीं अनाथ झालों आहें ! माझी आतां काय गति होणार ? तुझ्या साहाय्यार्थ किती

तरी राजे आले असून त्या सर्वांला सोडून यःकश्चित् क्षुद्र राजाप्रमाणें हत होऊन भूमीवर पडला आहेस ! अनेक आप्तांना व सुहृदांना आजपर्यंत आश्रय देऊन हे वीरा, अंध आणि वृद्ध अशा मला सोडून तूं आज कोठें निघालास ? तुझें तें प्रेम, ती कृपा आणि भूपालांमध्यें तुझ्याविषयींचा आदर आज कोठें गेला ! रणांत तूं अपराजित असून आज तुझा वध झाला तरी कसा ? सकाळीं उठून 'बाबा, बाबा,' म्हणून मला आतां कोण हाका मारील ? आणि मला 'महाराज, लोकनाथ' असें तरी सतत कोण म्हणेल ? माझ्या गळ्याला मिठी घालून व आनंदाश्रू डोळ्यांत आणून मजकडे पहात 'कुरुराज, काय आज्ञा आहे' म्हणून आतां कोण म्हणेल, तें सांग पाहूं ! पुत्रा, तुझ्या तोंडचे मीं असेहि शब्द ऐकले आहेत कीं, "बाबा, ह्या पृथ्वीवर माझें जितकें सामर्थ्य आहे, तितकें धर्मराजाचें नाहीं ! भगदत्त, कृप, शल्य, आवंत्य, जयद्रथ, भूरिश्रवा, महाराज बाल्हिक, अश्वत्थामा, भोज, महाबल मागध, बृहद्बल, क्राथ, सौबल शकुनि, लक्षावधि म्लेच्छ, शक आणि यवन, कांबोजाधिपति सुदक्षिण, त्रिगर्ताधीश, पितामह भीष्म, भारद्वाज, गौतम, श्रुतायु, अयुतायु, वीर्यवान् शतायु, जलसंध, ऋष्यश्रृंगपुत्र, राक्षस, अलायुध, वीरबाहु अलंबुष, महारथ सुबाहु, हे व दुसरेहि पुष्कळ राजे मजकरितां आपले प्राण आणि धन यांवर पाणी सोडून पांडवांशीं युद्धार्थ तयार आहेत ! त्यांच्यांमध्यें स्थित होऊन बंधूंसह मी पांडव, पांचाल, चेदि, द्रौपदेय, सात्यकि, कुंतिभोज आणि घटोत्कच राक्षस यांच्याशीं युद्ध करीन ! हे पांडववीर मजवर चालून आले असतां मी एकटा देखील त्यांचें निवारण करीन; मग हे पांडवांचे वैरी मला सहाय झाले असतां पांडवांचा पराजय होईल, यांत संशय तो कसला ? अथवा हे सर्व मिळून पांडवांच्या अनुयायांशीं युद्ध करून त्यांचा रणांत वध करितील आणि मग मी आणि कर्ण मिळून सर्व पांडवांचा वध करूं ! नंतर ते सर्व शूर राजे माझ्या आज्ञेंत राह- तील आणि मग त्यांचा पुढारी बलवान् कृष्ण कधींहि कवच धारण करणार नाहीं !"

सूता संजया, अशा प्रकारें दुर्योधनानें माझ्याजवळ अनेकदां भाषण केलें ! आणि मी त्यावर विश्वास ठेवून पांडव युद्धांत खरोखरच हत झाले, असें समजत होतों ! परंतु आज त्या पांडवांच्या मध्यें उभे राहून युद्ध करीत असतां माझेच पुत्र वध पावले ! या सर्वांला कारण एक दैवच आहे ! दुसरें कांहीं नाहीं ! प्रतापवान् लोकनाथ भीष्म हा शिखंडीशीं युद्ध करीत असतां वध

पावला; तेव्हां जणुंकाय कोल्ह्यानेंच सिंहाला मारलें असें सर्वांना वाटलें ! सर्वशस्त्रास्त्रविद्याकुशल ब्राह्मण द्रोण, परंतु त्यालाहि पांडवांनीं युद्धांत वधिलें, यावरून बलवत्तर दैवापुढें कोणाचें काय चालणार ? तसाच दिव्यास्त्रवेत्ता महाबलवान् कर्ण युद्धांत पतन पावला, भूरिश्रवा, सोमदत्त आणि महाराज बाल्हिक यांचाहि समरांत नाश झाला, हा सर्व दुर्दैवाचाच खेळ नव्हे तर दुसरें काय ? गजयुद्धविशारद भगदत्त आणि शूर जयद्रथ हे युद्धांत वध पावले, तेव्हां दैवगतीशिवाय दुसऱ्या कोणाला दोष द्यावा बरें ? ज्या युद्धांत सुदक्षिण, पौरव जलसंध, श्रुतायु आणि अयुतायु यांसारख्या शूर वीरांचा वध होतो, तेथें दैवच बलवत्तर आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं ! सर्वशस्त्रधराग्रणी व बलाढ्य पांड्य राजा ह्याला देखील पांडवांनीं युद्धांत वधिलें, तेव्हां आमचें दुर्दैवच ओढवलें, असें म्हटलें पाहिजे ! बलिष्ठ बृहद्बल आणि मागध, तसाच महाधनुर्धर पराक्रमी उग्रायुध, आवंत्य, त्रिगर्ताधीश आणि संशप्तक वीर या सर्वांचा वध व्हावा, तेव्हां दैवाशिवाय दुसरें काय बलवत्तर आहे ? अलंबुष, राक्षस अलायुध आणि ऋष्यशृंगपुत्र यांचाहि जेथें वध होतो, तेथें हे सर्व दुर्दैवाचेच खेळ होत, असेंच म्हणणें भाग आहे ! नारायण आणि गोपाल या युद्धदुर्मद सैन्यांचा तसाच सहस्रावधि म्लेच्छांचा संहार झाला, याला दैवदुर्विलसित म्हणूं नये तर काय म्हणावें ? या युद्धांत बलवान् सौबल शकुनि व त्याचा पुत्र कैतव्य हे वीर पतन पावले, त्याला दुर्दैवाचाच परिणाम कां बरें म्हणूं नये ? अशाप्रकारें हे व दुसरेहि पुष्कळ अस्त्रविशारद, युद्धनिपुण, शूर, परिघबाहु राजे आणि राजपुत्र जर रणांत वध पावूं लागले, तर त्याला दैवदुर्घटितापेक्षां दुसरें काय म्हणावें ?

सूता संजया, ज्या ठिकाणीं शूर, महाधनुर्धर, अस्त्रनिष्णात आणि युद्धदुर्मद असे इंद्रतुल्यविक्रमी राजे निधन पावतात, त्याला दैवच म्हटलें पाहिजे ! नाना देशांहून आलेले मोठमोठे क्षत्रिय वीर जेथें रणांगणावर पतन पावतात, त्याला तो दैवाचाच परिणाम असें म्हणूं नये, तर दुसरें काय म्हणावें ? माझे बलवान् पुत्र, पौत्र, मित्रवर्ग आणि बंधुजन मरून पडावे हें सर्व माझ्या भागधेयाचेंच फळ होय ! मनुष्य जन्माला येतो, तेव्हां तो आपल्या बऱ्यावाईट दैवाला घेऊन येतो ! जो मनुष्य भाग्यवान् असतो, त्याचें जगांत कल्याण होतें ! मी भाग्यहीन असल्यामुळें माझे सर्व पुत्रादिकांचा संहार झाला आहे ! संजया, मी आतां वृद्धावस्थेंत शत्रुवश झालों असतां माझी गति काय होईल ? वनवासाला

जाण्याशिवाय मला दुसरी कोणतीच गति दिसत नाहीं! रणांत सर्व ज्ञातिजनांचा संहार होऊन मी बंधुहीन झालों आहें! म्हणून आतां मला पंख तोडलेल्या पक्ष्याप्रमाणें ह्या दुर्दशेंत राहण्यापेक्षां वनवासच बरा वाटत आहे! आतां बलवान् दुर्योधन, शल्य, दुःशासन, विविंश आणि विकर्णासारखे शूर पुरुष पतन पावले असतां भीमसेनाचे कठोर शब्द मीं कसे ऐकून घ्यावे? ज्या एकट्या भीमसेनानें माझ्या शंभर पुत्रांचा वध केला, तो वारंवार मला दुर्योधनवधवृत्त ऐकवील; तें आधींच दुःखशोकांनीं अभितप्त अशा माझ्याच्यानें कसें बरें सोसवेल?

वैशंपायन—राजा जनमेजया, याप्रमाणें तो बंधुहीन धृतराष्ट्र राजा शोकसंतप्त झाला असतां वरचेवर पुत्रांची स्मृति होऊन तो वारंवार मूर्च्छित होऊं लागला! त्यानें बराच वेळ शोक केला आणि दीर्घ व उष्ण निश्वास टाकून त्यानें आपल्यावरील संकटाचा विचार केला आणि अत्यंत दुःखसंतप्त होऊन त्यानें गावल्गणि संजयाला युद्धवर्णन विस्तारानें करण्यास सांगितलें!

(२) **धृतराष्ट्र**—संजया, भीष्मद्रोणांचा तसाच कर्णाचाहि वध झाल्याचें समजलें! त्यानंतर माझ्या योद्ध्यांनीं कोणाला सेनापति केलें? ज्याला ज्याला म्हणून आतांपर्यंत सेनापति केलें, त्याला त्याला पांडवांनीं अल्पावकाशांत मारून टाकिलें! संजया, तुम्हां सर्वांसमक्ष अर्जुनानें भीष्माला रणाग्रभागीं पाडिलें! पुढें द्रोणाचा तुम्ही सर्व पहात असतां वध झाला! नंतर त्या प्रतापवान् कर्णाचाहि तुम्ही व सर्व राजे यांदेखत अर्जुनानें वध केला! त्या महात्म्या विदुरानें मला पूर्वींच सांगून ठेविलें आहे कीं 'दुर्योधनाच्या अपराधामुळें ही सर्व प्रजा नाश पावेल! तसेंच कित्येक असे मूढ आहेत कीं, डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहूनहि त्यांस त्यांतील इंगित समजत नाहीं!' त्या दीर्घदृष्टि आणि धर्मशील विदुरानें मला त्यावेळीं सांगितलेलें सर्व आतां अनुभवास येत आहे! दुर्दैवानें माझा बुद्धिभ्रम होऊन माझ्या हातून पूर्वीं जो अन्याय झाला, त्याचेंच हें फळ आज मी भोगीत आहें! तर संजया, त्या संग्रामाचें पुनः यथातथ्य वर्णन करून मला सांग!

संजया, कर्ण निधन पावला असतां कौरवांचा सेनापति कोण झाला! तसेंच युद्धांत कृष्णार्जुनांविरुद्ध चालून जाणारा असा कोण कौरव वीर होता? मद्रराज शल्याचें दक्षिण आणि वाम चक्रांचें रक्षण कोण करीत होता? त्याच्या

पृष्ठभागाचें रक्षण कोणीं केलें? संजया, तुम्ही सर्व एकत्रित असतां महारथी मद्रराज शल्य आणि माझा पुत्र दुर्योधन हे पांडवांकडून युद्धामध्यें कसे मारले गेले? संजया, समरांत सर्व भारतीयांचा महाक्षय कसा झाला आणि माझा पुत्र दुर्योधन कसा मारला गेला तें सर्व वृत्त मला विस्तारानें सांग! तसेंच सर्व पांचाल, त्यांचे अनुचर, धृष्टद्युम्न, शिखंडी, द्रौपदीचे पांच पुत्र यांचेंहि वधवृत्त मला निवेदन कर! पांडव, कृष्ण, सात्यकि, कृप, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा हे युद्धांतून जीवंत कसे सुटले, युद्ध कोणकोणामध्यें व कसकसें झालें, तें सर्व ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. संजया, तूं अत्यंत कुशल वक्ता आहेस, म्हणून तूंच तें कथन कर! ९. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ कौरवसैन्यपलायन. २ आपल्या सैन्यास प्रोत्साहनपूर्वक पुनः दुर्योधनाचा युद्धोद्योग. ३ दुर्योधनाचें पांडवांस युद्धार्थ आह्वान.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, कौरव-पांडवांनीं परस्परांवर चालून जाऊन एकमेकांचा जो महान् क्षय केला, त्याचें वर्णन मी आतां करितों; लक्ष्यपूर्वक ऐक! पराक्रमी अर्जुनानें सूतपुत्र कर्णाचा वध केला असतां कौरवसैन्यें पळून जाऊं लागलीं; त्यांस दुर्योधनानें पुनः पुनः एकत्रित केलें, तरी तीं पळून गेलीं! त्या भयंकर संग्रामांत कर्णाचा वध झाला आणि मोठमोठे नरवीर हत होऊन पृथ्वीवर पडले असतां अर्जुनानें मोठ्यानें सिंहनाद केला! तेव्हां तुझे पुत्र अगदीं भयभीत होऊन गेले! त्यांना आपल्या सैन्याला आंवरून धरितां आलें नाहीं, किंवा पांडवांवर चालून जाण्याचें धैर्यहि त्यांना नव्हतें! कर्ण हा कौरव-सैन्याला द्वीपासारखा आधार होता. त्याचा वध होतांच अगाध समुद्रांत नौकाभंग होऊन जशी वणिग्जनांची भयप्रद स्थिति होते, तशी कौरवांची झाली! कर्णवधानंतर अर्जुनाच्या शरप्रहारांनीं विद्ध झालेलीं तुझीं सैन्यें अत्यंत भयग्रस्त होऊन गेलीं! सिंहार्दित मृगांची जशी अनाथ स्थिति होते, तशी कौरव-सैन्यांची होऊन तीं आतां या संकटांत आपला संरक्षणकर्ता नाथ कोण, या काळजींत पडलीं! अर्जुनानें तुझ्या सैन्यांचा पराभव केला, तेव्हां भग्नशृंग वृषभांप्रमाणें किंवा छिन्नदंत सर्पांप्रमाणें तीं दिसूं लागलीं! महान् वीर पतन पावले आणि दुसरे तीक्ष्ण बाणांनीं छिन्न होऊन गेले! मग तुझे पुत्र पळून

गेले ! ते कवचहीन होऊन पळून जात असतां आपण कोणत्या दिशेला जात आहों, हेंहि भान त्यांस राहिलें नाहीं ! ते आपल्याच लोकांना शत्रु म्हणून मारूं लागले ! भयग्रस्त होऊन ते 'हा माझ्यावर अर्जुन धांवून आला, हा भीमसेन चालून आला,' असें म्हणत गलितधैर्य होऊन गेले व मूर्च्छित झाले ! कित्येक महारथ अश्वांवर, कित्येक गजांवर तर कित्येक पदातींच्या कंधांवर बसून पळत सुटले ! तेव्हां त्या गर्दींत पळत सुटलेल्या गजांनीं रथांचा भंग केला, महारथींनीं सादींना मारिलें व अश्वांनीं पदातींना मारिलें ! हिंस्र पशु किंवा चोरटे लोक यांनीं अगदीं गजबजून गेलेल्या वनामध्यें सार्थभ्रष्ट मनुष्याची जी स्थिति होते, तशीच कर्णाचा वध झाला असतां तुझ्या लोकांची अवस्था झाली !

(२) राजा, त्यावेळीं कित्येक गजसादी हत झाले, कित्येक गजांच्या शुंडा तुटल्या आणि जिकडेतिकडे त्या भयार्दित कौरवांना भीम दिसूं लागला ! भीमसेनाच्या भीतीनें पळून जाणाऱ्या आपल्या सैनिकांस पाहून दुःखग्रस्त मनानें दुर्योधन आपल्या सारथ्यास बोलला, "सूता, धनुष्य घेऊन युद्धार्थ सज्ज असलेल्या मला सैन्याच्या पृष्ठभागीं पाहून हा भीमसेन महार्णव जसा आपले मर्यादेचें उल्लंघन करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्यावर धांवून येणार नाहीं ! सारथे, आज मी गोविंदासह अर्जुन, मानी भीमसेन आणि मोठमोठे शत्रूकडील योद्धे यांचा वध करून कर्णाच्या ऋणांतून मुक्त होईन, तर अश्वांना शीघ्र चालव !"

राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें दुर्योधनाचें शूर आर्यसदृश भाषण ऐकून त्याच्या सारथ्यानें आपले सुवर्णालंकृत अश्व पांडवांकडे हांकले ! तेव्हां गज, अश्व आणि रथ यांविरहित असे पंचवीस सहस्र पदाति पांडवांशीं युद्धार्थ सिद्ध झाले ! त्यावेळीं भीमसेन व धृष्टद्युम्न हे क्रोधसंतप्त होऊन आपल्या चतुरंग सैन्यासह त्या कौरवांवर चालून गेले आणि त्यांनीं मोठी शरवृष्टि केली ! कौरवांनींहि भीम-धृष्टद्युम्नांचीं नांवें घेऊन त्यांशीं आवेशानें युद्ध आरंभिलें ! त्या पादचारी कौरवसैनिकांना पाहून भीम रथांतून खालीं उतरला आणि त्यानें हातांत गदा घेतली ! त्या धर्मात्म्या भीमानें कौरवांप्रमाणें आपणहि भूतलावर उभें राहून त्यांशीं भुजवीर्यानें युद्ध आरंभिलें ! आपली सुवर्णविभूषित गदा घेऊन तिचे शत्रूवर एवढे मोठे प्रहार केले कीं, हा प्रत्यक्ष दंडपाणी अंतकच प्राण्यांचा संहार

करीत आहे असें सर्वांस वाटलें ! तो तुझ्या सर्व वीरांचा सारखा संहार करीत चालला ! कौरववीरहि क्षुब्ध झाले आणि जीवित आणि बांधव यांची आशा सोडून पतंग ज्याप्रमाणें अग्नीवर उडी घालतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं भीमसेनावर धांवून जाऊन त्याशीं युद्ध केलें ! भूतांचे संघ काळ आल्याचें पाहून जसा आक्रोश करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं भीमाला पाहतांच मोठ्यानें आक्रोश केला ! भीम खड्ग व गदा यांचे त्यांवर प्रहार करीत त्यांसभोंवतीं परिभ्रमण करूं लागला ! त्या युद्धांत भीमानें पंचवीस हजार कौरवांच्या पदातींचा संहार केला ! याप्रमाणें त्या पदातिसैन्याचा नाश करून तो सत्यपराक्रमी भीमसेन धृष्टद्युम्नाला पुढाकार देऊन आपण स्वस्थ राहिला !

राजा, इकडे त्या वीर्यवान् अर्जुनानें कौरवांच्या रथसैन्याचा पाठलाग केला. तसेंच माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव आणि सात्यकि ह्यांनींहि शकुनीवर धांवून जाऊन दुर्योधनसैन्याचा संहार केला ! त्यांनीं अनेक तीक्ष्ण बाण टाकून शकुनीचे अश्वसादी मारिले आणि नंतर शकुनीला गांठून पुनः युद्ध प्रवृत्त झालें ! राजा, त्या युद्धांत अर्जुनानें आपले धनुष्याचें आस्फालन करून कौरवांच्या रथ-सैन्यांत प्रवेश केला, तोंच श्वेताश्व व कृष्णसारथि अर्जुन आपल्यावर चालून येत आहे असें पाहून ते तुझे सैनिक भयभीत होऊन तत्काल पळून गेले; तेव्हां ते रथहीन व अश्वहीन असे पंचवीस सहस्र पदातिवीर बाणवर्षाव करीत अर्जुनावर धांवून आले व त्यांनीं त्याला वेढा दिला ! इतक्यांत भीमसेनाच्या नेतृत्वाखालीं पांचालमहारथ धृष्टद्युम्न हा त्यांवर चाल करून आला व त्यानें त्या सर्वांचा नाश केला ! त्या शत्रुसंहारक धृष्टद्युम्नाला रणांत पाहून तुझे योद्धे भीतीनें पळून गेले ! नंतर माद्रीपुत्र नकुल–सहदेव व सात्यकि हे आवेशानें गांधारराज शकुनीवर तुटून पडले !

(३) इकडे चेकितान, शिखंडी आणि द्रौपदेय ह्यांनीं तुझ्या सेनेचा संहार करून आपापले शंख वाजविले ! अवशिष्ट सैन्य पळून जात असलेलें पाहून पांडववीरांनीं वृषभाच्या झुंजांत जसे विजयी वृषभ जित वृषभांच्या मागें लागतात, त्याप्रमाणें त्या कौरवसैन्याचा पाठलाग केला ! कौरवांचा सैन्यावशेष अजूनहि युद्धसमर्थ आहे, असें पाहून सव्यसाची अर्जुन अत्यंत क्रोधाविष्ट झाला आणि त्यानें बाणवृष्टि करून त्याला आच्छादून टाकिलें ! सर्वत्र धूळ उडून कांहींहि दिसेनासें झालें आणि सर्व महीतल शरांनीं व्याप्त होऊन गेलें !

तेव्हां तुझे वीर भीतीनें सर्व दिशांस पळून गेले! राजा, सर्व कौरवसैन्याचा भंग झालेला पाहून कुरुराज दुर्योधन अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि आपल्या व शत्रूच्या अशा दोन्ही सैन्यांवर धांवून गेला! त्यानें देवांना पूर्वी बलीनें आह्वान केलें तसें सर्व पांडवांना युद्धार्थ आह्वान केलें!

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर त्या गर्जना करणाऱ्या दुर्योधनावर त्या सर्वांनीं चाल केली व नानाप्रकारच्या शस्त्रांची त्याजवर वृष्टि केली आणि त्याची वारंवार निर्भर्त्सनाहि केली! दुर्योधनानें मोठ्या शौर्यानें त्यांवर बाण-वृष्टि केली आणि पांडवांचे सैन्याचा असा भंग केला कीं तो त्याचा पराक्रम पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालों! कारण सर्व पांडवांच्यानें त्या एकट्या दुर्योधनाला मागें हटववेना! नंतर आपलें सैन्य अतिविद्ध होऊन पळून जाण्याच्या विचारांत आहे, असें दुर्योधनाला समजलें! तेव्हां त्या तुझ्या चतुर पुत्रानें त्या योद्ध्यांना प्रोत्साहन देऊन युद्धार्थ उद्युक्त करण्याकरितां म्हटलें, "वीरांनो, पृथ्वीवर किंवा पर्वतांवर असा एकहि देश माझ्या आढळण्यांत नाहीं, कीं जेथें तुम्ही गेल्यानें पांडव तुमचा वध करूं शकणार नाहींत! मग पळून जाऊन तुम्ही काय मिळविणार? सांप्रत पांडवांचें सैन्य अत्यल्प आहे आणि कृष्णार्जुनहि भयंकर विद्ध झाले आहेत; म्हणून आम्ही जर येथें स्थिर राहून युद्ध केलें, तर आम्हांला निश्चयेंकरून जय मिळेल! परंतु भंग पावून जर पळून जाल, तर पांडव तुमचा पाठलाग करतील आणि अपराधी म्हणून तुमचा वधहि करितील! वीरांनो, समरांत वध होणें हेंच आम्हांला श्रेयस्कर आहे! क्षात्रवृत्तीनें युद्ध करणाऱ्यांना संग्रामांत आलेला मृत्यु खरोखरच हितकारक होय? रणांत मृत झालेल्याला दुःखानुभव मुळींच येत नाहीं व मेल्यावरहि त्वरित स्वर्गप्राप्ति होते! सर्व क्षत्रियवीरांनो, येथून पळून गेल्यास तुम्ही भीमसेनाच्या हातीं सांपडाल! आपल्या वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या धर्माचें अतिक्रमण करणें तुम्हाला योग्य नाहीं! युद्धांतून पलायन करून जाणें ह्यापेक्षां अधिक पापावह असें क्षत्रियाला दुसरें कोणतेंहि कर्म नाहीं! हे कौरवांनो, क्षत्रियाला युद्धधर्मापेक्षां दुसरा कोणताच स्वर्गमार्ग नाहीं! हा स्वर्गलोक मिळविण्यास इतरांस बराच काळ लागतो, परंतु युद्धार्थी पुरुषाला हा तत्काल प्राप्त होतो!"

राजा, दुर्योधनाचें भाषण ऐकून कौरव महारथांनीं तें मान्य केलें आणि पुनः पराजय पावून पळून जाण्यापेक्षां युद्धांत पराक्रम करून दाखविणेंच

उत्तम असें ठरवून ते सर्व पांडवांवर धांवून गेले ! नंतर तुझ्या व पांडवांच्या दोन्ही सैन्यांत देव-दानवांच्या युद्धाप्रमाणें अत्यंत भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें ! राजा धृतराष्ट्रा, अशारीतीनें तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें सर्व कौरवसैन्यासह युधिष्ठिरादिक पांडवांवर चाल केली ! ९. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ पांडवांशीं सख्य करणेंच श्रेयस्कर होय, असें कृपाचार्यांचें भाषण.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, युद्धांत सर्वत्र महारथ्यांचे रथ, सारथ्यांचीं आसनें, तसेच गज आणि पदाति मरून पडलेले पाहून ती युद्धभूमि म्हणजे रुद्राचें क्रीडास्थानच होय, असें सर्वांस वाटलें ! लक्षावधि राजे रणांगणावर मरून पडले आणि तुझा पुत्र (दुर्योधन) शोकोद्विग्न होऊन युद्धविमुख झाला; तसेच तुझे सर्व सैनिक पार्थाचा पराक्रम पाहून भयभीत होऊन गेले ! त्या संकटकालीं आतां पुढें काय करावयाचें, हाच एक विचार प्रत्येक वीराच्या मनांत घोळूं लागला ! असें चाललें आहे, तों पांडवांनीं तुझ्या सैन्याचा संहार केला असून तीं मोठ्यानें आक्रोश करीत आहेत आणि युद्धभूमीवर योद्ध्यांचीं आभरणें इतस्ततः भग्न होऊन पडलेलीं आहेत, असें पाहून धर्मात्म्या वृद्ध व शीलसंपन्न कृपाचार्यांच्या मनांत करुणा उत्पन्न झाली आणि तो दुर्योधन राजाजवळ येऊन त्यास मोठ्या दुःखानें बोलला "दुर्योधना, मी तुला जें कांहीं सांगत आहें तें लक्ष्यांत घे आणि हे अनघा, माझें म्हणणें तुला रुचल्यास तूं त्याप्रमाणें कर ! हे राजेंद्रा, युद्धधर्मापेक्षां दुसरा कोणताहि मार्ग क्षत्रियाला श्रेयस्कर नाहीं ! याचाच आश्रय करून सर्व क्षत्रिय सर्वदा युद्ध करीत असतात. क्षत्रजीवी मनुष्याला पुत्र, बंधु, पिता, भाचा, मातुल आणि आपल्या इतर बांधवांशींहि युद्ध केलें पाहिजे. युद्धांत मृत्यु पावणें हा क्षत्रियांचा महान् धर्म असून पलायन करणें हा मोठा अधर्म सांगितला आहे. जे जीविताच्या इच्छेनें युद्धविमुख होतात, त्यांना भयंकर नरकाची प्राप्ति होत असते; म्हणून तुला कांहीं हिताची गोष्ट सांगतों, ती ऐक !

राजा दुर्योधना, सांप्रतच्या महायुद्धांत भीष्म-द्रोण पतन पावले, महारथ कर्णाचा वध झाला, जयद्रथ हत झाला आणि तुझे बंधु व तुझा पुत्र लक्ष्मण

हेहि मारले गेले! तेव्हां आतां असें काय राहिलें आहे कीं ज्याकरितां आम्हीं कांहीं केलें पाहिजे! जे सर्व भार अंगावर घेऊन करितील, अशी आम्ही इच्छा करीत होतों, ते सर्व शूर रणभूमीवर देहत्याग करून ब्रह्मवेत्त्यांच्या गतीला गेले! आमचे गुणी महारथी आम्हांला सोडून गेले आणि असें असूनहि आम्ही अनेक राजांना मृत्युमुखांत टाकून दुष्ट कर्म करण्यास प्रवृत्त झालों आहों! आमचे सर्व महारथ आज जीवंत असते, तरीहि अर्जुन त्यांना अजिंक्यच वाटला असता! महाबाहु अर्जुनाचा कृष्ण हा नेता असल्यामुळें देवांनाहि अर्जुनाचा पराभव करणें शक्य नाहीं! इंद्रधनुष्याप्रमाणें शोभणाऱ्या व इंद्रध्वजासमान अत्यंत उंच अशा वानरध्वजाजवळ कौरवांची महासेना प्राप्त होतांच भयभीत होऊन कशी कांपूं लागली हें ध्यानांत आण!

"राजा, भीमाच्या सिंहनादानें, कृष्णाच्या पांचजन्यध्वनीनें आणि अर्जुनाच्या गांडीवनिर्घोषानें कोणाचीं अंतःकरणें भयग्रस्त होऊन जात नाहींत? गांडीवाची प्रत्यंचा पाहिली असतां ती महाविद्युत् स्फुरण पावत आहे किंवा अलातचक्र गरगर फिरत आहे असा भास होतो! अर्जुन आपलें सुवर्णविभूषित धनुष्य फिरवूं लागला म्हणजे सर्व दिशांमध्यें मेघसमूहांवर विद्युत् चकाकत आहे असें वाटतें! अर्जुनाच्या रथाला जोडलेले अत्यंत वेगवान् शशिप्रभ श्वेत अश्व जणुंकाय आकाशच पिऊन टाकीत आहेत कीं काय असा भास होतो! वायु ज्याप्रमाणें मेघांना वाहून वाटेल तिकडे नेतो, त्याप्रमाणें सुवर्णविभूषित अर्जुनाचे अश्व कृष्णानें सूचना देतांच अर्जुनाला तत्काल रणांगणावर आणतात! दुर्योधना, शिशिर ऋतूंत अग्नि जसा गवत जाळून टाकितो, तसें अस्त्रविशारद अर्जुनानें तुझ्या सर्व सैन्याला जाळून टाकिलें! इंद्रतुल्य पराक्रमी अर्जुनानें जेव्हां आमच्या सैन्यांत प्रवेश केला, तेव्हां तो चार दंतांचा गजच होय असें आम्हांस वाटलें! आमच्या सेनेची वाताहत करून राजांनाहि अर्जुनानें भयभीत करून सोडलें, तें पाहून गजच कमलिनींचा संहार करीत आहे, असें आम्हांस भासलें! त्या अर्जुनानें धनुष्याच्या टणत्कारानें जेव्हां आमच्या योद्धयांना त्रासवून सोडलें, तेव्हां हा सिंहच मृगगणांना भिववून सोडीत आहे, असा आम्हांला भास झाला!

"राजा, हा अत्यंत भयंकर संग्राम सुरू होऊन आज सतरा दिवस झाले आणि ह्या कालांत दोहोंकडील अनेक धनुर्धर युद्धांत पतन पावले! शरत्कालांतील वायु जसा मेघसमूहांना उधळून लावितो, त्याप्रमाणें शत्रूंनीं तुझीं सर्व

सैन्यें सर्वत्र पळवून लाविलीं ! महासागरामध्यें पडलेली नौका वाऱ्याच्या योगानें जशी हालत असते, त्याप्रमाणें सव्यसाची अर्जुनानें तुझ्या सर्व सैन्याला कंपायमान करून सोडलें ! जेव्हां अर्जुनानें जयद्रथाचा वध केला, तेव्हां तुझा सूतपुत्र कर्ण, तसाच अनुयायांसह तो द्रोण कोठें होता ? मी, तूं, हार्दिक्य (कृतवर्मा), दुःशासन आणि तुझे इतर बंधु कोठें होते ? अर्जुनानें तुझ्या त्या सर्व साहाय्यकर्त्या संबंधिजनांचा पराजय करून जयद्रथाचा वध केला ! आतां कोणाच्या साहाय्याची आम्हीं इच्छा करावी ? आज अर्जुनाचा पराभव करील, असा येथें कोण पुरुष आहे ? त्या महात्म्याचीं तीं दिव्य अस्त्रें आणि त्याच्या गांडीवाचा तो निर्घोष हीं आमचें धैर्य हरण करितात ! राजा, ही तुझी हत-नायक सेना आतां चंद्रहीन रात्रीप्रमाणें निस्तेज दिसत आहे ! शुष्क नदीच्या कांठावरील वृक्ष गजानें भग्न केले असतां तो प्रदेश जसा निस्तेज दिसत असतो, तशीच तुझ्या सेनेची अवस्था झाली आहे ! ह्या सेनेचा नायक हत झाल्यामुळें आतां तो श्वेतवाहन अर्जुन तिजमध्यें संचार करील आणि अग्नि जसा गवताला जाळून टाकितो, तद्वत् तिचा नाश करील ! सात्यकि आणि भीमसेन या दोघांचाहि वेग इतका भयंकर आहे कीं तो सर्व पर्वतांचें विदारण करील किंवा सर्व सागरांचें शोषण करील !

"राजेंद्रा, भीमसेन सभेमध्यें जें बोलला, तें बहुतेक त्यानें सफल करून दाखविलें आहे, व बाकी राहिलेलें तो लवकरच करून दाखवील ! दुर्योधना, तुझा सेनापति कर्ण असतां त्या गांडीवधारी अर्जुनानें पांडवसेनेचें रक्षण केलें आणि त्यामुळें तें तुम्हांला अजेय झालें आहे ! तुम्ही त्या साधुशील पांडवांना अनुचित कर्मे करून अकारण छळिलेंत, त्याचेंच हें फल सांप्रत तुम्हांला मिळालें आहे ! हे भरतर्षभा, तूं आपला स्वार्थ योजून ह्या सर्व लोकांना आपणाजवळ आणलेंस आणि आज तूं स्वतःच मोठ्या संकटांत पडला आहेस ! दुर्योधना, आतां तूं स्वतःचें तरी रक्षण करून घे ! आत्मा हा सर्वांना कलशा-प्रमाणें आहे. कलश भग्न झाला असतां त्यांतील वस्तु सर्व दिशांना उधळून गेल्याशिवाय राहत नाहींत ! हीन किंवा समबल पक्षानें संधि करणें हेंच सर्वदा योग्य आहे ! ज्याचें बल अधिक असेल, त्यानेंच युद्धाला सज्ज व्हावें असें बृहस्पतीचें म्हणणें आहे ! आमचें बल आणि शक्ति यांचा विचार केला असतां सांप्रत आम्ही पांडवांपेक्षां अत्यंत हीन आहों ! म्हणून हे प्रभो, आजच्या स्थितींत पांडवांशीं संधि करणें हेंच योग्य आहे, असें मला वाटतें !

"राजा दुर्योधना, ज्याला आपलें कल्याण कशांत आहे हें समजत नाहीं, किंवा तें समजूनहि जो त्याची अवहेलना करितो, तो राज्यापासून तत्काळ भ्रष्ट होतो आणि कल्याणालाहि मुकतो ! युधिष्ठिराला प्रणिपात करून आपण राज्यप्राप्ति करून घेतल्यास त्यांत जें आमचें कल्याण होणार आहे, तें मूर्खपणानें त्याशीं युद्ध करून त्यांत पराजय पावून होणार नाहीं ! राजा, कृपाळू धर्मराज धृतराष्ट्राच्या व कृष्णाच्या सांगण्यावरून तुझी राज्यावर योजना करील ! कृष्ण जें जें सांगेल, तें तें राजा युधिष्ठिर, अर्जुन आणि भीमसेन केल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहींत ! कृष्ण कौरवाधीश धृतराष्ट्राच्या वचनाचा कधीं अनादर करणार नाहीं आणि युधिष्ठिरहि कृष्णाचा उपदेश ऐकणार नाहीं, असें कधीं होणार नाहीं ! म्हणून पांडवांशीं युद्ध न करितां त्यांच्याशीं सख्य करणें हेंच प्रशस्त होय, असें मला वाटतें ! मी दीनपणानें किंवा प्राणरक्षणाकरितां तुला असें सांगतों असें नाहीं; तर मला जें हितकारक वाटत आहे, तेंच मी सांगत आहें ! तुला माझें म्हणणें आज कदाचित् पटणार नाहीं, पण मरणकाल आल्यावर तरी माझे वचनाचें स्मरण होईल !"

राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या वृद्ध शारद्वत कृपानें दुर्योधनाला सांगितलें आणि त्यानें पुष्कळ विलाप केला ! शेवटीं त्यानें दीर्घ व उष्ण निश्वास टाकिले आणि शोक करीत असतां तो मूर्च्छित झाला ! ९. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ दुर्योधनाकडून कृपाचार्याच्या उपदेशाचा अनंगीकार.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, कृपाचार्यांचें तें करुणास्पद भाषण श्रवण करून दुर्योधनानें एक दीर्घ उष्ण निश्वास सोडला आणि तो स्तब्ध राहिला ! नंतर दुर्योधनानें क्षणभर विचार केला आणि मग कृपाचार्याला म्हणाला, "हे शारद्वत कृपाचार्या, माझा सुहृद् या नात्यानें जें कांहीं सांगण्यासारखें होतें, तें सर्व तूं मला सांगितलें आहेस आणि युद्ध करतांना प्राणांचीहि पर्वा न करितां माझ्याकरितां जें तुला करतां आलें, तें सर्व तूं केलें आहेस ! महारथ पांडवांबरोबर युद्ध करून तूं त्यांची दुर्दशा उडविलीस, हेंहि सर्वांनीं पाहिलें आहे ! जें कांहीं मित्रकार्य कर्तव्य होतें, तें सर्व तूं केलें आहेस, तथापि मुमूर्षूला ज्याप्रमाणें औषध आवडत नाहीं, त्याप्रमाणें तुझें भाषण मला रुचत नाहीं !

हे विप्रश्रेष्ठा, तुझ्या भाषणांत हेतु आणि कारण यांचा योग्य विचार असल्यामुळें तें हितकारक आणि उत्तम झालें आहे, तथापि तें मला रुचत नाहीं! राज्यापासून ज्याला आम्हीं भ्रष्ट केलें, त्यानें आतां आमच्यावर विश्वास कसा ठेवावा बरें ? तसेंच ज्या नृपतीला आम्हीं द्यूतांत जिंकिलें, त्यानें पुनः माझ्या वचनावर विश्वास ठेवणें कसें योग्य होईल ? शिवाय पार्थाच्या कल्याणाविषयीं सर्वदा तत्पर असा श्रीकृष्ण शिष्टाई पत्करून आला असतां त्याला आम्हीं फसविणें म्हणजे केवढा अविचार ? आतां श्रीकृष्णानें तरी आमचें भाषण कसें मानावें ? सभेमध्यें आल्यावर द्रौपदीनें केलेला विलाप श्रीकृष्ण कधींहि सहन करणार नाहीं, त्याचप्रमाणें आम्हीं पांडवांचें हरण केलेलें राज्य हीहि गोष्ट तो कधीं विसरेल, असें होणार नाहीं !

"ब्राह्मणश्रेष्ठा, श्रीकृष्ण आणि अर्जुन हे उभयतां एकप्राण असून अन्योन्यांच्या आश्रयानें राहणारे आहेत, असें मीं पूर्वी ऐकिलें होतें, तें आज माझ्या दृष्टीस पडत आहे ! रणांत आपला भाचा अभिमन्यु पडला, हें ऐकून त्या कृष्णाला स्वस्थपणें झोंपहि येत नाहीं ! आम्ही त्याचे अपराधी आहों, म्हणून तो आम्हांला क्षमा कशी करील ? अभिमन्यूच्या नाशानें अर्जुनाच्या सर्व सुखाशा नष्ट झाल्या आहेत, तेव्हां त्याची याचना केली तरी तो माझ्या हिताकरितां प्रयत्न करील, हें कसें होईल ? मध्यम पांडव भीमसेन उग्र स्वभावाचा असून बलवान्हि तसाच आहे ! तो आपल्या घोरप्रतिज्ञेचा भंग करण्यास तयार होईल, हें संभवत नाहीं ! ते दोघे जुळे बंधु—नकुल व सहदेव—हे हस्तांत खड्ग घेऊन व अंगांत कवचें घालून यमाप्रमाणें माझ्या वधाची इच्छा करीत आहेत ! धृष्टद्युम्न व शिखंडी ह्यांचें माझ्याशीं हाडवैर आहे, तेव्हां हे द्विजसत्तमा, माझ्या हिताकरितां ते यत्न कसा बरें करतील ? दुःशासनानें एकवस्त्रा व रजस्वला अशा द्रौपदीची सर्व लोकांसमक्ष भरसभेमध्यें विटंबना केली; विवस्त्र द्रौपदीची ती दीन स्थिति अद्यापि पांडव विसरले नाहींत ! त्या पांडवांना युद्धापासून परावृत्त करणें कोणाला शक्य आहे ?

" विप्रोत्तमा, आम्हीं द्रौपदीला जे क्लेश दिले, त्यांमुळें दुःखित होऊन ती सर्वदा स्थंडिलावर झोंप घेते ! तसेंच माझ्या नाशाकरितां व भर्त्यांच्या अर्थसिद्धीकरितां वैराच्या समाप्तीपर्यंत उग्र तपश्चर्या करण्याचा निश्चय करून तदनुरूप ती वागत आहे ! वासुदेवाची बहीण सुभद्रा हीहि आपला मान

व गर्व सोडून द्रौपदीची दासीप्रमाणें सेवा करीत आहे ! असें हें आमचें वैर इतक्या थरास आलें असतां कांहींहि केलें असतां आतां त्याचा उपशम होईल, असें दिसत नाहीं ! आमच्या हातून अभिमन्यूचा वध झाल्यामुळें तो धर्मराज तरी संधि करण्यास कसा सिद्ध होईल ? ही समुद्रवलयांकित पृथ्वी आजपर्यंत मी स्वच्छंद रीतीनें भोगिली आणि आतां यापुढें पांडवांच्या कृपाप्रसादानें मीं ती भोगावी, हें कसें व्हावें ? सर्व राजांवर आजवर ज्यानें प्रखर सूर्याप्रमाणें आपली सत्ता गाजविली, त्या म्यां आज युधिष्ठिराच्या मागून दासाप्रमाणें कसें फिरावें ? ज्यानें आजवर पुष्कळ भोग भोगले व इतरांनाहि पुष्कळ मोठमोठ्या देणग्या दिल्या, त्या म्यां आतां कृपण लोकांबरोबर कृपणांसारखी जीविका कशी करावी ?

"कृपाचार्या, तूं जें हितकारक व प्रेमळ भाषण केलेंस, त्याचा मी तिरस्कार करीत नाहीं; तथापि कांहीं झालें, तरी हा काल संधि करण्याला योग्य नाहीं ! हे परंतपा, सांप्रत युद्ध करणें हेंच प्रशस्त होय, असें मला वाटतें ! क्लीबत्व अंगीकारून बसण्याचा हा वेळ नव्हे. ह्या काळीं आम्हीं युद्ध करणेंच उचित आहे ! मीं आजवर पुष्कळ यज्ञ केले, ब्राह्मणांना दक्षिणा दिल्या, याचकांचे मनोरथ पुरविले, वेदांचें श्रवण केलें आणि शत्रूंचीं मस्तकें पायांखालीं तुडविलीं ! तसेंच मीं भृत्यांचें उत्तम रीतीनें पोषण केलें आणि दीन जनांचाहि उद्धार केला ! परराष्ट्रांना जिंकून स्वराष्ट्राचें पालन केलें ! विविध भोग भोगले, धर्म, अर्थ आणि काम यांचें सेवन केलें, पितृऋणांतून मुक्त झालों आणि क्षात्रधर्माचेंहि उत्तम प्रकारें रक्षण केलें ! मनुष्याचें सुख एकदां नाहींसें झाल्यावर त्याला राष्ट्र आणि कीर्ति ह्यांची किंमत ती काय ? ह्या लोकीं कीर्ति मिळवायाची ती युद्ध करूनच प्राप्त करणें योग्य आहे, दुसरा मार्ग नाहीं ! म्हणून धर्मराजाकडे असलें दीन भाषण करणें मला शोभत नाहीं !

"द्विजोत्तमा, क्षत्रियानें गृहांत मरण पावणें हें अत्यंत गर्हणीय आहे, कारण गृहीं शय्येवर पडून मरणें हा क्षत्रियाला मोठा अधर्म सांगितला आहे; जो पुरुष मोठे यज्ञ करून संग्रामांत किंवा अरण्यांत देह टाकितो, तो मोठेपणाला पावतो. जो जरापीडित किंवा रोगार्त होऊन आक्रोश करणाऱ्या ज्ञातिजनांमध्यें दीनपणें विलाप करितो, तो पुरुषच नव्हे ! जे कोणी विविध भोग सोडून परम गतीला पोंचले आहेत, त्यांप्रमाणें मीहि आज पांडवांशीं युद्ध करून त्याच

श्रेष्ठ गतीला जाईन. जे शूर, आर्यवृत्ताचे, रणांगणांत कधींहि माघार न घेणारे, बुद्धिमान्, सत्यवचनी, यज्ञयाग करणारे आणि शस्त्रावभृथस्नानानें पवित्र झाले आहेत, अशांना निश्चयेंकरून स्वर्गप्राप्ति होते. अशाप्रकारें युद्धोत्सुक वीरांकडे अप्सरांचे समूह मोठ्या आनंदानें पाहत असतात आणि स्वर्गांत गेल्यावर मोठ्या आनंदांत अप्सरांनीं वेष्टित त्या वीरांचा सुरसभेंत झालेला मान पाहून त्यांचे पितरहि संतुष्ट होतात ! ज्या मार्गानें देव व युद्धविमुख न होणारे लोक आजपर्यंत गेले, त्याच मार्गाचा स्वीकार आपण करावा !

"वृद्ध पितामह भीष्माचार्य, बुद्धिमान् द्रोणाचार्य, जयद्रथ, कर्ण आणि दुःशासन यांनीं याच मार्गाचें अवलंबन केलें ! माझ्या कार्यसिद्ध्यर्थ अनेक राजे हत झाले, तसेच अनेक राजे शरविद्ध होऊन रणांत पडले आहेत ! त्यांच्या शरीरांतून रक्तस्राव चालले आहेत ! उत्तम शूर, शस्त्रास्त्रवेत्ते आणि यथोक्त रीतीनें यज्ञयाग करणारे, त्यांस निःसंशय इंद्रसदनांत स्थानप्राप्ति होत असते ! त्यांनीं स्वीकृत केलेला मार्ग जरी दुर्गम असला, तरी जे कोणी त्याचें अवलंबन करतील, ते अंतीं सद्गतीला जातील ! ज्यांनीं माझ्याकरितां समरांगणावर देह ठेविले, त्यांच्या कृतींचा विचार केला असतां मी राज्यसुख भोगणें प्रशस्त दिसत नाहीं. असें केल्यानेंच त्यांच्या ऋणांतून मी मुक्त होईन ! आपले मित्र, भ्राते व पितामह यांचा वध करवून मी जर जीविताचें रक्षण करूं लागलों, तर सर्व लोक माझी निःसंशय विटंबना करितील. बंधुहीन मला आतां राज्य मिळविणें आणि तेंहि पांडवांना प्रणिपात करून मिळविणें, यांत लाभ तो कोणता ? असें केल्यानें लोकांच्या उपहासास मी पात्र होईन. म्हणून आतां शत्रूशीं उत्तमप्रकारें युद्ध करीन आणि स्वर्गप्राप्ति करून घेईन. यावांचून आतां दुसरा मार्ग मला नाहीं !"

राजा, असें दुर्योधनाचें भाषण श्रवण करून सर्व वीरांनीं 'अति उत्तम, अति उत्तम' असें म्हणून त्याचे धन्यवाद गाइले आणि पराजयाच्या दुःखाची विस्मृति होऊन पराक्रम करून दाखविण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. मग युद्धाची दांडगी हांव धरून त्यांनीं आपल्या अश्वांना विश्रांति दिली आणि जवळजवळ दोन योजनें चालून हिमालयाच्या पठारावर पवित्र व उघड्या जागेंत त्यांनीं तळ दिला. तेथें त्यांनीं सरस्वती नदींत स्नान केलें व तिचे उदकाचें प्राशन केलें. तुझ्या पुत्राच्या भाषणानें ते सर्व क्षत्रिय वीरश्रीला

चढून पुनः युद्धाकरितां सज्ज झाले ! आपलें मन स्थिर ठेवून आणि इतरांचीहि भीति घालवून ते सर्व कालप्रेरित वीर युद्धाकरितां सिद्ध झाले ! ९. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ सेनापति निवडण्याविषयीं दुर्योधनाला सर्व वीरांचा आग्रह. २ शल्याला सेनापति करण्याविषयीं अश्वत्थाम्याची सूचना. ३ शल्याकडून सैनापत्यस्वीकार. ४ दुर्योधनाकडून शल्याचें अभिनंदन.]

(१) **संजय**—धृतराष्ट्र राजा, ते कौरव योद्धे याप्रमाणें हिमालयाच्या पठारावर युद्धोत्सुक होऊन बसले असतां तेथें सर्व महारथ जमा झाले; त्यांत शल्य, चित्रसेन, शकुनि, अश्वत्थामा, कृप, कृतवर्मा, सुषेण, अरिष्टसेन, वीर्यवान् धृतसेन, जयत्सेन इत्यादि सर्व राजे येऊन रात्रभर राहिले. रणांगणावर कर्ण हत होऊन पडला असतां त्या विजयी पांडवांनीं तुझ्या पुत्रांना इतकें त्रासवून सोडलें कीं ते हिमालयाच्या पठारावर येईपर्यंत त्यांना स्वास्थ्य म्हणून मिळालेंच नाहीं. नंतर ते सर्व दुर्योधनाजवळ गेले आणि त्याचा यथाविधि गौरव करून शल्यासमक्ष म्हणाले, 'राजा, तूं आतां सेनापतीची निवड करून शत्रूशीं युद्ध करावें हें योग्य आहे. तो सेनापति आमचें रक्षण करील आणि मग आम्ही शत्रूला रणांत जिंकूं !'

(२) राजा, नंतर तो दुर्योधन राजा अश्वत्थाम्याजवळ प्राप्त झाला. तो अश्वत्थामा सर्वयुद्धकलानिपुण असून युद्धामध्यें प्रत्यक्ष अंतकाप्रमाणें भासत असे. त्याची अंगकांति अत्यंत सुंदर असून मस्तकावर शिरोवेष्टन होतें; मानेवर शंखसदृश त्रिवली (तीन रेषा) असून त्याचे योगानें तो मोठा दैववान् असल्याचें दिसून येत होतें. त्याचें भाषण अति मधुर असे. त्याचे नेत्र विकसित कमलाप्रमाणें असून मुख व्याघ्रमुखासमान उग्र होतें; मेरूपर्वताप्रमाणें तो गंभीर दिसत असे; स्कंध, नेत्र, गति आणि स्वर हीं शंकराच्या वृषभाप्रमाणें होतीं; त्याचे दीर्घ बाहु पुष्ट असून छाति विस्तीर्ण होती; बल गरुडाप्रमाणें असून वेग वायूसमान होता; त्याचें तेज सूर्यासमान असून बुद्धि शुक्राप्रमाणें होती; त्याची कांति, रूप आणि मुख हीं चंद्राप्रमाणें शोभिवंत होतीं; त्याला निर्माण करतांना ब्रह्मदेवानें कोठें कोठें गुण आहेत, त्यांचें वारंवार स्मरण करून प्रयत्नपूर्वक त्याचा देह घडविला होता; तो सर्वलक्षणसंपन्न असून सर्व श्रुतीं-

मध्यें निपुण होता; तो मोठ्या आवेशानें शत्रूंना जिंकणारा होता, तसाच धनुर्वेदाचीं [1]दशांगें व चारहि [2]पाद यांत निष्णात होता. अयोनिसंभव द्रोणानें अतियत्नपूर्वक त्र्यंबकाची आराधना करून अयोनिज स्त्रीच्या ठिकाणीं ह्या पुत्राची प्राप्ति त्याला झाली होती. त्यामुळें त्याचें कर्म व रूप हीं पृथ्वीतलावर अप्रतिम होतीं. तो सर्व विद्यापारंगत असून सद्गुणांचा केवळ सागर होता. अशा त्या अश्वत्थाम्याला दुर्योधन म्हणाला, 'गुरुपुत्रा, तूं आम्हां सर्वांची परम गति आहेस, तुझाच पुरस्कार करून आम्ही सर्व पांडवांना जिंकून टाकूं! म्हणून कोणाला सेनापति करावें, तें तूं सांग!'

अश्वत्थामा—दुर्योधना, शल्य हा कुल, रूप, तेज, यश आणि श्री इत्यादि सर्व गुणांनीं युक्त आहे, म्हणून तूं त्यालाच सेनापति करावें. आपल्या भागिनेयांचाहि त्याग करून तो तुला येऊन मिळाला आहे. तो मोठा कृतज्ञ आहे, तसाच पराक्रमांतहि दुसरा कार्तिकेय आहे. देवांनीं अजित स्कंदाला सेनापति करून जसें दानवांला जिंकिलें, त्याप्रमाणें त्याला सेनापति करून आम्हीहि पांडवांना जिंकूं!

(३) राजा द्रोणपुत्राचें भाषण ऐकून ते सर्व राजे शल्यासभोंवतीं जमा झाले आणि त्यांनीं शल्याचा मोठा जयजयकार केला! कौरववीरांचा आवेश चढून त्यांनीं मोठ्या दृढनिश्चयानें युद्ध करण्याचा विचार केला! दुर्योधन राजा रथांतून उतरला आणि हात जोडून रथांत अधिष्ठित असलेल्या भीष्म-द्रोणांसमान शल्याला म्हणाला, 'मित्रवत्सला शल्या, ज्या काळांत मित्र किंवा शत्रु ह्यांची सुज्ञ लोक परीक्षा करितात असा काल आज येऊन ठेपला आहे! तूं मोठा शूर आहेस, त्यामुळें तूं ह्या माझ्या सैन्याचा नायक हो! तूं सेनानायक झाल्यावर पांडव नष्टधैर्य होऊन जातील व त्यांचे अमात्य आणि पांचाल हेहि निरुद्यमी होऊन बसतील!' दुर्योधनाचें भाषण ऐकून मद्राधीश शल्य सर्व राजांसमक्ष दुर्योधनाला बोलला—

---

१ धनुर्वेदाचीं दशांगें—व्रतं प्राप्तिर्धृतिः पुष्टिः स्मृतिः क्षेपोरिभेदनं,
चिकित्सोद्दीपनं कृष्टिरिष्वस्त्रं स्याद्दशांगकम् ॥ १ ॥

२ धनुर्वेदाचे चतुष्पाद—दीक्षा शिक्षात्मरक्षा च एतत्साधनमेव च,
धनुर्वेदस्य चत्वार एते पादाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

शल्य—कुरुराज, मीं जें करावें अशी तुझी इच्छा आहे तें सर्व मी करीन. राजा, माझे प्राण, राज्य आणि धन ह्या सर्वांचाहि तुझ्याकरितां त्याग करण्यास मी सिद्ध आहें !

(४) दुर्योधन—मातुला, अतुलपराक्रमी अशा तुला मी सेनापति करीत आहें; म्हणून हे युद्धविशारदा, स्कंदानें ज्याप्रमाणें युद्धांत देवांचें पालन केलें, त्याप्रमाणें तूंहि आमचें रक्षण कर ! स्कंदावर जसा देवांनीं अभिषेक केला, तसाच हे राजेंद्रा, तूंहि आपणाला सैन्यापत्याचा अभिषेक करून घे ! आणि महेंद्रानें ज्याप्रमाणें दानवांचा संहार केला, त्याप्रमाणें आज तूं रणांगणांत पांडवांचा विध्वंस कर ! ९. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ शल्याला सैन्यापत्याधिकार. २ मद्रकांनीं केलेला शल्याचा जयजयकार. ३ कृष्णाचें युधिष्ठिराला प्रोत्साहन.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून तो प्रतापवान् मद्राधीश शल्य बोलला, "महाबाहो दुर्योधना, हे रथस्थ कृष्णार्जुन मोठे रथिश्रेष्ठ आहेत, असें तुला वाटतें; परंतु या दोघांपैकीं बाहुवीर्यांत एकहि माझ्याशीं कधीं बरोबरी करूं शकणार नाहीं. मी क्रुद्ध झालों असतां सुर, असुर व मानव यांसह सर्व पृथ्वी जरी मजशीं युद्धार्थ सिद्ध झाली, तरी तिचा रणाग्र-भागीं मी संहार करण्यास समर्थ आहें. मग तेथें पांडवांची कथा ती काय ? मी रणांत पांडव आणि त्यांबरोबर सोमकांनाहि जिंकीन ! दुर्योधना, मी तुझें सेनापतिपद स्वीकारण्यास तयार आहें, यांत संशय नाहीं. मी आतां अशी व्यूहरचना करितों कीं, त्याचा भेद करून जाणें शत्रूंनाहि शक्य होणार नाहीं. दुर्योधना, मी बोलतों, तें सर्व सत्य आहे, यांत मुळींच संशय नाहीं !" अशा-प्रकारचें शल्याचें भाषण झाल्यावर दुर्योधन राजानें त्याला सेनेच्या मध्यभागीं यथाशास्त्र व यथाविधि अभिषेक केला ! त्याबरोबर सर्वत्र मोठमोठ्यानें सिंह-नाद होऊं लागले व वाद्येंहि वाजूं लागलीं.

(२) राजा, नंतर महारथ मद्रकांनीं मोठ्या आनंदानें गर्जना करून रणशोभी शल्याची स्तुति करण्यास आरंभ केला ! ते म्हणाले, " राजा शल्या, तूं विजयी हो, तूं दीर्घायुषी होऊन तुजवर चालून आलेल्या सर्व शत्रूंचा वध कर ! तुझ्या

बाहुबलाचा आश्रय करून महाबलवान् कौरव निखिल शत्रूंचा संहार करून पृथ्वीचें राज्य करोत ! रणांगणावर सुरासुर व मानव यांनाहि जिंकण्यास तूं समर्थ आहेस, मग मर्त्यधर्मी सृंजय व सोमक यांचा तूं विध्वंस करशील, यांत नवल तें काय ?" याप्रमाणें त्या मद्राधीश बलवान् शल्याचें गौरव मद्रकांनीं केल्यावर त्या वीर पुरुषाला मोठी धन्यता वाटली !

शल्य—राजा दुर्योधना, आज मी रणांत सर्व पांचाल आणि पांडव यांचा वध करीन किंवा त्यांच्या हस्तें हत झालों तर स्वर्गास जाईन ! आज लोक मला निर्भयपणें रणांत संचार करितांना पाहतील. आज सर्व पांडव, श्रीकृष्ण, सात्यकी, पांचाल, चेदि, द्रौपदेय, धृष्टद्युम्न, शिखंडी आणि सर्व प्रभद्रक माझा पराक्रम, धनुर्बल, चपलता, अस्त्रनैपुण्य आणि माझें बाहुबल पाहोत ! आज पांडव, सिद्ध आणि चारण ह्यांना माझ्या बाहूंचें बल आणि माझी अस्त्रसंपत्ति केवढी आहे हें दिसून येईल ! आज पांडवांच्या महारथांनीं माझा पराक्रम पाहून त्याचा प्रतिकार करण्याकरितां त्यांना इष्ट वाटेल, तें तें करून दाखवावें ! आज पांडवांच्या सैन्यांला मी सर्वत्र पळवून लावीन आणि भीष्म, द्रोण आणि कर्ण ह्यांच्याहूनहि मोठा पराक्रम करून तुझ्या हिताकरितां युद्ध करीत रणांत संचार करीन !

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें शल्याला कौरवसैन्याधिपत्याभिषेक झाल्यावर कौरवसैनिकांना कर्णवधामुळें वाटणारी काळजी तत्काळ दूर झाली आणि त्यांचीं मनें पूर्ववत् आनंदित झालीं. मद्रराजाच्या हस्तांत सांपडून पांडव आतां मृत्युमुखींच पडले, असें त्यांना वाटलें ! हे भरतर्षभा, त्या कौरवसेनेला याप्रमाणें पुनः आवेश उत्पन्न झाला आणि त्या रात्रीं त्यांनीं मोठ्या आनंदानें झोंप घेतली !

(३) इकडे तुझ्या सैन्यांत चाललेली गर्जना ऐकून युधिष्ठिरानें सर्व क्षत्रियांसमक्ष कृष्णाला म्हटलें, 'कृष्णा, मद्रराज शल्याला दुर्योधनानें सेनापतिपदाचा अधिकार दिला असून त्याचा अभिषेकहि झाला. आतां तुला जें योग्य वाटेल तें तूं कर; कारण, आमचा नायक व रक्षक तूंच आहेस !' त्यावर कृष्ण धर्मराजाला बोलला, "बा धर्मा, या आर्तायनीला (शल्याला) मी पूर्णपणें ओळखतों ! हा शल्य वीर्यवान्, महातेजस्वी आणि विशेषेंकरून मोठा धर्मात्मा आहे ! तो मोठा कर्तृत्ववान् व विचित्र योद्धा असून त्याचें हस्तलाघवहि प्रेक्ष-

णीय आहे! हा शल्य रणांत भीष्म, द्रोण किंवा कर्ण ह्यांसारखाच नव्हे, तर ह्यांहूनहि अधिक योग्यतेचा आहे, असें माझें मत आहे! त्याच्याशीं बरोबरी करणारा वीर मला आजवर कोठें आढळला नाहीं. युधिष्ठिरा, शिखंडी, अर्जुन, भीम, सात्यकि, धृष्टद्युम्न यांच्यापेक्षांहि तो अधिक बलवान् आहे. शल्य हा सिंह किंवा गज यांप्रमाणें पराक्रमी असून प्रलयकालीं क्रुद्ध काल ज्याप्रमाणें प्राण्यांच्या शरीरांत प्रवेश करितो, त्याप्रमाणें हाहि शत्रूंमध्यें निर्भयपणें संचार करितो! रणांगणावर त्याच्याशीं युद्ध करणारा तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी पुरुषश्रेष्ठ मला दिसत नाहीं! कुरुनंदना धर्मा, देवलोकीं किंवा ह्या लोकीं रणांगणावर त्या क्रुद्ध शल्याचा वध करील, असा तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी पुरुष मला आढळला नाहीं! प्रत्येक दिवशीं तुझ्या सैन्याशीं युद्ध करून त्याला हा क्षोभवून सोडतो; म्हणून शंबरासुराला जसें इंद्रानें वधिलें, त्याप्रमाणें तूं ह्या शल्याचा रणांत वध कर!

"राजा युधिष्ठिरा, हा शल्य वीर रणांत अजेय आहे आणि म्हणूनच दुर्योधनानें त्याला सेनापति केलें आहे. ह्या मद्रेश्वर शल्याचा रणांत वध झाला असतां मग तुलाच जय मिळाला असें समज! त्याचा वध झाला म्हणजे अर्थातच हें सर्व मोठें कौरवसैन्य नष्ट झाल्यासारखें आहे! हे महाराजा, हें माझें भाषण ऐकून तूं तत्काल त्या महारथ शल्यावर चालून जा आणि इंद्रानें ज्याप्रमाणें नमुचीचा वध केला, त्याप्रमाणें तूंहि त्याचा वध कर! हा शल्य आपला मातुल आहे, म्हणून त्याच्यावर तूं दया दाखवूं नकोस! क्षात्रधर्म लक्षांत आणून आधीं त्या मद्रेश्वराचा वध कर! युधिष्ठिरा, द्रोणभीष्मरूपी अर्णव तरून आणि कर्णरूपी पाताळाचाहि अंत काढून ह्या शल्यरूपी गोष्पदांत तूं अखेर बुडून जाऊं नकोस! तुझ्या अंगीं तपाचें जें वीर्य आहे किंवा जें क्षात्रबल आहे, तें सर्व या रणांत दाखवून त्या महारथ शल्याचा वध कर!"

राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या शत्रुसंहारक कृष्णानें भाषण केल्यावर व सर्व पांडवांनीं त्याचा उत्तम सत्कार केल्यावर संध्याकाळ झाला व श्रीकृष्ण शिबिरास गेला. नंतर युधिष्ठिरानें सर्व भ्रात्यांस, पांचालांस आणि सोमकांस आपापल्या ठिकाणीं जाण्याची अनुज्ञा देऊन विशल्य गजाप्रमाणें त्या रात्रीं तो स्वस्थ झोंपीं गेला! ते सर्व महाधनुर्धर पांचाल आणि पांडववीर यांनींहि कर्णवधामुळें प्रसन्न अंतःकरणानें त्या रात्रीं सुखानें निद्रा घेतली आणि सूतपुत्राच्या निधनानें

महासागराच्या परतीरास गेल्याप्रमाणें तें सर्व पांडवसैन्य अत्यंत आनंदित झालें ! ९. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ व्यूहरचना करून उभय सैन्यांचें युद्धार्थ निर्गमन.]

(१) संजय—राजा, अशारीतीनें ती रात्र निघून गेल्यावर राजा दुर्योधन सर्व कौरवांना बोलला, 'महारथहो, आतां युद्धाला सिद्ध व्हा' ! राजाची आज्ञा मान्य करून ती कौरवसेना तत्काल सज्ज झाली. कित्येकांनीं आपले रथ त्वरित जोडून तयार केले, तर कित्येक सर्वत्र धांवत सुटले ! गजांना सज्ज करण्यांत आलें, पदातीहि सिद्ध झाले आणि सहस्रावधि वीरांनीं आपापल्या रथांत आस्तरणें घालून ठेवलीं. हे राजा, नंतर रणवाद्यांचा घोष होऊं लागला ! सर्व कौरवसैन्यें युद्धार्थ सज्ज होऊन समरभूमीकडे निघालीं ! यावेळीं त्यांचें सर्व मृत्युभय नष्ट झालें होतें ! त्या महारथांनीं सैन्याचे विभाग केले आणि ते सर्व वीर आपापल्या ठिकाणीं स्थित झाले ! तेव्हां ते सर्व सैनिक, कृप, कृतवर्मा, अश्वत्थामा, शल्य, सौबल शकुनि आणि दुसरे सर्व राजे यांनीं तुझ्या पुत्राशीं असा समय केला कीं कोणींहि एकट्यानें पांडवांशीं युद्ध करूं नये ! जो कोणी एकटा पांडवांशीं युद्ध करील किंवा त्यांशीं युद्ध करणाऱ्याला सोडून जाईल, त्याला पंच पातकें आणि उपपातकें लागतील ! अन्योन्यांचें रक्षण करीत सर्वांनीं मिळून पांडवांशीं युद्ध करावें ! अशाप्रकारचा समय करून ते सर्व महारथ मद्रराज शल्याच्या आज्ञेनें शत्रूंवर धांवून गेले !

राजा धृतराष्ट्रा, इकडे त्या घनघोर युद्धामध्यें पांडवांनींहि आपल्या सैन्याचा व्यूह रचून चारी बाजूंनीं युद्ध करीत ते शत्रूंवर चालून गेले. हे भरतश्रेष्ठा, क्षुब्ध झालेल्या समुद्राप्रमाणें गर्जना करीत तें अमर्याद सैन्य जात होतें. त्यांतील रथकुंजरादिकांच्या संचारामुळें सेनासमुद्रावर त्या मोठ्या लहरीच कोसळत आहेत, असा भास होत होता !

धृतराष्ट्र—संजया, भीष्म, द्रोण आणि कर्ण यांचा वध कसा झाला, हें तूं सांगितलेंस, तें सर्व मीं ऐकलें. आतां शल्य आणि माझा पुत्र दुर्योधन ह्यांचें रणभूमीवर कसें पतन झालें तें सांग ! संजया, शल्याला धर्मराजानें रणांत कसें मारलें, त्याचप्रमाणें महाबाहु भीमानेंहि माझ्या पुत्राचा वध कसा केला, तें सर्व मला कथन कर !

संजय-राजा, आतां मी तुला रणांगणांवर अनेक मनुष्यें, गज आणि अश्व यांचा भयंकर क्षय कसा झाला, तें सांगतों; लक्षपूर्वक ऐक. द्रोण व भीष्म ह्यांचा रणांत संहार झाला, सूतपुत्र कर्ण पतन पावला, तेव्हां शल्य हा समरांत सर्व पांडवांचा वध करील, अशी आशा तुझ्या पुत्रांना उत्पन्न झाली ! ती आशा अंतःकरणांत धरून मोठ्या धैर्यानें त्यांनीं शल्याचा आश्रय केला आणि आतां आपण सनाथ झालों असें त्यांना वाटलें ! कर्णाचा वध झाला, तेव्हां पांडवांनीं मोठा सिंहनाद केला. तें पाहून कौरवांना मोठी भीति उत्पन्न झाली ! परंतु पुढें प्रतापी शल्य सेनापति झाल्यावर त्यानें त्या सर्व कौरववीरांना आश्वासन देऊन व बळकट व्यूह रचून तो पांडवांवर धांवून गेला ! त्याच्या श्रेष्ठ रथाला सिंधुदेशचे अश्व जोडले होते; त्याचें धनुष्य विचित्र, भारक्षम आणि अत्यंत वेगवान् होतें. त्याचा कुशल सारथि रथांत बसला असून त्याच्या योगें रथाला अपूर्व शोभा आली होती. त्याच्यासह शल्याला रथाधिष्ठित झालेला पाहून तुझ्या पुत्रांची सर्व भीति नाहींशी झाली. प्रयाणकालीं अंगांत कवच घालून शल्य सैन्याच्या अग्रभागीं उभा होता ! त्याच्या सभोंवार बलवान् मद्रकवीर आणि दुर्जय कर्णपुत्र ह्यांचा वेढा होता ! डाव्या बाजूला त्रिगर्तांनीं परिवेष्टित कृतवर्मा होता ! उजव्या बाजूचें रक्षण शक व यवन यांसह कृपाचार्य करीत होता; कांबोजांनीं परिवारित अश्वत्थामा पृष्ठभागावर उभा होता; मोठमोठ्या कुरुपुंगवांनीं रक्षित दुर्योधन मध्यभागीं स्थित होता आणि मोठ्या हयसैन्यानिशीं सौबल शकुनि आणि त्याचा पुत्र कैतव्य सैन्य घेऊन युद्धाकरितां निघाले होते !

राजा धृतराष्ट्रा, पांडवीय महाधनुर्धर वीरांनींहि आपली व्यूहरचना केली. त्यांनीं आपल्या सैन्याचे तीन भाग केले आणि तुझ्या सैन्यावर चाल करून आले. धृष्टद्युम्न, शिखंडी आणि सात्यकि हे तीन पांडववीर शल्याचे सैन्याचा वध करण्याचें योजून रणांत त्यावर धांवून आले ! युधिष्ठिर राजाहि शल्याच्या वधार्थ स्वसैन्यासह त्यावर तुटून पडला ! शत्रुसंहारक अर्जुनानें कृतवर्म्यावर व संशप्तकगणांवर मोठ्या आवेशानें चाल केली ! भीमसेन आणि महारथ सोमक हे गौतमावर चालून गेले ! माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव हे शकुनि व उलूक यांवर धांवून गेले ! त्याचप्रमाणें तुझे अयुतावधि योद्धे हातांमध्यें विविध आयुधें घेऊन मोठ्या क्रोधानें पांडवांवर चाल करून गेले !

धृतराष्ट्र—संजया, महाधनुर्धर भीष्म, द्रोण व महारथ कर्ण हे रणांगणावर पडले असतां कौरवांचें सैन्य अल्पावशिष्ट होतें, त्यामुळें पांडवांना विशेष हुरूप येऊन त्यांचा विजय झाला. तेव्हां माझें व शत्रूंचें सैन्य किती अवशिष्ट होतें तें सांग पाहूं !

संजय—राजा, युद्धार्थ सज्ज होऊन राहिलेलें आमचें तसेंच शत्रूचें सैन्य ह्यांमध्यें प्रत्येकाचें सैन्य किती होतें, तें सांगतों; श्रवण कर ! हे भरतर्षभा, कौरवांकडे एकादशसहस्र रथ, दशसहस्र सातशें गज, दोन लक्ष अश्व आणि तीन कोटि पदाति इतकें सैन्य होतें ! तसेंच पांडवांकडे सहा हजार रथ, सहा हजार गज, दहा हजार अश्व आणि दोन कोटि पदाति इतकें सैन्य होतें. कौरव-सैन्य शल्याचे आज्ञेनुसार जयाच्या आशेनें पांडवांवर धांवून गेलें, आणि पांडवहि पांचालांसह विजयाशेनें कौरवांवर तुटून पडले ! राजा, तीं दोन्ही सैन्यें प्रभातकाळीं एकमेकांवर धांवून गेलीं आणि परस्परांनीं परस्परांचा वध आरंभिला ! अशाप्रकारें महाभयंकर व अतिदारुण युद्ध पांडव-कौरवांमध्यें प्रवृत्त झालें ! ९. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ अष्टादशदिवसयुद्धारंभ. २ संकुलयुद्ध. ३ भीमार्जुनांचा पराक्रम.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं कौरव व सृंजय यांचें फारच तुमुल युद्ध झालें. तें युद्ध देव आणि असुर यांमधीलच घोर युद्ध आहे, असें सर्वांस भासलें ! तेव्हां नर, रथ, गज, अश्व आणि सहस्रशः पराक्रमी सादी परस्परांवर तुटून पडले ! परस्परांवर चालून जाणाऱ्या गजांचे भयंकर आवाज वर्षाकालांतील मेघगर्जनेप्रमाणें ऐकूं येत होते ! कित्येक रथी आपल्या रथांसह गजांच्या प्रहारांनीं पतन पावले ! तसेच मदोन्मत्त गजांनीं उधळून लावलेले कित्येक वीर पळत सुटले ! कित्येक रथ्यांनीं अश्वांच्या समुदायांना बाणप्रहारांनीं परलोकीं पाठविलें ! कित्येक युद्धनिपुण अश्वसादींनीं महारथांना वेष्टून प्रास, शक्ति व ऋष्टि यांच्या भयंकर आघातांनीं त्यांचा संहार केला ! कित्येक महारथी वीर गजांना व दुसऱ्या रथ्यांना वेढा देऊन त्यांपैकीं एकेकट्याला युद्धांत गांठून मारूं लागले ! कोणी रथी क्रोधाविष्ट होऊन गजांवर बाण टाकीत असतां तेच

गज चारी बाजूंनीं त्या रथ्यांना वेष्टून त्यांचा वध करूं लागले ! हे भारता, रणांत नागांनीं नागांवर आणि रथ्यांनीं रथ्यांवर चालून जाऊन शक्ति, तोमर आणि नाराच बाण यांच्या योगानें त्यांचा विनाश केला ! रथ, गज आणि अश्व यांनीं समरभूमीवर कित्येक पदातींना आपल्या पायांखालीं तुडवून टाकिलें ! चामरांनीं सुशोभित अश्व इतक्या वेगानें सर्वत्र धांवत सुटले कीं हिमालयाच्या पठारावरील हंसच धांवून जणुंकाय मेदिनीचें प्राशन करीत आहेत (अतिवेगानें पळतांना अश्वांचें मुख चरणांला संलग्न होऊन पोट पृथ्वीला लागलें आहे) असें वाटलें ! त्यावेळीं अश्वांच्या टापांनीं विचित्र झालेली भूमि नखाग्रांनीं विक्षत झालेल्या स्त्रीप्रमाणें दिसूं लागली ! अश्वांच्या खुरांच्या आवाजानें, रथनेमींच्या नादानें, पदातींच्या कोलाहलानें, गजांच्या विरावानें, रणवाद्यांच्या घोषान, आणि शंखांच्या निनादांनीं ती रणभूमि इतकी निनादित झाली कीं भूमिकंपानें विदीर्ण होऊन ती जणुंकाय आक्रोशच करीत आहे असा भास झाला !

(२) हे राजा, त्यावेळीं जिकडेतिकडे धनुष्यांचे टणत्कार ऐकूं येऊं लागले, देदीप्यमान शस्त्रें झळकूं लागलीं आणि कवचांच्या प्रभांचें तेज सर्वत्र प्रसृत होऊन कांहींएक ओळखतां येईनासें झालें ! बहुतेक वीरांचे गजशुंडेसमान बाहु छिन्न झाले आणि नानाप्रकारच्या चेष्टा करीत ते तळमळूं लागले ! त्यांचीं मस्तकें धरणीतलावर पडूं लागलीं, तेव्हां जणुंकाय ताडाच्या वृक्षांवरून ताडफळेंच धरणीवर पडत आहेत असें ऐकूं येऊं लागलें ! रक्तानें माखलेलीं मस्तकें धरणीतलावर पडलेलीं पाहून तीं कांचनसमान पद्मेंच पृथ्वीवर पडलेलीं आहेत, असा भास झाला ! रणांगणावर सर्वत्र शस्त्रहत वीर पडले असून त्यांच्या टवटवीत नेत्रांच्या योगानें ती रणभूमि पुंडरीक कमलांनींच आच्छादित झाली आहे, असें दिसून येत होतें ! रणांत चंदनलिप्त व अंगद धारण करणारे बाहू सर्वत्र पडलेले पाहून ते इंद्राचे ध्वजच फडकत आहेत, असा भास होत होता ! मोठमोठ्या राजे लोकांच्या फुटलेल्या मांड्या पाहून त्या गजांच्या छिन्न केलेल्या शुंडाच होत असें वाटत होतें ! तेथें सर्वत्र धडें, छत्रें, चामरें इत्यादि पडलेलीं पाहून तें सेनावन प्रफुल्लित झालें असल्याचा भास होत होता ! हे राजा, त्या ठिकाणीं रुधिरस्नात योद्धे निर्भयपणें संचार करीत असतांना पाहून ते फुल-

१ सदृशवर्णन–आलिङ्गन्तो वसुधां निजखुरदलितामिवानुनेतुममी ।
वदनविगतचरणा इव संलक्ष्यन्ते जवादश्वाः ॥–धनंजयविजय.

लेले किंशुक वृक्षच आहेत, असें वाटत होतें ! तेथें शरतोमरांनीं विद्ध झालेले गज पडत असतांना पाहून ते छिन्न घनच कोसळून पडत असल्याचा भास होत होता !

राजा, मोठमोठ्या वीरांकडून मारलें जाणारें गजसैन्य पळतांना पाहून ते वाऱ्यानें उधळून लावलेले मेघच दशदिशांस पळून जात आहेत, असें वाटे ! ते मेघसदृश गज जेव्हां सर्वत्र भूतलावर पडूं लागले, तेव्हां ते प्रलयकालीं वज्र-भिन्न होऊन पडणाऱ्या पर्वतांप्रमाणें दिसत होते ! त्या कालीं अश्व व अश्वसादी हे रणांगणांत पर्वतप्राय राशींप्रमाणें मरून पडले होते ! तेथें वीरांना परलोक-प्राप्ति करून देणारी नदी उत्पन्न झाली ! राजा, तेथें रणांगणांत कुरु-सृंजयांचें तुमुल युद्ध सुरू होऊन चतुरंग सैन्याचा भयंकर नाश होऊं लागला ! हे परंतपा, सर्वत्र बांधवांच्या नांवानें मारलेल्या आरोळ्या ऐकूं येऊं लागल्या; परंतु सर्व भीतिग्रस्त होऊन गेल्यामुळें तो आक्रोश ऐकूनहि त्यांच्या साहाय्यास जाण्यास कोणीहि धजले नाहींत !

(३) अशाप्रकारें तेथें भयंकर रणकल्लोल माजला असतां अर्जुन-भीमसेन यांचा पराक्रम पाहून शत्रूंची मति आश्चर्यचकित झाली ! हे नराधिपा, त्यावेळीं तुझे सैनिक शत्रुहस्तें हत होऊन पडूं लागले, तेव्हां मदवश झालेल्या स्त्रियाच जणुंकाय पृथ्वीतलावर पडत आहेत असें भासलें ! अशा रीतीनें तुझ्या सेनेला आश्चर्यचकित करून त्या भीमार्जुनांनीं आपले शंख वाजविले आणि सिंहनाद केले ! तो महाशब्द श्रवण करून धृष्टद्युम्न व शिखंडी हे धर्मराजाला पुढाकार देऊन शल्यावर चालून गेले ! हे राजा, त्यावेळीं ते सर्व शूर पांडव शल्याशीं एकत्र व विभक्तपणें युद्ध करूं लागले ! इतक्यांत माद्रीपुत्र नकुल-सहदेवहि युद्धाची मोठी हांव धरून शल्यावर चालून आले ! त्या विजयी पांडवांच्या शरप्रहारांनीं व्याकुल झालेलें तुझें सैन्य युद्धविमुख होऊन मागें परतलें ! नंतर तुझ्या पुत्रांच्या समक्ष पांडवांनीं त्याचा मोठा क्षय केला; तेव्हां अवशिष्ट वीर शरवृष्टीला भिऊन दशदिशांना पळून गेले ! राजा, त्यासमयीं तुझ्या सैन्यामध्यें महान् हाहाकार उडाला ! पळून जाणाऱ्या तुझ्या सैन्यांतहि कित्येक महात्मे क्षत्रिय होते, ते जयाशेनें इतरांस 'थांबा, थांबा ' म्हणून मोठ्यानें ओरडत होते; परंतु पांडवांनीं भग्न केलेलें तें तुझें सैन्य जें एकदां पळत सुटलें, तें पुनः कधींहि मागें फिरलें नाहीं ! तुझे योद्धे आपल्या प्रियकर पुत्रांना, बंधूंना, पितामहांना,

मातुलांना, भागिनेयांना, मित्रांना, अश्वांना आणि गजांना टाकून केवळ आपल्या प्राणरक्षणार्थ चारी दिशांना पळून गेले ! ९. १. ९.

अध्याय १० वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ कर्णपुत्र चित्रसेनाचा नकुलहस्तें वध. ३ सुषेण व सत्यसेन यांशीं नकुलाचें युद्ध व त्यांत त्यांचा वध. ४ शल्य व पांडव यांचें युद्ध.]

(१) **संजय**–राजा, आपलें सैन्य भंग पावलें, असें पाहून त्या प्रतापवान् मद्र-राज शल्यानें आपल्या सारथ्याला म्हटलें, 'सारथे, माझ्या वेगवान् अश्वांस आतां सत्वर चालव पाहूं ! तो पहा शुभ्र छत्रानें विभूषित पांडुपुत्र युधिष्ठिर आपल्यापुढें उभा आहे ! त्याच्या जवळ मला शीघ्र घेऊन जा आणि मग माझा पराक्रम काय आहे, तो पहा ! सूता, आज युद्धांत युधिष्ठिर माझ्या समोर उभा राह-ण्यास समर्थ नाहीं !' याप्रमाणें शल्यानें सांगतांच त्या सारथ्यानें शल्याचा रथ धर्मराज होता, तेथें तत्काल नेला आणि वेला जशी क्षुब्ध समुद्राला एकदम मागें सारिते, त्याप्रमाणें त्या शल्यानें पांडवसैन्याला मागें हटविलें ! पर्वताशीं समागम झाला असतां ज्याप्रमाणें सिंधूच्या वेगाची स्थिति होते तशीच स्थिति त्या मद्रराजाला समरांत युद्धाकरितां उभा असलेला पाहतांच पांडवांच्या सैन्याची झाली ! अशा रीतीनें शल्य पांडवांशीं युद्धास सज्ज झाला असतां संग्रामांत मरण आलें तरी पर्वा नाहीं, अशा निश्चयानें तें कौरवसैन्य युद्धाकरितां निघालें ! नंतर आपापल्या विभागांत व्यूहरचना करून त्यांनीं पांडवसैन्याशीं भयंकर संग्राम केला; त्यांत रक्ताच्या नद्या वाहूं लागल्या ! त्या युद्धांत नकुल कर्णपुत्र चित्रसेन याजवर चालून गेला ! त्या दोन्ही योद्ध्यांनीं विचित्र धनुष्यें धारण करून परस्परांवर एवढी मोठी शरवृष्टि केली कीं जणुंकाय दक्षिणोत्तर मेघ येऊन आकाशांत परस्परांवर जलवृष्टीच करीत आहेत, असा भास झाला ! ते इतके जवळून परस्परांशीं युद्ध करीत होते कीं त्यांच्यांमध्यें किमपि अंतर दिसत नव्हतें ! ते दोघेहि शस्त्रास्त्रप्रवीण असून रथ चालवि-ण्यांत कुशल, तसेच मोठे बलवान्‌हि होते ! ते वीरपुरुष परस्परांचा वध करण्याविषयीं अत्युत्सुक असून एकमेकांचीं छिद्रें शोधून काढण्यांत अतितत्पर दिसत होते !

(२) राजा, अशाप्रकारें त्या दोघां वीरांचें अन्योन्यांशीं युद्ध चालू असतां चित्रसेनानें एक तीक्ष्ण बाण मारून नकुलाच्या धनुष्याचे तीन तुकडे केले ! नंतर त्यानें आणखी तीन सुवर्णपुंख बाण नकुलाच्या मस्तकावर मारले आणि तीन तीक्ष्ण बाणांनीं त्याच्या अश्वांसहि यमसदनीं पाठविलें ! तसेंच तीनतीन बाण टाकून त्याचा ध्वज व सारथि यांचाहि त्यानें संहार केला ! चित्रसेनानें ललाटप्रदेशावर मारलेल्या तीन बाणांच्या योगें तो नकुल त्रिशृंगपर्वताप्रमाणें शोभूं लागला ! तो धनुष्यहीन व विरथ नकुल हातांत खड्ग-चर्म धारण करून सिंह जसा शैलाग्रावरून खालीं उतरतो, त्याप्रमाणें रथांतून उतरून चित्रसेनावर चालून गेला; परंतु चित्रसेनानें पायांनीं आपल्यावर चालून येणाऱ्या त्या नकुलावर घोर बाणवृष्टि केली; परंतु नकुलानें आपल्या चर्माच्या (ढालीच्या) योगें त्या वृष्टीचा मोठ्या कुशलतेनें प्रतिकार केला आणि चित्रसेनाच्या संनिध जाऊन तें सर्व कौरवसैन्य पाहत असतां त्याच्या रथावर चढला आणि त्याचीं कुंडलें, मुकुट, सुंदर नासिका आणि विशाल नेत्र यांनीं शोभिवंत मस्तक त्याच्या धडापासून वेगळें केलें ! याप्रमाणें त्या चित्रसेनाचें दिवाकराप्रमाणें कांतिमान् शरीर रथोपस्थावर पतन पावलें !

(३) राजा, याप्रमाणें चित्रसेनाचा नकुलानें वध केलेला पाहून सर्व महारथांनीं त्याचें गौरव केलें आणि मोटमोठ्यानें सिंहनाद केले ! आपल्या बंधूचा वध केल्याचें पाहून कर्णपुत्र सुषेण व सत्यसेन यांनीं नकुलावर मोठी बाणवृष्टि केली आणि महावनांत ज्याप्रमाणें दोन व्याघ्रांनीं गजाचा वध करण्याकरितां त्यावर धांवून जावें, त्याप्रमाणें त्या दोघां वीरांनीं मोठ्या त्वेषानें चालून जाऊन त्यावर भयंकर शरवृष्टि केली ! त्यावेळीं जलवृष्टि करणारे ते दोन मेघच आहेत, असा सर्वांस भास झाला ! तो नकुल असा बाणविद्ध झाला असतांहि त्यानें मोठ्या धैर्यानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि तत्काल तो दुसऱ्या रथावर चढला ! यावेळीं तो नकुल अंतकाप्रमाणें उग्ररूप दिसत होता ! त्या रथाधिष्ठित नकुलावर चित्रसेनाच्या बंधूंनीं संनतपर्व बाणांची वृष्टि करून त्याच्या रथाचा भंग करण्याचा उद्योग आरंभिला ! तेव्हां नकुलानें हंसतहंसतच तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून सत्यसेनाचे चार अश्वांचा वध केला आणि एका सुवर्णपुंख बाणानें त्याच्या धनुष्याचेहि तुकडे केले ! नंतर सुषेण-सत्यसेन दुसऱ्या रथांत बसून व दुसरें धनुष्य घेऊन त्या नकुलावर धांवून गेले ! तेव्हां त्या माद्रीपुत्र नकुलानें त्या दोघां वीरांवर दोन दोन बाण मारून त्यांना विद्ध केलें ! त्यामुळें सुषेणाला अत्यंत

संताप आला आणि त्यानें त्या नकुलाचें तें धनुष्य क्षुरप्र बाण टाकून तत्काल छिन्न केलें !

राजा धृतराष्ट्रा, त्यासमयीं नकुलानें क्रोधाविष्ट होऊन दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्या सुषेणावर पांच बाण मारून त्याचा ध्वजहि एका बाणानें छिन्न केला ! नंतर त्यानें मोठ्या आवेशानें सत्यसेनाचें धनुष्य आणि त्याचें तलत्राण हीं तोडून टाकिलीं ! तें पाहून कौरवसैन्यांत मोठा आक्रोश सुरू झाला ! सत्यसेनानें पुनः दुसरें भारक्षम धनुष्य घेतलें आणि त्या नकुलावर सारखी बाणवृष्टि करून तीखालीं त्यास आच्छादून टाकिलें ! त्यावर शत्रुसंहारक नकुलानें त्या बाणांचें निवारण केलें. त्यानें सुषेण आणि सत्यसेन या दोघांवर दोन दोन बाण मारून त्यांना विद्ध केलें ! त्या कर्णपुत्रांनीं मग नकुलावर सरलगामी बाणांची वृष्टि केली आणि तीक्ष्ण बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें ! सत्यसेनानें नकुलाच्या रथाची ईषा आणि त्याचें धनुष्यहि छिन्न केलें ! तेव्हां नकुलानें कोणती शक्ति सोडावी याचा विचार करून एक स्वर्णदंडाची, तीक्ष्णाग्रांची, जणुंकाय नागीणच अशी महाविषारी मोठी शक्ति घेऊन ती सत्यसेनावर सोडली ! राजा, त्या शक्तीनें सत्यसेनाच्या हृदयाचे शतावधि तुकडे होऊन तो गतप्राण होऊन रथांतून खालीं भूमीवर पडला !

राजा, आपला बंधु हत झाल्याचें पाहून सुषेणाचा क्रोध अनावर झाला आणि त्यानें चार बाणांनीं नकुलाच्या रथाचे चार अश्व मारिले आणि तीन बाणांनीं त्याच्या सारथ्यास मारिलें ! नंतर त्यानें मोठी गर्जना केली. सुषेणानें नकुलाला विरथ केल्याचें पाहून द्रौपदीचा पुत्र सुतसोम हा नकुलाकडे त्याच्या साह्यार्थ रथ घेऊन आला. त्या रथांत नकुल चढून बसला व पर्वतस्थ सिंहासारखा शोभला ! त्यानें दुसरें धनुष्य घेतलें व तो सुषेणाशीं युद्ध करूं लागला ! त्यावेळीं ते दोघे परस्परांच्या वधेच्छेनें एकमेकांवर भयंकर बाणवर्षाव करूं लागले ! तेव्हां सुषेण अत्यंत संतप्त झाला आणि त्यानें नकुलावर तीन व सुतसोमाची छाती व बाहू यांवर वीस बाण मारिले ! तें पाहून नकुलानेंहि सुषेणावर भयंकर बाणवृष्टि सुरू केली आणि त्या बाणांच्या योगें सर्व दिशा आच्छादित केल्या ! नंतर नकुलानें एक तीक्ष्णाग्र, तेजस्वी व अत्यंत वेगवान् बाण घेऊन तो कर्णपुत्र सुषेणावर टाकला, त्यायोगानें त्याचें मस्तक देहापासून पृथक् होऊन रणांगणांत पडलें ! सर्व सैन्याच्या समक्ष नकुलाचा हा पराक्रम पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें ! तो सुषेण वीर भूमीवर पडला, तेव्हां पाण्याच्या

वेगानें नदीच्या तीरावरील महान् वृक्षच एकदम कोसळून पडल्याचा सर्वांस भास झाला !

(४) भरतसत्तमा धृतराष्ट्रा, कर्णपुत्राचा वध व नकुलाचा तो पराक्रम पाहून तुझें सैन्य भयभीत होऊन पळून जाऊं लागलें ! आपलें सैन्य पळून जात असल्याचें पाहून मद्रराज शल्य त्याच्या रक्षणार्थ पुढें सरसावला ! त्यानें त्या सैनिकांस निर्भय केलें व जागच्याजागीं उभें केलें ! नंतर त्यानें सिंहनाद करून आणि प्रत्यंचेचा टणत्कार करून पांडवांशीं पुनः युद्ध आरंभिलें ! त्या सेनापति शल्याच्या आश्रयाखालीं राहून पांडवांशीं युद्ध करण्यास सर्व वीर जमा झाले व अशारीतीनें मोठी कौरवसेना सज्ज झाली ! इकडे पांडवसेनाहि सिद्ध होऊन तींत सात्यकि, भीमसेन, माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव, ह्यांनीं त्या जयशाली युधिष्ठिरास पुढाकार दिला आणि त्यांनीं मोठ्यानें सिंहनाद करून शंखांचा व बाणांचा मोठा ध्वनि केला ! तुझें सैन्यहि मद्राधिपति शल्यासभोंवतीं वेढा घालून स्थित झालें ! नंतर त्या दोन्ही सैन्यांत मोठें भयंकर युद्ध सुरू झालें ! त्या युद्धांत यमराष्ट्राची फारच वाढ झाली ! तेव्हां कपिध्वज अर्जुन रणांत संशप्तकांचा संहार करून पुनः कौरवसेनेवर चालून आला ! धृष्टद्युम्नादिक पांडववीरहि कौरवसेनेवर तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करीत तिजवर धांवून आले ! पांडवांच्या बाणांनीं व्यथित होऊन ते कौरव सैनिक इतके भयग्रस्त होऊन गेले कीं दिशा, विदिशा आणि आपलीं सैन्येंहि त्यांस ओळखतां येईनात ! याप्रमाणें पांडवांनीं तुझ्या सैन्यांतील प्रमुख वीरांचा संहार केल्यावर त्याची अगदीं वाताहात झाली ! पांडवांनीं तें तुझें सैन्य चारी बाजूंना उधळून लाविलें ! तुझ्या पुत्रांनींहि पांडवांवर चालून जाऊन त्यांचे हजारों वीरांना वधिलें. परस्परांनीं उभयतांचे सैन्यांचा संहार केला आणि ते वीर प्रावृट्कालांतील नद्यांप्रमाणें क्षुब्ध होऊन गेले ! हे राजेंद्रा, तुझ्या सैन्यांतील वीरांप्रमाणेंच ते पांडवीय वीरहि तो रणसंग्राम पाहून अत्यंत भयभीत होऊन गेले ! ९. १. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ शल्य व धर्म यांचें युद्ध. २ शल्य-भीमसेनांचें गदायुद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्या दोन्ही सैन्यांचा परस्परांकडून अशारीतीनें वध होऊं लागून त्या महारणांत योद्धे पळूं लागले, गजांची धांवपळ सुरू झाली,

पदातींच्या आरोळया ऐकूं येऊं लागल्या, अश्वांचा भयंकर संहार होऊं लागला, अगणित प्राणहानि झाली, नाना प्रकारचीं शस्त्रें नष्ट झालीं, रथ आणि गज ह्यांचा विध्वंस उडाला, परस्परांच्या वधेच्छेनें वीर एकमेकांवर तुटून पडूं लागले, आणि प्राणांचा पण लावून भयंकर द्यूताला प्रारंभ झाला ! प्रातःकालच्या सूर्योदयाबरोबर हा घोर संग्राम सुरू झाला आणि धर्मराजानें रक्षण केलेले व उत्तम प्रकारें शरसंधान करणारे पांडववीर जिवावर उदार होऊन कौरवांशीं युद्ध करूं लागले ! वीरश्री चढलेल्या त्या पांडववीरांच्या हातून तुझ्या सेनेची दावाग्नींत सांपडलेल्या मृगांप्रमाणें झालेली दुरवस्था पाहून कौरवसेनापति शल्य पांडवांवर तत्काल धांवून गेला ! त्या पंकांत रुतलेल्या दुर्बल गाईप्रमाणें कौरवसेनेची ती दीन अवस्था लक्षांत आणून शल्यानें आपल्यावर चालून येणाऱ्या त्या पांडवसेनेवर मोठी शरवृष्टि केली ! पांडवहि विजयप्राप्तीकरितां मोठ्या आवेशानें त्या मद्राधिपति शल्यावर चाल करून त्यावर प्राणहारक तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव करूं लागले !

राजा, त्या मद्राधिपति शल्यानें धर्माच्या समक्ष शेंकडो बाण मारून त्या पांडवसेनेला जर्जर करून सोडलें ! तेव्हां अनेक प्रकारचीं दुश्चिह्नें दिसूं लागलीं ! पर्वतांसह सर्व पृथ्वी शब्द करून कांपूं लागली ! सर्वत्र प्रज्वलित उल्का फुटून व रविमंडळास स्पर्श करून अंतरिक्षांतून भूमीवर पडूं लागल्या ! मृग, महिष आणि पक्षी तुझ्या सेनेला अपसव्य घालून जाऊं लागले ! शुक्र, भौम आणि बुध हे धर्मराजाला सातवे स्थानीं येऊन त्यांनीं धर्म हा सर्व पृथ्वीचें आधिपत्य भोगणार असें दर्शविलें ! शस्त्राग्रांपासून ज्वाला निघून त्यांचें तेज दुर्निरीक्ष्य झालें ! काक आणि उलूक (घुबडें) वीरमस्तकांवर किंवा ध्वजाग्रांवर बसूं लागले !

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर रणांगणांत त्या सैनिकांमध्यें भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें ! कौरव पांडवांवर धांवून गेले आणि सहस्रनेत्र इंद्र जशी जलवृष्टि करितो, त्याप्रमाणें तो शल्य धर्मराज युधिष्ठिरावर बाणवृष्टि करूं लागला ! त्या बलवान् शल्यानें भीमसेन, नकुल, सहदेव, द्रौपदीपुत्र, धृष्टद्युम्न, सात्यकि आणि शिखंडी या सर्वांवर प्रत्येकीं दहा सुवर्णपुंख बाण टाकून त्यांस विद्ध केलें आणि ग्रीष्मकालाचे शेवटीं इंद्र ज्याप्रमाणें पर्जन्यवृष्टि करितो, त्याप्रमाणें त्यानें सर्व पांडवसेनेवर मोठी बाणवृष्टि केली ! त्यावेळीं शल्याच्या बाणवृष्टीनें सहस्रावधि

प्रभद्रक व सोमक हत होऊन पृथ्वीवर पडतांना दिसत होते ! पांडवसेनेवर शल्यानें केलेली ती शरवृष्टि म्हणजे भ्रमरपंक्ति, शलभसमूह किंवा पर्जन्यधाराच जणुंकाय कोसळून पडत आहेत, असें सर्वांस भासलें ! मेघ जशी नद्यांवर पर्जन्यवृष्टि करितात, त्याप्रमाणें त्या शल्यानें पांडवसेनेवर बाणवृष्टि केली ! त्या बाणांनीं गज, अश्व, रथी व पदाति हे सर्व विह्वल होऊन मोठ्यानें आक्रोश करूं लागले ! तेव्हां शल्याच्या शरीरांत क्रोध व पराक्रम यांचा संचार होऊन प्रलयकालच्या अंतकाप्रमाणें त्यानें सर्व अरिसैन्यांस बाणांनीं आच्छादून टाकिलें ! शल्यानें मेघाप्रमाणें गर्जना करून पांडवसेनेचा असा भयंकर संहार चालविला कीं शेवटीं त्या पांडवसैनिकांना अजातशत्रु धर्मराजाकडे जाणें भाग पडलें ! त्यासमयीं शल्यानें त्या पांडवांवर आवेशानें तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला आणि मोठी बाणवृष्टि युधिष्ठिरावर करून त्यालाहि विद्ध केलें ! पदाति व अश्व यांसह आपल्यावर चालून येणाऱ्या त्या शल्याला पाहतांच अंकुशानें जसा महाद्विपाचा प्रतिकार करितात, त्याप्रमाणें धर्मराजानें तीक्ष्ण शरांनीं त्याचा निरोध केला ! तेव्हां शल्यानें एक सर्पविषासमान घोर बाण धर्मावर टाकला ! त्या भयंकर बाणानें धर्माच्या शरीराचें विदारण केलें आणि नंतर तो बाण पृथ्वींत शिरला !

राजा, युधिष्ठिर शल्यबाणानें विद्ध झाल्याचें पाहून भीमसेन अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि त्यानें सात बाण शल्यावर टाकिले ! तें पाहून सहदेवानें पांच आणि नकुलानें दहा बाण त्या मद्राधीशावर मारले ! द्रौपदीपुत्रांनींहि मेघ जसे पर्वतावर जलवृष्टि करितात, त्याप्रमाणें त्या शल्यावर बाणांचा वर्षाव केला ! अशाप्रकारें सर्व पांडवांनीं शल्याचें निवारण केलेलें पाहून कृप आणि कृतवर्मा, तसेच महावीर्य उलूक आणि शकुनि हे अत्यंत क्षुब्ध झाले आणि त्याचे रक्षणार्थ धांवून आले ! नंतर महाबलवान् अश्वत्थामा तेथें आला आणि तुझे पुत्रहि एकत्रित होऊन त्या सर्वांनीं समरांत शल्याचें संरक्षण केलें ! कृतवर्म्यानें भीमसेनावर तीन शिलीमुख मारिले आणि नंतर त्यावर सारखी बाणवृष्टि केली ! अशारीतीनें त्यांनीं त्या क्षुब्ध झालेल्या भीमाचें निवारण केलें ! कृपाचार्यानें संतप्त होऊन धृष्टद्युम्नावर, शकुनीनें द्रौपदेयांवर आणि अश्वत्थाम्यानें नकुल-सहदेवांवर बाणवृष्टि केली ! इकडे समरभूमीवर योधश्रेष्ठ दुर्योधनानें कृष्णार्जुनांवर चालून जाऊन त्यांवर घोर शरवृष्टि केली !

अशाप्रकारें तुझ्या वीरांचीं शत्रूंशीं शतावधि द्वंद्वें सर्वत्र सुरू झालीं. कृतवर्म्यानें

युद्धांत भीमाचे ऋक्षवर्ण अश्वांचा वध केला; त्यामुळें तो पांडुनंदन त्या हताश्व रथांतून उतरला व हातांत गदा घेऊन दंडधर कालाप्रमाणें युद्ध करूं लागला! त्या मद्रराज शल्यानें सहदेवाचे अश्व मारिले! तें पाहून सहदेवानें तलवारीनें शल्याच्या पुत्रावर प्रहार करून त्याचा वध केला! इतक्यांत कृपाचार्य व धृष्टद्युम्न यांमध्यें पुनः युद्ध सुरू झालें! ते दोघेहि वीर सावधानपणें युद्धांत एकमेकांवर आपली सरशी करण्याचा प्रयत्न करीत होते! अश्वत्थाम्यानें हंसतहंसत सहज द्रौपदेयांवर प्रत्येकीं दहा दहा बाण सोडले आणि भीमसेनाच्या अश्वांना मारलें! तें पाहून भीमसेन रथांतून खालीं उतरला आणि दंडपाणि यमाप्रमाणें त्यानें हातांत गदा घेऊन मोठ्या क्रोधानें कृतवर्म्याचे अश्व आणि रथ यांचा संहार केला! नंतर कृतवर्म्यानें रथांतून उडी घेऊन पलायन केलें!

(२) हे राजा, तेव्हां शल्याचा क्रोध अनावर झाला आणि त्यानें सोमक आणि पांडव यांचा संहार करून पुनः त्या युधिष्ठिरावर तीक्ष्ण बाण टाकून त्याला विद्ध केलें! तें पाहून भीम अत्यंत क्रोधाविष्ट झाला आणि दांत-ओंठ खात त्यानें आपली गदा शल्याचा वध करण्याच्या उद्देशानें हातांत घेतली! ती गदा यमदंडासमान उग्र असून कालरात्रीप्रमाणें शत्रुसंहारक होती; तसेंच ती गज, अश्व आणि नर यांचा देहान्त करणारी होती; तीवर सुवर्णाचे पट्टे लावलेले असून ती प्रज्वलित उल्काच आहे कीं काय, असा भास होत होता! ती सर्पिणीप्रमाणें अत्यंत उग्र दिसत असे. ती वज्राप्रमाणें कठीण असून लोहाची केलेली होती. प्रमदा ज्याप्रमाणें चंदनागरूची उटी लावते, त्याप्रमाणें ती गदा वसा व मेद यांनीं लिप्त झालेली होती; ती यमाच्या जिव्हेप्रमाणें वखवखलेली दिसत होती! आकारानें ती कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें होती. ती सर्व वीरांना भयोत्पादक असून स्वसैन्याला हर्षविणारी होती. तिच्या अंगीं पर्वतशिखरें विदीर्ण करण्याची शक्ति असून तिची प्रसिद्धी मनुष्यलोकांत फार होती. ती गदा घेऊन भीमसेनानें महेश्वरसखा कुबेर याला युद्धार्थ आह्वान केलें; त्याच गदेनें महाबल भीमानें द्रौपदीचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें कुबेरसदनीं (अलकावतींत) अनेक मायावी गुह्यकांना, त्यांनीं भयंकर निवारण केलें असतांहि, वधिलें!

राजा धृतराष्ट्रा, ती भयंकर गदा घेऊन भीमसेन रणांगणांत शल्यावर चालून गेला आणि त्यानें त्याचे चारहि अश्वांचा वध केला! तेव्हां शल्य क्रोधाला पेटून

त्यानें मोठ्यानें गर्जना केली आणि भीमसेनाच्या वक्षावर एक तोमर फेंकलें ! त्यानें भीमकवचाचें विदारण करून त्याचे हृदयांत प्रवेश केला ! तें तोमर भीमानें छातींतून उपटून काढिलें आणि त्या मद्रपतीच्या सारथ्यावर तें तोमर फेंकून त्याचें हृदय भेदिलें ! तेव्हां तो शल्यसारथि भिन्नकवच होऊन रक्त ओकूं लागला. तो गतसंज्ञ होऊन तत्काल भूतलावर पडला ! आपल्या सर्व कृत्यांचा भीमानें केलेला प्रतिकार पाहून शल्य विस्मयचकित झाला आणि तो गदाधारी शल्य भीमाकडे वरचेवर पाहूं लागला ! सर्व पांडवांना रणांतील भीमाचा पराक्रम पाहून मोठा आनंद वाटला आणि त्यांनीं त्याचा गौरव केला ! ९. १. ११.

अध्याय १२ वा.

[१ भीम व शल्य यांचें युद्ध. २ चेकितानाचा वध. ३ शल्य-युधिष्ठिरयुद्ध.]

(१) संजय—राजा, आपला सारथि हत झाल्याचें पाहून शल्यानें आपली लोहमयी गदा वेगानें घेतली आणि तो पर्वतासारखा स्थिर उभा राहिला. तो जणुंकाय प्रलयकालीन प्रज्वलित अग्नि, पाशधारी अंतक, सश्रृंग कैलासपर्वत, वज्रधारी इंद्र, किंवा शूलधारी शंकरच स्थित आहे असा भास झाला. अरण्यांतील मत्त गजाप्रमाणें तो क्षुब्ध दिसूं लागला ! आपली प्रचंड गदा घेऊन भीमसेन त्यावर तुटून पडला ! त्यावेळीं सहस्रावधि शंख, तूर्य इत्यादिकांचे ध्वनि सर्वत्र होऊं लागले आणि वीरांचे हर्षवर्धक सिंहनादहि ऐकूं येऊं लागले ! सर्व बाजूंनीं उभयपक्षीय वीर त्या दोन योध्यवरांचें युद्ध मोठ्या कौतुकानें पाहत ‘ उत्तम, उत्तम ’ म्हणून त्यांची प्रशंसा करूं लागले ! समरांतील तो भीमसेनाचा वेग मद्राधिपति शल्य किंवा यदुनंदन बलराम यांवांचून सहन करण्यास अन्य कोणीहि समर्थ नव्हता ! शल्याचाहि गदावेग सहन करण्यास भीमसेनावांचून दुसरा कोणी समर्थ नव्हता ! नंतर भीम व शल्य हे वृषभांप्रमाणें गर्जना करीत मंडलाकार फिरूं लागले ! मंडलें घेण्यांत व परस्परांवर गदाप्रहार करण्यांत त्या पुरुषश्रेष्ठांनीं आपली समानता दाखविली ! शल्याच्या गदेला तप्त सुवर्णाप्रमाणें दीप्तिमंत पट्ट्यांचें बंधन होतें, त्यामुळें तिजपासून अग्नीच्या ज्वाळाच निघत आहेत, असा भास होत होता. ती गदा पाहून प्रेक्षकांच्या मनोवृत्ति तत्काळ भयभीत होत असत ! भीम मंडलाकार संचार करीत असतां

त्याची गदा म्हणजे मेघमंडलावर विद्युल्लताच शोभत आहे असें भासलें! तसेंच भीमाची गदा शल्यगदेवर आपटून अंतरिक्षांत अग्नीच्या ठिणग्या उडत असत!

अशाप्रकारें ते दोघे वीर परस्परांशीं युद्ध करीत असतां दोन मदोन्मत्त गज आपल्या दंतांनीं किंवा दोन बलवान् वृषभ आपल्या शिंगांनीं परस्परांवर प्रहार करीत आहेत, असें भासूं लागलें. त्यांनीं आपलीं गदाग्रें अन्योन्यांवर हाणलीं, त्यायोगें त्यांचीं गात्रें भिन्न होऊन त्यांतून रुधिरस्राव होऊं लागला! तेव्हां त्यांचे देह सुपुष्पित किंशुकवृक्षांप्रमाणें दिसूं लागून त्यांची कांति विशेषच प्रेक्षणीय दिसूं लागली: मद्रराजानें आपल्या गदेनें भीमसेनाच्या डाव्या व उजव्या बाजूला अनेक गदाप्रहार केले, तरी तो भीमसेन यत्किंचित्‌हि न भितां अचला-सारखा स्थिर राहिला. गजांकडून मोठमोठे प्रहार झाले तरी ज्याप्रमाणें महा-पर्वताला त्याचें कांहीं वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें भीमसेनानेंहि आपल्या गदेनें शल्यावर वरचेवर प्रहार केले असतां त्या वीरश्रेष्ठाला त्याची व्यथा मुळींच झाली नाहीं. त्या भयंकर युद्धांत पुरुषश्रेष्ठ शल्य-भीमसेनांचे जे परस्परांवर आघात होत असत, त्यांचा घोर ध्वनि वज्राच्या गर्जनेप्रमाणें होऊन दश-दिशांना ऐकूं येत असे!

(२) राजा, नंतर ते दोघे वीर परस्परांवर गदाप्रहार करीत मंडळाकार फिरूं लागले. अशारीतीनें प्रत्येक जण आठ पावलें पुढें आला आणि लोहदंड घेऊन ते दोघे युद्ध करूं लागले! त्यासमयीं त्या वीरांनीं अमानुष पराक्रम करून दाखविला! अन्योन्यांच्या वधाची इच्छा धारण करून ते मंडलाकर फिरूं लागले, आणि त्यांनीं आपलें हस्तकौशल्य उत्तम प्रकारें दर्शविलें! ते आपल्या गदा उभारून सशृंग पर्वतांप्रमाणें एकमेकांवर धांवूं लागले! ते दोघेहि वीर क्रोधमूर्च्छित होऊन अन्योन्यांवर गदाप्रहार करूं लागले; तेव्हां ते विद्ध होऊन इंद्रध्वजाप्रमाणें एकदम भूमितलावर पडले! त्यामुळें दोन्ही दळांतील वीरांमध्यें मोठा हाहाकार उडाला! दोघांच्याहि मर्मभागीं थोर आघात होऊन ते अत्यंत विह्वल झाले! तें पाहून त्या मद्राधीश शल्याला कृपाचार्यानें रथांत घालून रणांगणांतून त्वरेनें बाहेर नेलें! समरांगणांत विह्वल होऊन पडलेला भीमसेन पुनः सावध झाला आणि त्यानें आपली गदा हातांत घेऊन शल्याला युद्धार्थ आह्वान केलें! तेव्हां तुझ्या सैन्यांतील दुर्योधनादिक सर्व शूर योद्धे आपलीं नानाविध शस्त्रें व अनेक रणवाद्यें घेऊन पांडवांवर धांवून गेले, आणि त्यांनीं हात वर करून मोठी गर्जना करून युद्धास आरंभ केला!

कौरवसैन्य आपल्यावर चाल करून आल्याचें पाहून पांडवांचा रणोत्साह वाढला आणि मोठ्यानें सिंहनाद करून ते दुर्योधनादिकांवर तत्काल तुटून पडले! याप्रमाणें पांडव कौरवांवर चालून आले असतां तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें चेकितानाच्या वक्षःस्थलावर जोराचा प्रहार करून त्याला विद्ध केलें! तो पांडववीर रुधिरपरिक्लिन्न होऊन वीरासनीं मूर्च्छित झाला व मृत्यु पावला!

राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें चेकितान मृत्यु पावला असतां पांडव महारथांनीं कौरवसेनेवर शरवर्षाव केला आणि ते सर्व मोठ्या शौर्यानें सैन्यांत संचार करूं लागले. तेव्हां कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि महारथ अश्वत्थामा हे शल्याच्या नेतृत्वाखालीं धर्मराजाशीं युद्ध करूं लागले. भारद्वाज द्रोणाचार्यांचा वधकर्ता जो धृष्टद्युम्न त्याच्याशीं दुर्योधनानें युद्ध आरंभिलें; तसेंच तीन हजार रथी अश्वत्थाम्याच्या हाताखालीं अर्जुनाशीं युद्धार्थ भिडले! हे सर्व योद्धे समरांत मारूं किंवा मरूं असा निर्धार करून मोठ्या विजयेच्छेनें युद्ध करीत होते! तेव्हां तुझ्या वीरांनीं राजहंस जसे महासरोवरांत प्रवेश करतात, त्याप्रमाणें पांडवसैन्यांत प्रवेश केला! नंतर पांडव-कौरवांचें महाघोर युद्ध प्रवृत्त झालें! राजा, याप्रमाणें परस्परांनीं अन्योन्यांवर प्राणघातकी बाणांचा वर्षाव सुरू केला आणि मोठमोठ्या वीरांचा क्षय सुरू झाला. त्यावेळीं सोसाट्याचा वारा सुटून सर्वत्र धूळ उडून कांहींहि ओळखतां येईना! परंतु वीरांनीं एकमेकांचीं घेतलेलीं नांवें आमच्या कानीं पडत, त्यावरून तें युद्ध मोठ्या धैर्यानें व नेटानें चालत आहे, असें आम्हांला वाटलें. सर्वत्र पडलेल्या रक्तानें ती धूळ नाश पावली आणि अंधकाराचा लोप होऊन सर्व दिशा प्रसन्न झाल्या. अशाप्रकारें तो भयानक संग्राम सुरू असतां तुझ्या किंवा शत्रूंकडील वीरांत युद्धविमुख होणारा एकहि पुरुष नव्हता! सर्व वीर ब्रह्मलोकाच्या इच्छेनें रणांत विजयाची इच्छा करीत होते; त्यामुळें त्या सर्व पराक्रमी वीरांनीं सुयुद्ध करून स्वर्गास जाण्याचा निश्चय केला! आपल्या अन्नदात्याचे ऋणांतून मुक्त होण्याकरितां त्याचे कार्यसिद्ध्यर्थ यत्न करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला आणि नाना प्रकारचीं शस्त्रें परस्परांवर टाकीत त्या सर्व महारथांनीं पुनः घोर युद्धास प्रारंभ केला! 'मारा, विद्ध करा, पकडा, प्रहार करा, कापून काढा,' अशाप्रकारचे शब्द तुझ्या व शत्रूच्याहि सैन्यांतून ऐकूं येऊं लागले!

राजा धृतराष्ट्रा, तेव्हां शल्यानें त्या महारथ धर्मराजाचा वध करण्याचें योजून त्यावर तीक्ष्ण बाण टाकिले आणि त्याला विद्ध केलें; धर्मानेंहि उलट हंसत-

हंसत चौदा नाराच बाण त्याच्या मर्मस्थलांवर मारले ! नंतर शल्यानें युधिष्ठिराच्या वधाकरितां अनेक कंकपत्र बाण टाकले आणि पुनः एका संनतपर्व बाणानें सर्व सैन्य पाहत असतां त्या धर्माला विद्ध केलें ! तें पाहून धर्मराजहि अत्यंत संतप्त झाला; त्यानें कंकपिच्छ व मयूरपिच्छ बाणांचा शल्यावर वर्षाव करून त्याला विद्ध केलें; तसेंच चंद्रसेनावर सत्तर, सारथ्यावर नऊ आणि द्रुमसेनावर चौसष्ट बाण मारून त्यांचा वध केला ! धर्मराजानें आपल्या चक्ररक्षकांचा अशाप्रकारें वध केला असतां शल्यानें पंचवीस चेदि वीरांचा समरांत वध केला; नंतर त्यानें सात्यकीवर पंचवीस, भीमसेनावर पांच व नकुल-सहदेवांवर शंभर तीक्ष्ण बाण मारून त्यांना विद्ध केलें !

(३) हे राजसत्तमा, रणांगणांत शल्य अशाप्रकारें पराक्रम दाखवीत असतां धर्मानें त्याच्यावर विषारी सर्पाप्रमाणें भयंकर बाण सोडले आणि एका भल्लानें रणाग्रभागीं असणाऱ्या शल्याचें त्यानें ध्वजाग्र छेदिलें; तो छिन्न ध्वज गिरिशिखराप्रमाणें कोसळून खालीं पडतांना आम्हीं पाहिला. आपला ध्वज भग्न करून धर्मराज स्वस्थ उभा असल्याचें पाहून शल्याला अनावर क्रोध उत्पन्न झाला आणि त्यानें त्या धर्मराजावर सारखी बाणवृष्टि करण्यास आरंभ केला. त्यावेळीं त्या क्षत्रियश्रेष्ठ शल्यानें सात्यकि, भीमसेन, नकुल आणि सहदेव यांवर प्रत्येकीं पांच बाण मारले आणि युधिष्ठिराच्या वक्षःस्थळावर जणुंकाय मेघपटलाप्रमाणें बाणजालच पसरिलें आहे, असें आम्हीं पाहिलें ! त्यानें दिशा आणि प्रदिशा बाणांनीं आच्छादून टाकिल्या ! अशारीतीनें धर्मराज बाणाच्छादित होऊन इंद्रत्रस्त जंभासुराप्रमाणें अत्यंत पीडित झाला ! ९. १. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ शल्यपराक्रमवर्णन.]

संजय—अशाप्रकारें मद्राधीश शल्यानें धर्मराजाला पीडित केल्यावर सात्यकि, भीमसेन, नकुल-सहदेव हे शल्यावर धांवून आले आणि त्यांनीं शल्याला वेढा देऊन पीडित केलें ! त्या एकट्या शल्यवीराला अनेक वीरांनीं वेढून त्रस्त केल्याचें पाहून सिद्धांनीं आनंदित होऊन त्यांचें मोठें गौरव केलें ! तो रणसंग्राम पाहण्यासाठीं अनेक ऋषि जमले होते, त्यांनींहि तो संग्राम पाहून मोठें आश्चर्य व्यक्त केलें ! राजा, शत्रुहृदयांतील केवळ शल्यच, अशा त्या मद्र-

पति शल्यावर भीमसेनानें प्रथम एक बाण टाकिला आणि नंतर आणखी सात बाण सोडिले; तसेंच धर्मपुत्र युधिष्ठिराचे रक्षणाकरितां सात्यकीनें त्या शल्यावर शंभर बाण मारले आणि नंतर त्यानें मोठा सिंहनाद केला! नकुलानें पांच बाण टाकिले आणि सहदेवानें चवदा बाण मारले! याप्रमाणें त्या शूर शल्य सेनापतीवर सकल पांडववीरांनीं चोहोंकडून बाणांचा भयंकर मारा केला! तें पाहून शल्यानें आपले वेगवान्, भारक्षम आणि घोर धनुष्याचें आकर्षण करून सात्यकीवर पंचवीस, भीमसेनावर सत्तर आणि नकुलावर सात बाण मारिले आणि सहदेवावर एकवीस बाण टाकून त्याचें धनुष्य व बाण तोडून टाकिले! तेव्हां सहदेवानें दुसरें धनुष्य सज्ज करून आपल्या त्या मातुलावर सर्पांप्रमाणें प्राणघातक आणि अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित असे पांच बाण मारले आणि त्याच्या सारथ्यावर एक बाण सोडला! मग सहदेवानें आणखी तीन बाण शल्यावर टाकून त्याला विद्ध केलें! नंतर भीमसेनानें सत्तर, सात्यकीनें नऊ आणि धर्मराजानें साठ बाण त्या शल्यावर टाकून त्याला विद्ध केलें! त्या महारथांकडून बाणप्रहारांनीं शल्य अतिविह्वल होऊन गेला! पर्वतांतून ज्याप्रमाणें गेरूचें जल वाहतें, तसे त्यावेळीं शल्यशरीरांतून रक्तप्रवाह वाहूं लागले. अशा दुरवस्थेंत देखील शल्यानें त्या महारथांवर पांच पांच बाण मारून एका भल्ल बाणानें धर्माचें धनुष्य तोडून टाकिलें! हा शल्याचा पराक्रम पाहून सर्वांना मोठें आश्चर्य वाटलें!

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर त्या धर्मराजानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि सारखे बाण सोडून त्यायोगें अश्व, सारथि, ध्वज आणि रथ ह्यांसह त्या शल्याला आच्छादून टाकिलें! तशाहि स्थितींत शल्यानें दहा तीक्ष्ण बाण टाकून धर्माला विद्ध केलें! धर्म बाणविद्ध झाल्याचें पाहून सात्यकि क्रोधसंतप्त झाला आणि त्यानें पांच बाण सोडून त्या शूर मद्राधीशाला विद्ध केलें! शल्यानें सात्यकीचें तें धनुष्य क्षुरप्र बाणानें तोडून टाकिलें आणि भीमसेनादि पांडववीरांवर तीन-तीन बाण सोडले! तेव्हां त्या सत्यविक्रम सात्यकीनें एक सुवर्णदंडाचें व अति-मोलवान् असें तोमर त्या शल्यावर सोडलें! भीमसेनानें पन्नगाप्रमाणें भयंकर नाराच बाण त्यावर मारला, नकुलानें शक्ति सोडली, सहदेवानें आपली शुभ गदा त्यावर फेंकली आणि धर्मराजानें शल्याच्या वधाच्या इच्छेनें त्यावर शतघ्नी टाकिली! त्या मद्रराज शल्यानें पांडवांनीं सोडलेलीं तीं शस्त्रें आप-ल्यावर येत असल्याचें पाहून शस्त्रसंघानें त्यांचा प्रतिकार केला. सात्यकीनें

फेंकलेल्या तोमराचा प्रतिकार त्यानें भल्लबाणांनीं केला; भीमसेनानें सोडलेला कनकविभूषित बाण त्या प्रतापवान् शल्यानें हस्तचापल्यानें तोडून त्याचे दोन तुकडे केले. नकुलानें सोडलेली भयंकर शक्ति आणि सहदेवानें मारलेली गदा या सर्वांचें आपल्या शरौघांनीं निवारण केलें आणि त्या सर्व पांडवांसमक्ष तो मोठ्यानें सिंहनाद करूं लागला ! धर्माच्या शतघ्नीचाहि त्यानें दोन बाणांनीं उच्छेद केला !

शल्यानें अशाप्रकारें पांडवांवर मिळविलेला जय सात्यकीला सहन झाला नाहीं. त्यानें दुसरें धनुष्य घेऊन दोन बाण शल्यावर व तीन बाण त्याच्या सारथ्यावर मारले ! नंतर त्या शल्यानें क्रोधानें महागजांवर जसा अंकुश-प्रहार करावा, त्याप्रमाणें त्या सर्व पांडवसेनेवर दहा दहा तीक्ष्ण बाणांचा प्रहार केला ! त्या महारथांचें निवारण शल्यानें अशाप्रकारें केल्यावर ते पांडवाचे वीर मद्रराजाच्या समोर उभे न राहातां, माघार घेऊन राहिले ! शल्याचा तो पराक्रम पाहून दुर्योधनाला वाटलें कीं, आतां पांडव, पांचाल व सृंजय यांचा वध झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. पुढें भीमसेन हा जिवावर उदार होऊन शल्याशीं युद्ध करण्याचें योजून त्याजवर धांवून गेला ! त्यावेळीं नकुल-सहदेव व सात्यकि यांनींहि शल्याला वेढा घातला व चारी बाजूंनीं त्यावर घोर शरवृष्टि केली. त्या सर्वांनीं मिळून शल्याला घेरलें असतां तो किम-पिहि भयग्रस्त झाला नाहीं. त्यानें एकट्यानें त्या सर्वांशीं युद्ध चालविलें. त्यांत धर्मराजानें एक क्षुरप्रबाण टाकून शल्याच्या एका चक्ररक्षकाला तत्काल वधिलें ! आपल्या चक्ररक्षकाचा पांडवांनीं वध केलेला पाहून शल्यानें पांडव-पक्षीय वीरांवर बाणवृष्टि केली आणि त्या सर्वांना बाणाच्छादित केलें. धर्मराजाला त्यावेळीं मोठी काळजी उत्पन्न झाली. तो विचार करूं लागला कीं 'कृष्णानें केलेलें भाषण आतां समरांगणांत सत्य कसें ठरणार ? कारण या क्रुद्ध मद्रराज शल्यापुढें माझें सैन्य टिकाव धरून राहील, असें मला तरी वाटत नाहीं !'

राजा धृतराष्ट्रा, ते पांडव नंतर आपले रथ, अश्व व गज यांस घेऊन मद्र-राज शल्याच्या जवळ येऊन त्याजवर त्यांनीं मोठी शरवृष्टि केली. परंतु याहि वेळेला शल्यानें तीं त्यांचीं शस्त्रास्त्रें नष्ट करून टाकलीं ! नंतर शल्यानें त्या पांडवांवर शलभसमूहांप्रमाणें सुवर्णपुंख बाण मारून अंतरिक्ष व्यापून टाकिलें आणि सर्वत्र अंधकार होऊन कांहींहि दिसेनासें झालें ! पांडवांपैकीं किंवा

आमच्यांपैकीं वीरहि ओळखतां येईनात ! पांडवांची सेना शराच्छादित करून व धर्मराजावरहि बाणांचा वर्षाव करून शल्यानें पांडवांच्या सेनेला विह्वल करून सोडलें आणि तो सिंहासारखा गर्जना करूं लागला. पांडवांकडील कोणीहि महारथ शल्यावर चालून जाण्यास त्यावेळीं समर्थ नव्हते; धर्मराज-भीमसेनादि प्रमुख वीर मात्र त्या समरशोभी शल्याशीं युद्ध करीत राहिले होते ! १. १. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ अर्जुन व अश्वत्थामा यांचें युद्ध. २ अर्जुनपराक्रम. ३ अश्वत्थाम्याच्या हातून सुरथवध.]

(१) **संजय**—राजा, अश्वत्थाम्यानें अर्जुनावर अनेक लोहमय बाण टाकून त्याला विद्ध केलें. नंतर त्या द्रोणपुत्राचे अनुयायी जे त्रिगर्तांचे महारथ त्यांनींहि त्या अर्जुनावर सारखी शरवृष्टि केली, तेव्हां अर्जुनानें अश्वत्थाम्यावर तीन बाण मारले; इतर धनुर्धरांवरहि त्यानें दोन दोन बाण मारून त्या सर्वांस शरविद्ध केलें आणि कौरवसैन्यावर सारखी बाणवृष्टि केली ! तेव्हां सर्व कौरवसैन्य बाणाच्छादित होऊन गेलें ! अर्जुन त्यांच्याजवळ येऊन ठेपला व सर्व कौरव-सैनिक बाणविद्ध झाले, तरीहि युद्धविमुख होऊन ते पळून गेले नाहींत ! इकडे अश्वत्थामादि वीर आपले रथसैन्यानिशीं अर्जुनावर चाल करून आले आणि त्यांनीं त्याच्याशीं युद्ध आरंभिलें. त्या कौरवांच्या सुवर्णभूषित बाणांनीं अर्जुनाचें आसन व्याप्त होऊन गेलें आणि त्याबरोबरच त्या महाधनुर्धरश्रेष्ठ कृष्णार्जुनांचे देहहि शरविद्ध झाले ! कृष्णार्जुनांचे देह बाणांनीं विदीर्ण झालेले पाहून त्या युद्धदुर्मद कौरवसैनिकांना मोठा आनंद झाला; त्यांनीं पुनः आणखी भयंकर शरवृष्टि त्या कृष्णार्जुनांवर करून अर्जुनरथाचें कूबर (धुरी), चक्रें, ईषा, बंधनरज्जु, जूं आणि तुंबे हीं सर्व शरविद्ध करून सोडलीं !

राजा, त्यासमयीं तुझ्या योद्ध्यांनीं पांडवांची जी दुर्दशा केली तशाप्रकारची दुर्दशा पूर्वीं कोणाची झालेली आम्हीं कधीं पाहिली नाहीं व ऐकिलीहि नाहीं ! तेव्हां अर्जुनरथ अनेक तीक्ष्ण बाणांनीं भरगच्च भरलेला पाहून शेंकडो उल्कांनीं प्रदीप्त विमानच अंतरिक्षांतून खालीं भूतलावर उतरलें आहे, असा सर्वांस भास झाला ! नंतर त्या अर्जुनानें मेघानें जशी पर्वतावर वृष्टि करावी, त्याप्रमाणें

सन्नतपर्व बाणांची वृष्टि कौरवसैन्यावर केली ! त्यामुळें सर्वत्र पार्थनामांकित बाण पडून तुझ्या सेनेचा भयंकर नाश होऊं लागला. त्यावेळीं कौरवसैन्याचा नाश करणारा पार्थ हा सर्वांस अग्नीसारखा भासला ! त्या अर्जुनाकडून सुटलेले बाण हे त्या अग्नीच्या ज्वाला होत्या, धनुष्याचा शब्द हा तेथील सुटलेला वायु होता व कौरवसैन्य हें त्या अग्नीचें इंधन होतें ! अशा तुझ्या सैन्याचा अर्जुनानें संहार केला !

(२) राजा, त्यावेळीं रणांगणांत अर्जुनाच्या रथमार्गावर रथचक्रें, जोखडें, तूणीर, ध्वज, पताका, रथ, कुंडलें, त्याचप्रमाणें भुज, स्कंध, छत्रें, पंखे इत्यादिकांच्या राशी पडलेल्या दिसत होत्या ! तेव्हां भूमि मांसशोणितांनीं आच्छादित झाल्यामुळें ती स्पष्ट दिसत नव्हती ! तें स्थळ म्हणजे शंकराचें क्रीडास्थलच असल्याचा भास होत होता ! अर्जुनानें त्या युद्धांत दोन हजार रथ्यांचा संहार केला आणि अग्नि जसा सर्व चराचर विश्वाला जाळून टाकून विधूम झाल्यावर अत्यंत शोभिवंत दिसतो, तसा तो शोभूं लागला !

राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुनाचा तो पराक्रम पाहून अनेक पताकांनीं सुशोभित रथांत बसून अश्वत्थामा त्यावर चालून आला आणि त्यानें अर्जुनाचें निवारण केलें ! मग त्या दोघां पुरुषश्रेष्ठ धनुर्धरांचें युद्ध जुंपलें ! परस्परांच्या वधाची इच्छा धरून ते एकमेकांवर धांवून गेले आणि त्या दोघांनीं अन्योन्यांवर एवढी दारुण बाणवृष्टि केली कीं ग्रीष्मर्तूच्या अंतीं जलवृष्टि करणाऱ्या महामेघांप्रमाणेंच ते भासले ! मत्त वृषभ आपल्या शृंगांनीं जसे परस्परांवर प्रहार करितात, त्याप्रमाणें परस्परांच्या स्पर्धेनें त्या दोघां वीरांनीं संनतपर्व बाणांनीं परस्परांवर मोठे आघात केले ! बराच वेळ त्या दोघांचें युद्ध बरोबरीनें झालें; दोघांचीं अस्त्रेंहि सारखींच घोर होतीं ! नंतर अश्वत्थाम्यानें दहा सुवर्णपुंख बाण अर्जुनावर आणि दहा बाण श्रीकृष्णावर सोडले ! तें पाहून अर्जुनाला मोठा आवेश उत्पन्न झाला ! अश्वत्थामा हा आपला गुरुपुत्र आहे अशा बुद्धीनें क्षणभर त्याविषयीं पूज्य बुद्धि दाखवून गांडीव धनुष्यानें त्यानें त्याजवर बाणवृष्टि केली आणि त्याला अश्वहीन, सारथिहिन व विरथ करून सोडलें ! तेव्हां अश्वत्थाम्यानें त्या भग्न रथावर उभें राहून एक लोहमय परिघतुल्य मुसळ अर्जुनावर फेंकलें ! त्या आपल्यावर येणाऱ्या हेमपट्टविभूषित मुसळाचे त्या शत्रुसंहारक अर्जुनानें बाण मारून सात तुकडे केले ! आपल्या मुसळाचे अर्जुनानें तुकडे केलेले पाहून त्या परमकोपी व

अस्त्रविशारद अश्वत्थाम्यानें महापर्वताच्या शिखराप्रमाणें एक परिघ त्या अर्जुनावर फेंकला ! अंतकाप्रमाणें क्षुब्ध त्या परिघाला पाहून अर्जुनानें पांच उत्तम बाण टाकून त्याचा संहार केला ! त्या महायुद्धांत पार्थबाणांनीं छिन्न झालेला तो परिघ पृथ्वीवर पडला, तेव्हां कौरवपक्षीय राजे लोकांचीं मनें विदीर्ण झालीं !

(३) राजा, नंतर अर्जुनानें आणखी दुसरे तीन भल्ल बाण त्या अश्वत्थाम्यावर टाकले; त्या योगानें तो अत्यंत विद्ध झाला ! तरी तो किमपिहि भयभीत न होतां आपल्याच पराक्रमावर अवलंबून स्वस्थपणें राहिला ! त्यानें सर्व क्षत्रियांसमक्ष महारथ सुरथावर बाण टाकून त्यास आच्छादून टाकिलें ! तें पाहून पांचालमहारथ सुरथ मेघगर्जनेप्रमाणें घोष करणाऱ्या रथांतून अश्वत्थाम्यावर चालून आला आणि त्यानें आपल्या भारक्षम दृढ धनुष्याच्या योगानें अग्नीप्रमाणें प्रदीप्त व सर्पसदृश भयंकर बाणांच्या वृष्टीनें त्या अश्वत्थाम्याला झांकलें ! तो क्रोधसंतप्त सुरथ शरवृष्टि करीत अश्वत्थाम्यावर चालून गेला, तेव्हां त्याला पाहून दंडहत नागाप्रमाणें अश्वत्थामा क्षुब्ध झाला आणि कपाळाला आंठ्या घालून व दांत-ओंठ चावून मोठ्या क्रोधानें सुरथाकडे न्याहाळून त्यानें आपल्या प्रत्यंचेवर हात फिरविला आणि यमदंडाप्रमाणें शोभणारा एक तीक्ष्ण नाराच बाण त्यावर सोडला ! तो बाण वेगानें त्या सुरथाचें हृदय विदीर्ण करून तत्काल पृथ्वींत शिरला ! नंतर वज्राहत पर्वतशिखराप्रमाणें तो सुरथ पृथ्वीवर कोसळून पडला !

राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या प्रतापवान् अश्वत्थाम्यानें सुरथाचा वध केल्यावर तो त्याच रथावर आरूढ झाला आणि संशप्तकांनीं परिवेष्टित होऊन अर्जुनाशीं युद्ध करूं लागला. नंतर सूर्य मध्याह्नीं गेला असतां अर्जुनाचें शत्रूंशीं यमराष्ट्राची वृद्धि करणारें असें मोठें भयंकर युद्ध झालें ! त्यांत एकट्या अर्जुनानें एकाच वेळीं कौरवांच्या अनेक बलवान् योद्ध्यांशीं युद्ध केलें आणि त्या युद्धांत त्यानें जो अनेकांचा संहार केला तो पाहून आम्हांला मोठा चमत्कार वाटला ! पूर्वी इंद्रानें दैत्यांच्या प्रचंड सेनेशीं युद्ध करून जसा त्यांचा संहार केला, तसाच त्या अर्जुनानें कौरवसैन्याचा संहार केला ! ९. १. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, दुर्योधन आणि पार्षत धृष्टद्युम्न ह्यांचें अत्यंत भयंकर युद्ध सुरू होऊन त्यांत त्यांनीं परस्परांवर शर-शक्तींचा उपयोग केला ! तेव्हां वर्षाकालीं जशा पर्जन्यधारा सर्वत्र पडतात, तशा त्या दोघांच्या धनुष्यांपासून सहस्रावधि बाण पडूं लागले ! दुर्योधन राजानें त्या द्रोणघातक धृष्टद्युम्नावर पांच बाण मारून त्याला विद्ध केलें आणि पुनः त्यावर आणखी सात बाण मारले. नंतर बलवान् व दृढविक्रमी धृष्टद्युम्नानें सत्तर तीक्ष्ण बाण टाकून दुर्योधनाला विह्वल केलें ! दुर्योधन विह्वल झाल्याचें पाहून त्याचे बंधु मोठ्या सैन्यानिशीं येऊन त्यांनीं त्या धृष्टद्युम्नाला वेढिलें ! दुर्योधनबंधूंनीं अशारीतीनें त्या धृष्टद्युम्नास वेढिलें, तरी तो आपलें अस्त्रलाघव दाखवीत रणांत संचार करूं लागला ! तेव्हां शिखंडीनें प्रभद्रकांसह कृपाचार्य व कृतवर्मा या दोन धनुर्धरांशीं युद्ध आरंभिलें ! हे राजा, त्यावेळीं तें युद्ध अतिघोर झालें ! रणांगणावर आपले देह ठेवण्यास तयार झालेले ते वीर प्राण पणास लावून जणुंकाय द्यूतच खेळत आहेत, असें सर्वांस वाटलें ! शल्यानें सर्व दिशांना बाणांचा वर्षाव सुरू करून सात्यकि व वृकोदर यांसह सर्व पांडवांना अत्यंत पीडित केलें आणि त्या रणांगणावर यमाप्रमाणें मोठा पराक्रम गाजविणाऱ्या नकुल-सहदेवांशींहि मोठ्या वीर्यानें आणि अस्त्रबलानें युद्ध केलें !

त्या महायुद्धांत शल्यानें बाणप्रहारांनीं पांडवांस इतकें जर्जर करून सोडलें कीं त्यांस कोणीहि त्राता तेथें सांपडला नाहीं ! त्या शल्यानें अशाप्रकारें धर्मराजास पीडित केलें असतां तो शूर नकुल आपल्या मातुलावर धांवून गेला. नकुलानें हंसतहंसतच शल्यावर दहा बाण मारून त्याला वक्षःस्थळीं विद्ध केलें ! त्यामुळें शल्य अतिपीडित झाला ! आपल्या भाच्यानें आपणाला विद्ध केल्याचें पाहून शल्यानें नतपर्व बाणांनीं त्या नकुलास जर्जर केलें. नंतर राजा युधिष्ठिर, भीमसेन, सात्यकि आणि सहदेव रथस्वनानें सर्व दिशा व्याप्त करून शल्यावर धांवून आले, परंतु ते आपल्यावर चाल करीत येत असल्याचें पाहतांच शल्य त्यांवर उलट चालून गेला आणि त्यानें युधिष्ठिरावर तीन, भीमसेनावर पांच, सात्यकीवर शंभर आणि सहदेवावर तीन बाण टाकले आणि एका क्षुरप्र बाणानें नकुलाचें धनुष्य व चाप हीं छिन्न केलीं ! याप्रमाणें शल्याच्या बाणांनीं

नकुलाचें धनुष्य छिन्न झालें असतां त्यानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि तो महारथ माद्रीपुत्र शल्याच्या रथावर बाण टाकूं लागला! धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें आणि सहदेवानें दहा-दहा बाण शल्याच्या वक्षःस्थलीं मारले! त्याप्रमाणें भीमसेनानें साठ आणि सात्यकीनें दहा कंकपत्र बाण त्या मद्रराजावर टाकले! तेव्हां मद्रराज क्रुद्ध होऊन त्यानें सात्यकीवर एकूणऐंशीं नतपर्व बाण टाकून त्याचें धनुष्य व बाण हीं छिन्न केलीं आणि त्याच्या चारहि अश्वांना यमलोकीं पाठविलें! मग त्या विरथ सात्यकीवर महारथ शल्यानें चोहों बाजूंनीं शंभर बाण मारून त्याला विद्ध केलें आणि तसेंच त्या क्षुब्ध झालेल्या नकुल-सहदेवांवर, भीमसेनावर आणि युधिष्ठिरावरहि प्रत्येकीं दहा बाण टाकून त्यांस विद्ध केलें! यावेळीं सर्व पांडव एकत्र असतांहि शल्यावर जाऊं शकले नाहींत, हें शल्याचें अपूर्व शौर्य पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालों!

राजा, नंतर तो सत्यविक्रम सात्यकि दुसऱ्या रथांत जाऊन बसला. पीडित झालेले पांडव शल्याच्या हातांत सांपडल्याचें पाहून तो शल्यावर धांवून गेला. सात्यकि आपल्यावर येत असल्याचें पाहून त्या रणशोभी शल्यानें आपला रथ सात्यकीवर घातला. मग उन्मत्त गजांप्रमाणें त्या दोघां वीरांचा आश्चर्यकारक संग्राम झाला. त्यावेळीं सर्वांस शंबर आणि इंद्रच युद्ध करीत आहेत, असा भास झाला! सात्यकीनें आपल्यापुढें तो मद्रराज शल्य उभा असल्याचें पाहून वेगानें त्यावर दहा बाण टाकले आणि 'शल्या, थांब, थांब,' म्हणून मोठ्यानें आरोळी ठोकली! इकडे शल्यानेंहि तीक्ष्ण चित्रपुंख बाणांचा सात्यकीवर वर्षाव करून त्याला विद्ध केलें. अशा रीतीनें कुरु-पांडवांचें भयंकर युद्ध पुनः सुरू झालें आणि भीमादि पांडववीर हे शल्याचा वध करण्याचा निश्चय करून तत्काळ त्याजवर धांवून गेले. नंतर तेथें तुमुल रणसंग्राम होऊन त्यांत रक्ताचे पूर वाहूं लागले! मोठमोठ्यानें गर्जना करून ते परस्परांशीं युद्ध करूं लागले, तेव्हां आमिषप्राप्त्यर्थ दोन सिंहच एकमेकांशीं युद्ध करीत आहेत, असें सर्वांस वाटलें!

राजा, त्यावेळीं त्यांनीं सोडलेल्या बाणांनीं सर्व भूमि व्याप्त होऊन अंतरिक्षहि बाणमय झालें. त्यामुळें जिकडेतिकडे अंधार पडला आणि सर्वत्र बाण पसरल्यामुळें ते कात टाकलेले पन्नगच होत, असा भास झाला. रणांगणांत त्या एकट्या शूर शल्यानें अनेकांशीं युद्ध केलें आणि आपल्या भुजवीर्यानें टाकलेल्या

अनेक बाणांनीं पृथ्वी आच्छादित केली. राजा, पूर्वी देवासुरांच्या युद्धप्रसंगीं असुरांचा नाश होऊन जसा इंद्ररथ अत्यंत देदीप्यमान दिसत होता, तसाच यावेळींहि शल्याचा रथ समरभूमीवर संचार करतांना दिसूं लागला. ९. १. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ शल्य-युधिष्ठिरयुद्ध. ३ शल्यपराभव.]

(१) **संजय**—राजा, तेव्हां तुझीं सैन्यें मद्रराज शल्याला पुढाकार देऊन मोठ्या वेगानें पांडवांवर धांवून गेलीं. रणोत्सुक होऊन धांवणाऱ्या कौरवांनीं पांडवांवर चाल केली, तेव्हां त्यांची संख्या पांडवांपेक्षां अधिक असल्यामुळें अर्थातच पांडवांचा संहार झाला! भीमानें त्यांचें निवारण करण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्या पांडवांनीं कृष्णार्जुनांच्या समक्ष रणांतून पळ काढला. तें पाहून अर्जुन क्षुब्ध झाला आणि त्यानें कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि त्यांचे अनुचर यांजवर बाणवर्षाव करून त्यांस आच्छादित केलें. तसेंच सहदेवानेंहि शकुनीला बाणांनीं ससैन्य आच्छादून टाकिलें. इतक्यांत नकुलानें पार्श्वभागीं उभें राहून शल्याचें निरीक्षण केलें. द्रौपदेयांनीं अनेक भूपालांचें निवारण केलें, शिखंडीनें अश्वत्थाम्याला अडवून धरिलें, गदापाणि भीमसेनानें दुर्योधनाचा निरोध केला आणि युधिष्ठिरानें शल्य आणि त्याचें सैन्य ह्यांचें निवारण केलें. नंतर त्या कौरव-पांडव योद्ध्यांचें ठिकठिकाणीं युद्ध प्रवृत्त झालें!

(२) राजा, जेव्हां शल्य युधिष्ठिराच्या समीप दिसला, तेव्हां चंद्राच्या जवळ शनैश्वरच असल्याचा भास झाला. सर्पसदृश भयंकर बाणांनीं युधिष्ठिराला व्यथित करून त्या शल्यानें भीमसेनावर बाणवृष्टि करून त्याला झांकून काढिलें. शल्याचें तें हस्तलाघव आणि त्याची अस्त्रविद्याकुशलता पाहून तुझ्या आणि पांडवांच्या सैनिकांनींहि त्याचा मोठा गौरव केला. शल्यानें पांडवांना इतकें विद्ध करून सोडलें कीं, युधिष्ठिर आक्रोश करून त्यांचें निवारण करीत असतांहि त्याला सोडून ते पळून गेले. त्या शल्यानें याप्रमाणें पांडवसैन्याची दुर्दशा केल्यावर युधिष्ठिरानें क्रोधाविष्ट होऊन मोठ्या शौर्यानें त्या शल्यावर घोर बाणवृष्टि केली. त्यावेळीं 'आपला जय होवो अथवा वध होवो' अशा दृढनिश्चयानें त्या महारथ धर्मराजानें आपले सर्व बंधु आणि कृष्ण यांस बोलावून आणलें आणि म्हटलें कीं, "वीरहो, भीष्म, द्रोण व कर्ण, तसेच कौरवांच्या अर्थप्राप्त्यर्थ सर्व पराक्रमी

भूपाल आज रणांत पतन पावले आहेत. तुम्हीं सर्वांनीं तुम्हांस नेमून दिलेलीं कामें यथाशक्ति केलीं आहेत. ह्या शल्याचा वध करणें हें एकच काम अवशिष्ट राहिलें आहे. हें काम मीं स्वतः करण्याचें योजिलें आहे. म्हणून मी आज रणांगणांत त्या शल्याला जिंकण्याची इच्छा करीत आहें. तरी माझ्या मनांत जें आहे तें मी तुम्हांला सांगतों. हे माद्रीसुत माझ्या रथचक्रांचें रक्षण करोत. हे इंद्रालाहि अजेय आणि रणांत शूरसंमत आहेत, तसेंच हे धर्माला अनुसरून मातुलाशीं युद्ध करण्यास योग्य आहेत, म्हणून या सत्यप्रतिज्ञ व मानार्ह योद्ध्यांनीं मजकरितां युद्ध करावें. आज रणांत शल्य माझा वध करील किंवा मी त्याचा वध करीन. तुमचें कल्याण होवो! लोकवीरहो, हें माझें सत्यभाषण श्रवण करा! पार्थिवांनो, आज मी माझ्या मातुलाशीं क्षात्रधर्माला अनुसरून युद्ध करीन. शल्य हा माझा अंश आहे, तरी त्याला मारून मी विजयी होईन अथवा मरून तरी जाईन. आतां रथयोजकांनीं युद्धशास्त्रानुसार माझ्या रथावर शल्याच्या रथांतील शस्त्रास्त्रांपेक्षां अधिक शस्त्रास्त्रें व उपकरणें यांचा पुरवठा करावा. शैनेयानें माझ्या दक्षिण रथचक्राचें रक्षण करावें व धृष्टद्युम्नानें माझें उत्तर रथचक्र राखावें. तसेंच धनंजयानें माझें पृष्ठरक्षक व्हावें आणि माझ्या अग्रभागीं शस्त्रधराग्रणी भीमसेनानें असावें. असें झालें असतां मी या महायुद्धांत शल्यापेक्षां अधिक पराक्रम करून दाखवीन!"

राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें धर्मराजानें सांगतांच त्याचें प्रिय करण्यांत सर्वदा तत्पर अशा वीरांनीं त्याच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व केलें. नंतर त्या पांडवसैन्यांत आणि विशेषेंकरून पांचाल, सोमक आणि मत्स्य यांमध्यें एकच आनंदीआनंद होऊन राहिला! राजा, धर्मराज त्या मद्रपति शल्यावर धांवून गेला, तेव्हां पांचालांनीं शतावधि शंख आणि भेरी वाजवून मोठमोठ्यानें सिंहनाद केले! मग ते सर्व त्या शूर व वेगवान् मद्राधीशावर तुटून पडले. राजा, असें तें पांडवसैन्य कौरवांवर चालून गेलें असतां त्या कौरवांनाहि मोठा हर्ष वाटला. मग मोठमोठ्या कौरववीरांच्या हर्षनादानें, गजसमूहांच्या निनादानें, शंखांच्या ध्वनीनें आणि रणवाद्यांच्या आवाजानें सर्व पृथ्वी दणाणून गेली. नंतर तुझा पुत्र आणि वीर्यवान् शल्य हे पांडवांवर धांवून गेले आणि मोठमोठे मेघ चालून आले तरी अस्तोदयपर्वत गडबडून न जातां जसे स्थिर राहतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं पांडवसैन्याची किमपिहि भीति बाळगली नाहीं. मग त्या रणश्लाघी शल्यानें, इंद्रानें शंबरावर जशी बाणवृष्टि केली, तशी त्या धर्मराजावर केली.

युधिष्ठिरानें रुचिर धनुष्य धारण करून द्रोणाचार्यांनीं शिकविलेलीं विविध अस्त्रें प्रकट केलीं! त्यानें शल्यावर एकसारखे बाण सोडले. धर्मराज रणांत संचार करीत असतां त्याच्यामध्यें कांहीं न्यून असल्याचें कोणाला आढळून आलें नाहीं. त्या दोघांहि महावीरांनीं अनेक जातींच्या बाणांची परस्परांवर वृष्टि करून अन्योन्यांना विद्ध केलें. त्यावेळीं ते दोन शार्दूलच आमिषाकरितां परस्परांशीं युद्ध करीत आहेत असें सर्वांस वाटलें!

राजा, त्या भयंकर महायुद्धांत भीमसेनानें तुझ्या पुत्रावर चालून येऊन युद्धास प्रारंभ केला. तसेंच धृष्टद्युम्न, सात्यकि, नकुल आणि सहदेव यांनींहि समंततः असलेल्या शकुनिप्रमुख वीरांवर चाल केली. नंतर पुनः त्या जयाभिलाषी वीरांमध्यें तुमुल युद्ध सुरू झालें. राजा, ह्या सर्व अनर्थास कारण तुझाच दुर्मंत्र होय.

राजा धृतराष्ट्रा, इकडे दुर्योधनानें एक नतपर्व बाण टाकून भीमसेनाचा सुवर्णभूषित ध्वज छेदून टाकिला. सभोंवतीं घागऱ्या लावून सुशोभित केलेला तो मोहक ध्वज भीमसेनासमक्ष रणभूमीवर कोसळून पडला. दुर्योधनानें पुनः भीमसेनावर एक तीक्ष्ण धारेचा क्षुर बाण टाकिला आणि त्याचें गजशुंडेसमान विचित्र धनुष्य छेदिलें. भीम त्यामुळें क्रोधसंतप्त झालेल्या त्या धनुष्यहीन भीमानें मोठ्या आवेशानें रथशक्ति तुझ्या पुत्रावर सोडली आणि त्याचें हृदय विदीर्ण केलें, तेव्हां तो दुर्योधन एकाएकीं रथोपस्थावर (वीरासनावर) बसला आणि मूर्च्छित झाला! दुसरा एक क्षुरप्र बाण भीमसेनानें घेऊन तो दुर्योधनाच्या सारथ्यावर तत्काल सोडला व त्याचें मस्तक उडविलें. सारथि हत होतांच त्या रथाचे अश्व उधळून गेले आणि त्यांनीं वाटेल तिकडे तो रथ नेला. तेव्हां कौरवसैन्यांत मोठा हाहाकार उडाला. त्यावेळीं दुर्योधनाच्या रक्षणाकरितां अश्वत्थामा धांवून आला; तसाच कृप आणि कृतवर्मा हेहि आले. कौरवसेनेचा भीमानें केलेला पराभव पाहून दुर्योधनाचे अनुयायी अत्यंत त्रस्त होऊन गेले. इतक्यांत त्या गांडीवधारी अर्जुनानें आपलें धनुष्य खेंचून त्या कृपादिकांस बाणांनीं विद्ध केलें. युधिष्ठिरहि संतप्त होऊन आपल्या रथाचे श्वेतवर्ण अश्व हांकीत त्या मद्राधीशावर धांवून आला!

राजा, त्या कुंतीपुत्र युधिष्ठिराच्या ठिकाणीं मला एक आश्चर्यकारक गोष्ट दिसून आली. ती ही कीं, पूर्वीं जो मोठा मृदु आणि दमनशील म्हणून

सर्वत्र ख्यात होता, तो महासात्त्विक युधिष्ठिर एकाएकीं क्षुब्ध झाला. तो क्रोधानें थरथर कांपत होता. त्यानें शल्याकडे डोळे वटारून पाहिलें. राजा, धर्मराजानें कौरवसेनेवर एकसारखा तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला आणि कौरवांचे हजारों वीर त्यानें यमसदनीं पाठविले! धर्मराजानें ज्या ज्या सेनेवर चाल केली, त्या त्या सेनेला वज्रप्रहारानें जसें पर्वतांना पाडावें, त्याप्रमाणें बाणवर्षाव करून त्यानें वधिलें! त्यानें अश्व, सारथि, ध्वज आणि रथ ह्यांसह अनेक रथ्यांचा संहार केला आणि पवन जसा मेघांशीं क्रीडा करितो, त्याप्रमाणें तो कौरवसेनेशीं क्रीडाच करीत आहे, असा सर्वांस भास झाला. प्रलयकालीं रुद्र क्रोधाविष्ट होऊन पशूंचा संहार करितो, त्याप्रमाणें धर्मराज अश्वसादींसह अश्वांचा व सहस्रावधि पदातींचा रणांगणीं वध करून सर्वत्र बाणवर्षाव करूं लागला. अशा रीतीनें सर्व रणभूमि शून्य करून तो शल्यावर धांवून गेला व 'शल्या, थांब, थांब,' असें त्यास म्हणाला. रणभूमीवर धर्मराजाचा तो भीमपराक्रम पाहून तुझे सर्व वीर भयभीत होऊन गेले. एकटा शल्य मात्र धर्मावर धांवून गेला. नंतर ते उभय वीर अत्यंत क्षुब्ध झाले, त्यांनीं शंख वाजविले आणि परस्परांना हाका मारून एकमेकांची निर्भर्त्सना करण्यास आरंभ केला. तेव्हां शल्य व युधिष्ठिर हे दोघे बाणवृष्टि करून परस्परांना पीडा देऊं लागले. उभयतांच्या देहांतून रक्तस्राव होऊं लागला आणि वसंतऋतूंत किंशुक वृक्ष प्रफुल्लित होऊन जसे आरक्त दिसतात, तद्वत् ते दिसूं लागले. ते उभय वीर प्राणांचा पण लावून युद्ध करीत होते; त्या दोहोंपैकीं कोणाचा जय होणार ह्यासंबंधीं निश्चितपणें सांगण्यास कोणीहि समर्थ नव्हता. कोणी म्हणत 'आज रणांगणावर शल्याचा वध धर्मराज करून सर्व पृथ्वीचें राज्य मिळवील,' तर दुसऱ्यानें म्हणावें कीं, 'शल्य युधिष्ठिरादिकांचा वध करून आज सर्व पृथ्वीचें राज्य संपादन करील!' अशा दोन्ही प्रकारचीं अनुमानें त्यावेळीं सैन्यांत निघत होतीं.

(३) अशाप्रकारें त्या उभय वीरांचें युद्ध चाललें असतां धर्मराजानें आपलें सैन्य उजवीकडे नेलें. मग शल्यानें युधिष्ठिरावर शंभर बाण मारले आणि एका बाणानें त्याचें धनुष्यहि भंगून टाकलें! तेव्हां युधिष्ठिरानें दुसरें धनुष्य धारण केलें आणि शल्यावर तीनशें बाण मारले आणि एका क्षुर बाणानें त्याच्या धनुष्याचा भंग केला. त्यानें नतपर्व बाणांनीं शल्याचे चारहि अश्व वधिले आणि दोन तीक्ष्णाग्र बाणांनीं त्याचे पार्ष्णिसारथ्यांचा वध केला! नंतर धर्मराजानें एक

पीतवर्ण, तीक्ष्ण व प्रज्वलित भव्य बाण घेऊन अग्रभागीं असलेला शल्याचा ध्वज भग्न केला. हे अरिंदमा, नंतर तें सर्व कौरवसैन्य भंग पावून पळूं लागलें. तशा दुर्धर स्थितींत असलेल्या मद्राधिपतीला आपल्या रथांत घेऊन अश्वत्थामा मोठ्या त्वरेनें निघून गेला. याप्रमाणें शल्याचा पराभव होऊन द्रोणपुत्र त्याला घेऊन जात असतां युधिष्ठिरानें मोठ्यानें गर्जना केली. तें पाहून शल्य हंसला आणि दुसऱ्या रथांत जाऊन बसला. त्या रथावर शस्त्रास्त्रांची व उपकरणांची उत्तम सिद्धता केली होती. त्याचे अश्व शुभ्रवर्ण होते आणि त्याचा घोष मेघाप्रमाणें होता; तो पाहून शत्रूंच्या अंगावर कांटा उभा रहात असे ! ९. १. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ शल्यवध.]

(१) **संजय**—राजा, नंतर त्या बलवान् शल्यानें पहिल्यापेक्षां अधिक वेगवान् असें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि युधिष्ठिराला विद्ध करून त्यानें सिंहासारखी गर्जना केली ! त्यावेळीं त्यानें युधिष्ठिरावर पर्जन्यासारखी बाणवृष्टि केली. त्यानें सात्यकीवर दहा आणि भीमसेन व सहदेव यांवर प्रत्येकीं तीन बाण मारले. तसेंच युधिष्ठिरावर बाणवृष्टि करून, उल्कांच्या वृष्टीनें जसें गजांना त्रस्त करावें, तसें त्याला पीडित केलें. जे कोणी दुसरे महाधनुर्धर त्याच्याशीं युद्ध करीत होते, त्या सर्वांना त्यांचे अश्व आणि रथकूबर यांसुद्धां मद्रपतीनें बाणवर्षाव करून पीडित केलें. त्यांचे ध्वजांचा छेद केला आणि मोठा संहार करून यज्ञवेदी दर्भांनीं आच्छादित करावी, त्याप्रमाणें सर्व पृथ्वी वीरांनीं आच्छादित केली. अंतकाप्रमाणें शत्रुसैन्याचा वध करणाऱ्या त्या शल्याला पाहून पांडव, पांचाल आणि सोमक ह्यांनीं अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन त्याला वेढिलें. इतक्यांत भीमसेन, सात्यकि व नकुल-सहदेव हे धर्मराजाशीं युद्ध करणाऱ्या त्या शल्यावर चाल करून गेले आणि त्यांनीं एकमेकांस युद्धार्थ आह्वान केलें !

हे राजा, नंतर पांडवांकडील वीरांनीं त्या मद्राधिपति शल्याला वेढा घातला आणि उग्र वेगाचे बाणांची त्यावर सतत वृष्टि केली. त्यावेळीं धर्मराजाचें रक्षण भीमसेन, माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव आणि श्रीकृष्ण हे करीत होते. युधिष्ठिरानें शल्याच्या उरःस्थलावर उग्र बाण मारून त्याला अगदीं विह्वल करून सोडलें.

शल्य बाणविह्वल झाल्याचें पाहून तुझे प्रमुख वीर दुर्योधनाच्या आज्ञेनें पुढें सरसावले व शल्यासभोंवतीं उभे राहिले ! नंतर त्या मद्राधीशानें युधिष्ठिरावर सात बाण मारले. युधिष्ठिरानेंहि त्या शल्यावर उलट नऊ बाण टाकिले; मग त्या दोघांहि वीरांनीं आकर्ण धनुष्य ओढून तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि एकमेकांवर केली आणि दोघेहि परस्परांचें न्यून पाहूं लागले. ते दोघे वीर एकमेकांवर बाणवर्षाव करीत असतां त्यांच्या प्रत्यंचांचा निनाद इंद्रवज्राच्या ध्वनीसारखा होत होता. उभय वीर एकमेकांवर शरवृष्टि करीत तेव्हां त्यांच्या धनुष्यांचा टणत्कार ऐकून महेंद्राच्या वज्राचाच ध्वनि होत आहे, असें वाटत होतें. युधिष्ठिर आणि शल्य हे परस्परांवर धांवून जात, तेव्हां वनांत आमिषाकरितां दोन व्याघ्रशिशुच भांडत आहेत असें वाटत होतें !

राजा धृतराष्ट्रा, तेव्हां त्या महात्म्या शल्यानें युधिष्ठिराच्या हृदयप्रदेशीं सूर्याग्नींसमान एक प्रज्वलित बाण असा मारला कीं, त्यायोगें तो युधिष्ठिर अतिविद्ध झाला; मग धर्मराजानें उलट शल्यावर अचूक बाण मारून त्याला मूर्च्छित केलें, त्यामुळें त्याला मोठा आनंद झाला. थोड्या वेळानें शल्य सावध झाला आणि क्रोधानें लाल डोळे करून त्या महेंद्रतुल्य पराक्रमी वीरानें युधिष्ठिरावर शंभर बाण मारिले. त्यावर धर्मराजानें शल्यावर नऊ बाण सोडून त्याचें वक्षःस्थळ विदीर्ण केलें आणि दुसऱ्या सहा बाणांनीं त्याचें सौवर्ण कवच भिन्न केलें. तेव्हां शल्यानें दोन बाण त्या युधिष्ठिरावर टाकून त्याचें धनुष्य तोडिलें. नंतर युधिष्ठिरानें अधिक भयंकर असें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि नमुचीवर इंद्रानें जसे तीक्ष्ण शर सोडून त्याला विह्वल केलें त्याप्रमाणें बाणवृष्टि करून त्या शल्याला विद्ध केलें ! त्यावर शल्यानें नऊ बाण टाकून धर्मराज व भीमसेन यांचीं सुवर्णमय चर्मे (ढाली) छिन्न करून टाकलीं आणि त्यांचे भुजहि विदीर्ण केले. त्या शल्यानें पुनः एकदां अग्नि व सूर्य यांप्रमाणें उज्ज्वल असा एक क्षुर बाण टाकून धर्माचें धनुष्य छेदून टाकिले. इतक्यांत कृपाचार्यानें धर्माच्या सारथ्यावर सहा बाण टाकिले त्यामुळें तो रणांत अग्रभागीं पडला ! शल्यानें पुनः युधिष्ठिरावर चार बाण सोडून त्याच्या चारहि अश्वांचा वध केला आणि धर्मराजाच्या वीरांचा बराच मोठा क्षय केला !

राजा, इकडे महात्म्या भीमसेनानें एक वेगवान् बाण टाकून त्या मद्राधिपाचें धनुष्य छेदून टाकिलें आणि दोन बाणांनीं त्याला अतिविद्ध केलें ! दुसरा

एक बाण टाकून शल्याच्या सारथ्याचा वध केला आणि क्रोधाविष्ट होऊन त्यानें त्याचे चारहि अश्वांना यमसदनीं पाठविलें ! सर्वधनुर्धरश्रेष्ठ भीमसेनानें रणांगणावर वेगानें संचार करणाऱ्या त्या शल्यावर अशाप्रकारें शंभर बाण टाकले ! माद्रीपुत्र सहदेवानेंहि त्याच्यावर तशीच बाणवृष्टि करून त्याला मूर्च्छित केलें ! मद्राधिपति मूर्च्छित झाल्याचें पाहून भीमानें आणखी एका बाणानें त्याचें चर्म (ढाल) छिन्न केलें ! थोड्या वेळानें शल्य सावध होऊन आपलें चर्म भग्न झाल्याचें पाहून त्यानें दुसरें बळकट चर्म व खड्ग धारण केलें. नंतर त्या शल्यानें रथांतून उतरून नकुलाच्या ईषेचा भंग केला आणि मग तो युधिष्ठिरावर धांवून गेला ! अंतकाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन चाल करून येणाऱ्या त्या शल्याला धृष्टद्युम्न, द्रौपदीपुत्र, शिखंडी आणि सात्यकि यांनीं वेढिलें; नंतर भीमसेनानें नऊ बाण मारून त्याच्या अप्रतिम चर्माचा भंग केला आणि भल्ल बाणांनीं त्याचें खड्गहि मुष्टिप्रदेशीं छिन्न केलें. त्यासमयीं भीमसेन सैन्यांत प्रहृष्ट मनानें गर्जना करूं लागला !

राजा धृतराष्ट्रा, भीमसेनाचा तो पराक्रम पाहून पांडवांच्या रथिश्रेष्ठांना मोठा आनंद झाला. ते हर्षभरानें मोठ्या गर्जना करूं लागले आणि चंद्रासारखे शुभ्र शंख वाजवूं लागले. तो भयंकर शब्द ऐकून तें कौरवांचें सैन्य भयभीत झालें आणि आपण कोठें आहों हेंहि त्या सैनिकांस समजेना. त्यांचें अंग रक्तलिप्त होऊन ते अतिखिन्न झाले आणि त्यांना मूर्च्छा आली. नंतर भीमसेनादि मुख्यमुख्य पांडववीरांनीं शल्यावर बाणवृष्टि केली; तेव्हां मृगासाठीं सिंह जसा धांवून येतो, त्याप्रमाणें युधिष्ठिराच्या वधासाठीं शल्य त्यावर धांवून आला आणि त्यानें त्याचे अश्व व सारथि यांचा वध केला ! धर्मराज अश्वहीन व सारथिहीन झाल्यावर त्याचा क्रोध अग्नीप्रमाणें भडकला आणि मोठ्या आवेशानें त्या मद्राधिप अरीवर धांवून गेला. श्रीकृष्णाच्या भाषणाचें स्मरण त्याला झालें व त्यानें शल्याचा वध करण्याचें मनांत योजिलें. नंतर तो आपल्या अश्वहीन रथावर उभा राहिला आणि त्यांतील शक्ति शल्यावर सोडण्याचें त्यानें मनांत आणिलें. शल्याचा पराक्रम लक्षांत आणून, तसेंच त्याच्या वधाचा भार आपण घेतला असून आपल्या हातून तें कार्य अजून घडलें नाहीं, ह्याचा विचार करून कृष्णाच्या वचनाप्रमाणें त्यानें शल्याचा वध करण्याचा दृढनिश्चय केला. नंतर त्या युधिष्ठिरानें कांचनप्रभ शक्ति घेतली आणि क्रोधानें आपल्या दीप्त नेत्रांनीं त्या शल्याचें निरीक्षण केलें !

राजा, याप्रमाणें त्या पूतात्म व पापरहित धर्मराजानें शल्यावर नजर टाकतांच तो कुरुसेनापति भस्म होऊन कसा गेला नाहीं, त्याचें मला मोठें आश्चर्य वाटलें. नंतर युधिष्ठिरानें ती प्रदीप्त शक्ति मोठ्या वेगानें शल्यावर सोडली. युधिष्ठिरानें ती शक्ति सोडतांच तिच्यांतून ठिणग्या पडूं लागल्या; तें पाहून सर्व कौरवांना प्रलयकाल होऊन आकाशांतून उल्काच पडत आहेत असा भास झाला. धर्मराजानें ती सोडलेली शक्ति म्हणजे प्रत्यक्ष पाशहस्ती कालरात्रि किंवा उग्ररूप यमाची ती धात्रीच होय असें सर्वांस वाटलें. अशी ती ब्रह्मदंडाप्रमाणें अमोघवीर्य शक्ति युधिष्ठिरानें शल्यावर सोडली. गंध, माला, अग्र्यासन इत्यादिकांनीं सर्व पांडव त्या शक्तीची पूजा करीत असत. तिची शक्ति प्रलयकालीन सांवर्तिक अग्नीप्रमाणें असून अथर्वांगिरसी कृत्येप्रमाणें तिचें रूप भयंकर होतें ! ती शंकराकरितां ब्रह्मदेवानें निर्माण केली असून शत्रूचे प्राण आणि देह हें तिचें भक्ष्य होतें ! पंचमहाभूतांचा नाश करण्याची तिच्या अंगीं शक्ति होती. तिला घंटा आणि पताका लावल्या असून तिजवर मणि, हिरे, वैडूर्य इत्यादिकांचें काम केलें होतें. तिला सुवर्णदंड होता; ब्रह्मदेवानें मोठ्या प्रयत्नानें ती निर्माण केली असून ब्रह्मद्वेष्ट्यांचा नाश करणारी ती अमोघशक्ति होती !

राजा, अशा त्या शक्तीवर धर्मराजानें घोर मंत्रांनीं आवाहन करून आपल्या बलप्रयत्नांनीं तिजमध्यें वेग उत्पन्न केला आणि त्यानें ती मद्राधीश शल्याच्या वधाकरितां अंतरिक्षांत सोडली ! त्यावेळीं ' हे पाप्या, तूं आतां मेलास,' अशी मोठी गर्जना त्या धर्मराजानें केली आणि पूर्वी अंधकासुरावर प्राणहारक बाण सोडून शंकर जसा नाचला, तसा तो नाचूं लागला ! धर्मराजानें ती शक्ति शल्यावर सोडली, तेव्हां होमाग्नि जसा हुत केलेल्या आज्यधारेचें ग्रहण करण्यास सिद्ध होतो, त्याप्रमाणें तो शल्यहि त्या शक्तीचें ग्रहण करण्यास सिद्ध होऊन गर्जना करूं लागला ! त्या शक्तीनें शल्याच्या सर्व मर्मस्थळांचा भेद केला. त्याच्या शुभ्र व विशाल उरःस्थळाचा भेद करून ती बाहेर पडली आणि शल्याचें विशाल यश दग्ध करीत भूगह्वरांत शिरली ! त्यावेळीं शल्याचें नाक, नेत्र, कर्ण आणि मुख ह्यांतून आणि त्याच्या शरीरावरील व्रणांतून सारखा रक्तस्राव होऊं लागला आणि त्यामुळें त्याचीं सर्व गात्रें रुधिरदिग्ध झालीं. तेव्हां तो शल्य स्कंदानें विदीर्ण केलेल्या क्रौंचपर्वताप्रमाणें दिसूं लागला. तो विशालदेही शल्य अंगांतील कवच छिन्न होऊन

वज्रहत पर्वतशृंगाप्रमाणें बाहु पसरून धर्माच्या अग्रभागीं रथांतून पडला! सर्व गात्रें छिन्न होऊन तो रक्तदिग्ध शल्य भूमीवर पतन पावला, तेव्हां क्रीडोत्सुक भर्त्यांची स्त्री जसें त्याचें मोठ्या प्रेमानें स्वागत करते, त्याप्रमाणें त्या मद्रपतीच्या पत्नीनें–वसुमतीनें–त्याचें आदरपूर्वक स्वागत केलें! नंतर चिरकाल त्या वसुंधरेचा उपभोग घेऊन व सर्व अंगांनीं आलिंगन देऊन तो शल्य प्रसुप्त झाला असें भासलें!

राजा, याप्रमाणें धर्मराजानें शल्याचा वध केला, तेव्हां विधिपूर्वक हवन केलेला अध्वराग्निच शांत झाला असें वाटलें! शल्याचें हृदय धर्माच्या शक्तीनें भग्न झालें, त्याचीं आयुधें व ध्वज हीं नष्ट झालीं आणि शेवटीं तो मृत होऊन पडला, तरी त्याच्या शरीरावरील कांति लुप्त झाली नाहीं. शल्यवधानंतर धर्मराजानें इंद्रधनुष्याप्रमाणें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि मग गरुड जसा सर्पांचा संहार करितो, तसा त्यानें क्षणांत शत्रूंचा संहार केला! धर्मराजाच्या बाणांनीं तुझे सर्व सैनिक व्याप्त झाले आणि डोळे मिटून परस्परांशीं युद्ध करूं लागले, तेव्हां त्यांच्या शरीरांतून रक्ताचे प्रवाह सुरू झाले, त्यांचीं सर्व आयुधें नष्ट झालीं आणि शेवटीं ते जीवितालाहि मुकले!

राजा, मद्रपति शल्याचा वध झाला असतां त्याचा धाकटा बंधु धर्मावर त्वरित चालून आला. तो तरुण रथी युद्धविद्येमध्यें आपल्या बंधूप्रमाणेंच मोठा कुशल होता. त्या नरश्रेष्ठानें नाराच बाणांची धर्मावर सारखी वृष्टि करून बंधुऋणांतून मुक्त होण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु धर्मानें सहा बाण मारून त्याला विद्ध केलें, त्याचें धनुष्य आणि ध्वज यांचा दोन क्षुर बाणांनीं संहार केला आणि एका सुदृढ व देदीप्यमान बाणानें त्याचें मस्तक उडविलें! तें कुंडलविभूषित शरीर पुण्यक्षय होऊन स्वर्गसुखाला भ्रष्ट झाल्याप्रमाणें रथांतून खालीं पडलें. त्याचें रुधिरदिग्ध शरीर रणांगणांत पतन पावल्याचें पाहून कौरवसैन्य हाहाकार करीत पळत सुटलें. शल्यानुजाचा वध झालेला पाहून तुझे सैनिक पांडवांच्या भीतीनें अगदीं मृतवत् होऊन जमिनीवर धुळींत पडले कौरवसैन्य भयानें पळून जात असतां बाणांचा वर्षाव करीत सात्यकि त्यावर चालून आला तों हार्दिक्य कृतवर्म्यानें त्यावर चालून जाऊन त्याला अडविलें. नंतर ते दोघे वीर सात्यकि व कृतवर्मा ह्यांनीं परस्परांस गांठून युद्ध करण्यास आरंभ केला. त्याकालीं दोन प्रबळ सिंहच आपसांत युद्ध करीत आहेत असें वाटलें; त्यांनीं एकमेकांना बाणाच्छादित करून सोडलें, तेव्हां

ते दोन दिवाकर असून त्यांनीं आपल्या किरणांनीं परस्परांस झांकून टाकिलें आहे, असा भास झाला.

राजा, त्या दोघां वीरांनीं सोडलेले बाण आकाशांत गेलेले पाहून पतंगच वेगानें संचार करीत आहेत, असें वाटलें. कृतवर्म्यानें सात्यकीवर दहा बाण आणि त्याच्या अश्वांवर तीन बाण मारून त्याला विद्ध केलें आणि एका नतपर्व बाणानें त्याचें धनुष्य छिन्न केलें. सात्यकीनें दुसरें बळकट व वेगवत्तर धनुष्य घेतलें आणि त्या कृतवर्म्याच्या वक्षःस्थलावर दहा बाण मारून त्याला विद्ध केलें. नंतर त्यानें त्यावर आणखी भल्ल बाण टाकून त्याचा रथ, जूं, ईषा आणि अश्व यांचा संहार करून त्याच्या दोघां पार्ष्णिसारथ्यांचा वध केला. कृतवर्म्याला सात्यकीनें विरथ केलेला पाहून कृपाचार्यानें त्यास आपल्या रथांत घेतलें आणि रणांगणांतून त्याला सत्वर बाहेर नेलें. राजा धृतराष्ट्रा, अशाप्रकारें मद्रराज शल्याचा वध झाला आणि कृतवर्मा विरथ झाला, असें पाहून दुर्योधनाचें सर्व सैन्य पुनः पळत सुटलें ! नंतर धुळीनें सर्व सैन्य व्याप्त होऊन कांहीं दिसेनासें झालें, त्यामुळें त्यांचें पुढें काय झालें तें समजलें नाहीं. त्यावेळीं कौरवसैन्य बहुतेक नष्ट झालें होतें आणि उरलेलें अल्प सैन्य युद्धविमुख होऊन गेलें होतें. थोड्या वेळांत अनेक सैनिकांच्या रक्तस्रावानें ती धूळ शांत झाली. दुर्योधनानें आपले सैन्याचा भंग झालेला पाहिला आणि आपल्यावर चालून येणाऱ्या पांडवांचें त्या एकट्यानें निवारण केलें. त्यानें पांडव, धृष्टद्युम्न, आनर्त हे रथांतून आपणांवर चालून येत असतां त्यांना मागें हटविलें ! मर्त्य जीव जसे मृत्यूला भिऊन दूर राहतात, त्याप्रमाणें ते पांडव वीर दुर्योधनाजवळ जाण्यास धजले नाहींत ! इतक्यांत दुसऱ्या रथांत बसून कृतवर्मा तेथें आला. त्या महारथ धर्मराजानें चार बाण मारून त्याच्या चारहि अश्वांचा वध केला आणि सहा तीक्ष्ण भल्ल बाणांनीं त्या गौतमालाहि विद्ध केलें. तेव्हां अश्वत्थाम्यानें विरथ झालेल्या कृतवर्म्यास आपल्या रथांत घेऊन धर्मापासून दूर नेलें !

राजा, इकडे कृपाचार्यानें सहा बाणांनीं युधिष्ठिराला विद्ध केलें आणि आठ तीव्र शिलीमुखांनीं त्याच्या अश्वांनाहि विद्ध केलें ! राजा, आतां बहुतेक युद्ध संपून अल्पस्वल्प शेष राहिलें आणि ह्या सर्व संकटाला कारण तूं आणि तुझे पुत्र यांचा दुर्मंत्र हेंच होय ! तो महाधनुर्धर श्रेष्ठ शल्य युद्धांत युधिष्ठि-

राच्या हातून वध पावला असतां सर्व पांडुपुत्र एकत्र झाले आणि त्यांनीं परम हर्षानें शंख वाजविण्यास सुरवात केली. त्यावेळीं इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केल्यावर देवांनीं जशी त्याची प्रशंसा केली, तशी सर्व पांडवांनीं युधिष्ठिराची करून अनेकविध वाद्यध्वनींनीं सर्व पृथ्वी निनादित केली ! ९. १. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) **संजय**—राजा, मद्रराज शल्याचा वध झाला असतां त्याचे सातशें पदानुयायी शूर रथी पांडवांशीं युद्ध करण्यास निघाले; तेव्हां दुर्योधन राजा पर्वत-समान गजावर बसून त्यांच्या सन्निध गेला आणि त्यांना 'तुम्ही युद्ध करूं नका, युद्ध करूं नका,' म्हणून सांगून त्या मद्रांचें निवारण करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला; परंतु युधिष्ठिराचा वध करण्याविषयीं त्यांची इच्छा असल्यामुळें दुर्योधनानें वरचेवर त्यांचें निवारण केलें तरी ते युद्ध करण्याचा निश्चय करून पांडवांच्या सैन्यावर धांवून गेले ! राजा, त्या मद्रांनीं धनुष्याचा टणत्कार करून पांडवांशीं युद्ध सुरू केलें. इतक्यांत मद्रपति शल्य समरांगणांत पडला आणि त्याचें प्रिय करण्याकरितां मद्रक महारथांनीं धर्माला पीडिलें, हें अर्जुनाला समजतांच आपल्या गांडीवाची गर्जना करीत आणि रथघोषानें दाही दिशा दणाणून सोडीत तो तेथें आला. अर्जुनाबरोबर भीम, नकुल-सहदेव, नरव्याघ्र सात्यकि, द्रौपदेय, धृष्टद्युम्न, शिखंडी, पांचाल आणि सोमक हेहि येऊन त्यांनीं युधिष्ठिराचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें त्याला वेढिलें ! अशा रीतीनें धर्माच्या भोंवतीं उभे राहून मकर सागराला क्षोभवून सोडतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं त्या मद्रांच्या सैन्याला क्षोभविलें. महावात जसे वृक्षांना कांपवितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं त्या सैन्याला कांपविलें. नंतर महानदी गंगा समोरून सोसाट्याचा वायु वाहूं लागला असतां जशी क्षुब्ध होते, त्याप्रमाणें ते मद्र वीर चालून येतांच ती पांडवसेना अत्यंत क्षुब्ध झाली. तेव्हां मद्रकांकडील महारथ पांडवसैन्यावर धांवून गेले आणि 'तो धर्मराज कोठें आहे ? त्याचे ते शूर बंधु कोठें आहेत ? ते येथें दिसत नाहींत हें कसें ? तसाच तो धृष्टद्युम्न, तो शैनेय आणि द्रौपदेय, ते पराक्रमी पांचाल आणि महारथ शिखंडी कोठें आहेत ?' असा मोठा आक्रोश त्यांनीं केला.

राजा, तेव्हां द्रौपदेय आणि युयुधान त्या मद्रसैनिकांवर धांवून गेले ! त्या युद्धांत तुझ्याकडील कित्येक रथचक्रांखालीं चुरडून मेले, कित्येकांचा तुटलेल्या ध्वजांखालीं नाश झाला. युद्धांत पांडवांनीं मद्रकांचा संहार चालविल्याचें पाहून दुर्योधनानें त्या सर्वांना मागें बोलाविलें. दुर्योधनानें अशाप्रकारें निवारण केलें असतांहि ते पुनः पांडवांवर चालून गेले. तेव्हां गांधारराजाचा पुत्र शकुनि हा दुर्योधनाला बोलला "दुर्योधना, आम्हां सर्वांसमक्ष मद्रांचें सैन्य मारलें जात आहे ! राजा, तूं रणांगणांत असतां अशी गोष्ट होणें योग्य नाहीं. सर्वांनीं एकत्रित होऊन युद्ध करावें, असा प्रथम समय केला असतां शत्रूंकडून होणारा मद्रकांचा संहार तूं सहन करीत आहेस हें कसें ?"

दुर्योधन—शकुने, ह्यांचें प्रथमतः मीं निवारण केलें असतां ह्यांनीं माझें म्हणणें न ऐकतां युद्ध आरंभिलें. हेच पांडुसैन्यावर चालून जाऊन आतां हत होऊन पडले आहेत.

शकुनि—दुर्योधना, वीर पुरुष क्रोधाला पेटले असतां रणांत भर्त्याचेंहि शासन ऐकत नसतात. म्हणून आतां त्यांवर क्रोध करणें योग्य नाहीं; ह्यावेळीं त्यांची उपेक्षा करणें प्रशस्त होणार नाहीं. म्हणून आम्ही सर्व अश्व, रथ आणि गज घेऊन त्या महाधनुर्धर शल्यानुयायांच्या रक्षणार्थ जाऊं या आणि हे राजा, यत्नपूर्वक परस्परांचें रक्षण करूं या.

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, शकुनीचें भाषण ऐकून दुर्योधन मोठें सैन्य बरोबर घेऊन शत्रूवर निघाला. सिंहासारखी गर्जना करीत आणि सर्व पृथ्वीला थरथर कांपवीत तो रणांगणांत येऊन ठेपला. तेव्हां तुझ्या सैन्यांत 'मारा, तोडा, धरा, प्रहार करा, कापून काढा,' असा एकच तुमुल ध्वनि सर्वत्र होऊं लागला ! याप्रमाणें ते मद्रक वीर कौरवसैन्यासह पांडवांवर धांवून गेले, तें पाहून पांडववीर आपल्या सैन्याचा मध्यमनामक व्यूह रचून कौरवांवर त्वरित चालून गेले ! मग त्या दोन सैन्यांत मोठें युद्ध होऊन दोघांकडील वीर हातघाईवर आले आणि अल्पावधींतच त्या सर्व मद्रकांचा संहार उडाला ! ते शूर मद्रक वीर आम्हांसमक्ष रणांगणावर मृत होऊन पडले असतां सर्व पांडव एकत्र होऊन गर्जना करूं लागले आणि रणभूमीवर सर्वत्र कबंधें उठलेलीं दिसूं लागलीं ! सूर्यमंडलाच्या मध्यापासून उल्कापात झाला ! सर्व भूमितल भग्न रथांनीं, मेलेल्या महारथ्यांच्या शवांनीं आणि हताश्वांनीं व्याप्त होऊन गेलें ! सारथिहीन

अश्व रणांत योद्धयांना घेऊन वायुवेगानें उधळून सर्वत्र जात असल्याचें दिसूं लागलें ! कित्येक अश्व समरभूमीवर भग्नचक्र रथ ओढून नेत होते, तर कित्येक गळ्यांतील बंधनरज्जूसह वेगानें पळत होते ! युद्धांत पडणारे रथी पाहून क्षीणपुण्य होऊन सिद्धच आकाशांतून खालीं पडत आहेत, असें वाटलें. मद्रराजाच्या शूर पदानुयायांचा वध झाला असतां आम्ही पांडवांवर धांवून गेलों, तेव्हां तेहि आमच्यावर मोठ्या वेगानें चालून आले आणि बाणांचा व शंखांचा मोठा ध्वनि ऐकूं येऊं लागला. त्यांनीं आमच्यावर बाणवृष्टि केली व धनुष्यांचे टणत्कार आणि मोठमोठे सिंहनाद ते करूं लागले. नंतर मद्रराज रणांत मरून पडल्याचें आणि तसेंच त्याचें सैन्य हत झाल्याचें पाहून तें दुर्योधनसैन्य युद्धविमुख होऊन गेलें; मग त्या विजयी पांडवांनीं त्या सैन्याला गांठून त्याचा संहार उडविला. तेव्हां त्या बलवान् पांडवांच्या हातून जे सुटले ते गोंधळून दशदिशांना पळून गेले ! ९. १. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ शल्यवधानंतर पांडव आणि पांचाल ह्यांचें परस्परांशीं भाषण. ३ दुर्योधनाचें पांडवांशीं युद्ध. ४ दुर्योधनाचें कौरवांस प्रोत्साहनपर भाषण. ५ पुनः युद्धारंभ.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, युद्धामध्यें महारथ मद्रराज शल्याचा वध झाला असतां तुझे पुत्र, तसेच तुझे सैनिक युद्धविमुख झाले ! राजा, अगाध समुद्रांत नौका भग्न होऊन वणिग्जनांची जशी विपन्न दशा होते, त्याप्रमाणें युद्धांत शल्य पतन पावला असतां त्यांची स्थिति झाली आणि अपार समुद्रांत बुडणाऱ्यांनीं परपारास जाण्याची इच्छा करणें व्यर्थ होय, असें त्यांस वाटूं लागलें. महात्म्या धर्मानें शल्याचा वध केल्यावर पांडवांच्या शरप्रहारांनीं विद्ध होऊन सिंहानें आर्त केलेल्या मृगांप्रमाणें आम्ही अत्यंत दीन झालों आणि युधिष्ठिराच्या हातीं पराभव पावून आणि 'आतां आमचें रक्षण करणारा नाथ कोण आहे' असे दुःखोद्गार काढीत मध्याह्नीं परत माघारे आलों. हे राजा, शल्याच्या निधनानंतर आपलीं सैन्यें पुनः एकत्रित करावीं किंवा कांहीं पराक्रम करून शत्रूवर तुटून पडावें, अशी बुद्धि कोणाहि योद्धयाला झाली नाहीं. भीष्म, द्रोण आणि सूतपुत्र कर्ण यांच्या वधामुळें तुझ्या वीरांना जें दुःख व भय झालें, तशाच प्रकारचें दुःख व भय शल्याचे वधानें आम्हांला झालें.

राजा, महारथ मद्रराजाचा वध होतांच जयाविषयीं आम्ही सर्व निराश झालों, आणि कौरवांकडील कित्येक प्रमुख वीर पांडवांच्या तीक्ष्ण बाणप्रहारांनीं हत झाले. कितीएक विध्वस्त झालेले व कित्येक छिन्न झालेले पाहून, तुझे इतर वीर भयामुळें रणांतून पळून गेले. धृतराष्ट्रा, कित्येकांनीं अश्वांवर, कित्येकांनीं गजांवर बसून, तर कित्येकांनीं रथांतून पलायन केलें. पदातींनींहि मोठ्या वेगानें तेथून पळ काढला. त्यासमयीं पर्वतसमान दोन हजार बलवान् व रणझुंजार गज अंकुशांचे व अंगुष्ठांचे प्रहार सोसूनहि रणांगणांतून पळून गेले! तुझे सर्व वीर चारी दिशांना पळून गेले. शराहत होऊन पळून जात असतां ते सारखे निश्वास टाकीत होते! त्या हतोत्साह व पराजित होऊन पळत सुटलेल्या कौरवांस पाहून पांडव व जयेच्छु पांचाल त्यांवर चालून गेले आणि मग सर्वत्र बाणांचे आवाज, सिंहासारख्या गर्जना आणि शंखांचे ध्वनि ऐकूं येऊं लागले!

(२) राजा, तें कौरवांचें सैन्य भयभीत होऊन पळून जात असतां पांडव आणि पांचाल यांचें परस्पराशीं भाषण झालें. ते म्हणाले, "आज या सत्यशील युधिष्ठिर राजाचे सर्व शत्रूंचा संहार होऊन त्याला राज्यप्राप्ति झाली आहे आणि दुर्योधनाची राज्यलक्ष्मी त्याला सोडून गेली आहे! आज धृतराष्ट्र आपला पुत्र मेला असें समजून विह्वल होऊन मूर्च्छा पावेल! सर्व धनुर्धरांमध्यें अर्जुन हाच श्रेष्ठ आहे, ही गोष्ट आज त्याला समजून येईल. तो दुष्टबुद्धि पापी आज आपणाला दोष लावून घेईल. आज विदुराच्या सत्य व हितकर भाषणाचें त्याला स्मरण होईल. आजपासून पांडवांच्या येथें सेवकाप्रमाणें राहून पांडवांनीं भोगलेल्या दुःखांचा त्याला अनुभव येईल. आज धृतराष्ट्र राजाला कृष्णाचें माहात्म्य समजून येईल. आज अर्जुनधनुष्याच्या घोर ध्वनीची बरोबर कल्पना त्याला होईल, तसेंच अर्जुनाचें अस्त्रबल आणि बाहुबल यांचें रणांत किती महत्व आहे, हेंहि त्याला कळेल! इंद्रानें जसें बलासुराला मारिलें, त्याप्रमाणें महात्म्या भीमानें दुर्योधनाला आज मारलें म्हणजे भीमाची शक्ति किती घोर स्वरूपाची आहे, ह्याचें बरोबर ज्ञान त्याला होईल! दुःशासनाचा वध भीमसेनानें केला, तेव्हां त्यानें ज्या प्रकारचा पराक्रम केला, तशा प्रकारचा अद्भुत पराक्रम बलवान् भीमावांचून दुसऱ्या कोणाच्याहि हातून ह्या लोकीं होणार नाहीं! देवांनाहि दुस्सह अशा त्या मद्रपति शल्याचा धर्मराजानें वध केलेला पाहून आज त्या ज्येष्ठ पांडवाच्या पराक्रमाचें माहात्म्य धृतराष्ट्राला समजून

येईल ! आज रणांत माद्रीपुत्र नकुल-सहदेवांनीं सौबल वीर शकुनि आणि दुसऱ्या प्रमुख वीरांचा जो क्षय केला, तो पाहून त्यांच्याहि बलाची योग्यता त्याला बरोबर समजून येईल ! ज्यांच्या सैन्यांत धनंजयासारखा योद्धा असून सात्यकि, भीमसेन, धृष्टद्युम्न, द्रौपदेय, नकुल-सहदेव, धनुर्धर शिखंडी आणि धर्मराज युधिष्ठिर यांसारख्या वीरांचा ज्यांला आश्रय आहे, जगतीनाथ जनार्दन कृष्ण हा ज्यांचा नाथ आहे आणि धर्म हा ज्यांचा आधारस्तंभ आहे, त्यांला जय कसा बरें मिळणार नाहीं ? भीष्म, द्रोण, कर्ण, मद्रराज शल्य आणि दुसरे अनेक शतावधि व सहस्रावधि राजे ह्यांस रणांगणांत जिंकण्यास त्या पार्थ-युधिष्ठिरावांचून दुसरा कोण समर्थ आहे ? आणि त्यास कारण म्हणजे तो सत्य-यशोनिधि कृष्ण त्याचा नाथ आहे हेंच होय !

(३) राजा, अशाप्रकारचें भाषण करीत ते पांडव आणि पांचाल वीर मोठ्या आनंदानें तुझ्या पळून जाणाऱ्या सैन्याचा पाठलाग करूं लागले ! धनंजय तुझ्या रथसैन्यावर चालून गेला, माद्रीपुत्र व महारथी सात्यकि शकुनीवर धांवून गेले आणि भीमसेनानें त्या सर्व सैन्यास भयभीत करून पळावयास लावलें ! आपले सैनिक पळत असल्याचें पाहून दुर्योधन आपल्या सारथ्याला म्हणाला, "सूता, मी येथें राहिलों असतां जयाच्या आशेनें पार्थ माझ्यावर चालून येईल, म्हणून सर्व सैन्याच्या जघनभागीं माझा रथ घेऊन चल. तेथें राहून युद्ध करीत असतां माझ्यावर अर्जुन चालून येऊं शकणार नाहीं; कारण, समुद्र सीमेचें उल्लंघन कधीं करीत नसतो, त्याप्रमाणें तो अर्जुन माझें उल्लंघन करण्यास समर्थ होणार नाहीं ! सूता, हे पहा माझ्या सैन्यावर पांडव चालून आले ! ही पहा समंतात् भागीं पांडवसैन्याच्या योगें कशी धूळ उडत आहे, तसेच हे घोर व भयंकर होणारे सिंहनादहि ऐक ! सारथे, माझा रथ हळूहळू सैन्याच्या मागें घेऊन जा आणि त्याच्या जघनभागाचें रक्षण कर ! मी समरांत उभा राहून पांडवांचा निरोध केला असतां माझे सैनिक पुनः मोठ्या शौर्यानें युद्ध करण्यास सज्ज होतील !"

राजा, ह्याप्रमाणें दुर्योधनाचें तें शूर आर्याला शोभेल असें भाषण श्रवण करून त्या सारथ्यानें सुवर्णालंकारांनीं विभूषित ते अश्व सैन्याच्या पृष्ठभागीं आणिले ! दुर्योधनाला पाहतांच गज, अश्व आणि रथ यांविरहित एकवीस हजार पदाति जिवाची आशा सोडून मोठें यश मिळविण्याच्या उद्देशानें रणांत

युद्धास तयार झाले! ते पांडवांवर मोठ्या आवेशानें चालून गेले आणि मग परस्परांचें परस्परांशीं घनघोर युद्ध सुरू झालें! त्या युद्धांत भीमसेन व पार्षत धृष्टद्युम्न ह्यांनीं आपल्या चतुरंग सैन्यासह त्या कौरवसैन्यावर चालून जाऊन त्यांचें निवारण केलें; तों दुसरे पदाति भीमसेनावर धांवून आले आणि त्यांनीं वीरलोक मिळविण्याच्या इच्छेनें त्याशीं युद्ध आरंभिलें! त्यावेळीं कौरवसेना भीमसेनाला वेढून सारखी गर्जना करीत राहिली. त्या पदातींनीं चोहों बाजूंनीं चाल करून त्यावर अनेक प्रकारचे शस्त्रप्रहार केले; परंतु तो मैनाक पर्वतासारखा आपल्या स्थानापासून यत्किंचित्‌हि ढळला नाहीं. कौरवसैनिकांनीं आपणाला वेढा घातलेला पाहून भीमसेन अत्यंत संतप्त झाला आणि रथांतून खालीं उतरला. नंतर सुवर्णमंडित मोठी गदा घेऊन दंडपाणि यमाप्रमाणें तो तुझ्या सैनिकांचा वध करूं लागला! तेव्हां भीमानें त्या सकल अश्व-रथ-गजहीन सैनिकांचा वध केला! राजा, ते सर्व कौरव रुधिरदिग्ध होऊन रणांत पडलेले पाहून जणुंकाय पुष्पित कर्णिकारवृक्षच वाऱ्यानें कोसळून पडले आहेत, असा भास होत होता! त्यांनीं नानाप्रकारचीं शस्त्रें धारण केलीं होतीं, नानाविध कुंडलें कानांत घातलीं होतीं, ते नाना देशांतून आले होते व त्यांच्या जातीहि नानाविध होत्या! ध्वजपताकांनीं आच्छादित व शस्त्रप्रहारांनीं छिन्न होऊन पडलेल्या त्या पदातिसैन्याचें स्वरूप अत्यंत घोर, रौद्र आणि भयप्रद दिसत होतें!

(४) राजा तुझ्या सैन्यांतील मोठमोठे प्रमुख वीर युद्धपराङ्मुख होऊन पळून जात असल्याचें पाहून युधिष्ठिरादि पांडव वीर आपापल्या सैन्यांनिशीं तुझ्या दुर्योधन पुत्रावर धांवून गेले! परंतु सीमा जशी समुद्राचें उल्लंघन करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें ते सर्व पांडव वीर दुर्योधनाचें आक्रमण करूं शकले नाहींत. त्यावेळचा तुझ्या पुत्राचा तो पराक्रम पाहून आम्हांला मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या एकट्या दुर्योधनाला ते सर्व पांडव एकत्र होऊनहि मागें हटवूं शकले नाहींत! आपलें समीपवर्ति सैन्य विद्ध होऊन अगदीं पळून जाण्याच्या बेतांत आहे, असें पाहून त्याला दुर्योधन बोलला, "वीरहो, मला सर्व पृथ्वीवर किंवा पर्वतावर एकहि असा देश आढळत नाहीं कीं त्या ठिकाणीं तुम्हीं गेल्यानें तुम्हांला पांडव मारूं शकणार नाहींत! मग पळून जाण्यांत फायदा तो काय? या पांडवांचें सैन्य अत्यल्प आहे आणि कृष्णार्जुन हे अतिविद्ध झाले आहेत. जर आम्ही या समयीं एकत्र राहून युद्ध करूं तर निःसंशय आमचा विजय होईल! विभक्त

होऊन तुम्ही पळून जाल, तर तुम्ही आपले अन्यायी आहां, ही गोष्ट लक्षांत आणून ते तुमचा पाठलाग करितील आणि मग तुमचा वध करितील ! म्हणून युद्ध करून त्यांत आलेला मृत्यु आम्हांला श्रेयस्कर होय ! सर्व क्षत्रिय वीरहो, माझें म्हणणें नीट लक्षांत घ्या ! शूर असो, किंवा भीरु असो, या दोघांनाहि जर यम सर्वदा मरण आणीत असतो, तर क्षत्रियांत असा मूर्ख कोण आहे कीं जो युद्ध न करितां मरण्यास तयार होईल? क्रुद्ध भीमसेनाच्या पुढें उभें राहून युद्ध करणेंच आम्हांला श्रेयस्कर आहे ! क्षत्रधर्मानें युद्ध करणाऱ्याला आलेला मृत्यु सुखकारक होय ! मर्त्यप्राण्याला गृहीं केव्हांना केव्हां मरायाचें हें आहेच. म्हणून क्षत्रधर्मानें युद्ध करून मरावें हा सनातन धर्म होय. जर आपण शत्रूचा वध केला, तर येथेंच आपणांला सुखप्राप्ति होईल व शत्रुहस्तें मरण आलें, तर मेल्यावर मोठें फल–स्वर्ग–मिळेल ! अहो कौरवांनो, स्वर्गाला पोंचविणारा युद्धधर्मावांचून दुसरा श्रेयस्कर मार्ग नाहीं ! युद्धांत आलेल्या मृत्यूनें मनुष्य त्वरित स्वर्गलोकाला जातो आणि नाना प्रकारचे भोग भोगतो !"

(५) राजा धृतराष्ट्रा, याप्रकारें त्या दुर्योधनाचें भाषण श्रवण करून त्या सर्व भूपालांनीं त्याची स्तुति केली आणि ते सर्व पांडवांवर धांवून गेले ! जयेच्छु पांडवांनीं क्रोधाविष्ट होऊन व्यूहरचना केली आणि नंतर त्या शत्रुसैन्यावर ते तुटून पडले ! राजा, त्यावेळीं अर्जुनानें तीनहि लोकांत विख्यात आपले धनुष्याचें आस्फालन केलें आणि रथांत बसून तो शत्रूवर चालून गेला. तसेंच नकुल-सहदेव शकुनीवर आणि महाबल सात्यकि मोठ्या आवेशानें तुझ्या सैन्यावर धांवून आले ! ९. १. १९.

अध्याय २० वा.

[१ म्लेच्छाधिपति शाल्वाशीं युद्ध. २ शाल्वगजपराक्रम. ३ सात्यकीच्या हस्तें शाल्ववध.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, तें कौरवसैन्य युद्धाला तयार झालें असतां म्लेच्छगणांचा अधिपति शाल्व हा क्रुद्ध होऊन पांडवांच्या मोठ्या सैन्यावर चालून आला ! तो पर्वतासारख्या एका विशाल व मदोन्मत्त गजावर आरूढ झाला होता ! तो गज ऐरावतासारखा दृप्त असून शत्रुगणांचें हनन करणारा

अशी त्याची ख्याति होती ! त्याची उत्पत्ति प्रख्यात कुलांत झाली असून दुर्योधन त्याचें नित्य पूजन करीत असे ! समरांत सर्वदा उपयुक्त असें सर्व साहित्य त्यावर ठेवलें असून शास्त्रप्रवीणांनीं त्याला उत्तम प्रकारचें युद्धशिक्षण देऊन तयार केलें होतें. शाल्व नेहमीं त्यावर बसून युद्ध करीत असे. रात्रीचा अंत होऊन सूर्य उदयपर्वतावर येतो, तसा शाल्व त्या गजावर बसून एकत्र झालेल्या त्या पांडवसैन्यावर धांवून गेला ! शाल्वानें महेंद्रवज्रसदृश घोर बाण पांडवांवर टाकून त्याचें विदारण केलें आणि अनेक वीरांना यमसदनीं पाठविलें ! पूर्वीं देवदानवयुद्धांत वज्रधर इंद्र ऐरावतावर अधिष्ठित होऊन दैत्यांचा संहार करीत असतां जसें त्यामध्यें देवदैत्यांना कांहीं व्यंग दिसलें नाहीं, त्याप्रमाणें त्या शाल्वाच्या ठिकाणीं कौरव किंवा पांडव यांस कांहींच न्यून आढळलें नाहीं ! राजा, तो एकटा गज महेंद्रगजाप्रमाणें अनेक प्रकारचीं रूपें घेऊन आपल्या संनिध फिरत असतांना पांडव, सोमक व सृंजय ह्यांस दिसत असे ! त्या गजानें शत्रुसैन्यावर चाल केली, तेव्हां तें गतप्राण झाल्यासारखें सर्वांस भासलें ! त्या गजाला पाहून पांडवसैन्य इतकें भयभीत होऊन गेलें कीं पळून जातांना सैनिकांनीं परस्परांना पायांखालीं तुडविलें ! त्या शाल्वराजानें पांडवसैन्याला इतकें त्रस्त करून सोडलें कीं, त्या गजाचा वेग सहन न झाल्यामुळें भंग पावून तें चारी दिशांना पळत सुटलें ! याप्रकारें ती पांडवसेना भंग पावली असतां तुझे प्रमुख वीरांना मोठा आनंद होऊन शाल्वाचा गौरव करून ते चंद्राप्रमाणें आपले शुभ्र शंख वाजवूं लागले !

(२) राजा, अशाप्रकारें ते कौरव मोठ्या गर्जना व शंखनाद करीत असल्याचें पाहून पांडव-सृंजयांचा सेनापति पांचालराजपुत्र धृष्टद्युम्न ह्यास तें सहन झालें नाहीं ! तो अत्यंत संतापला आणि पूर्वीं देव-दानवयुद्धामध्यें ज्याप्रमाणें जंभासुर इंद्रवाहन ऐरावतावर धांवून गेला, त्याप्रमाणें तो शाल्वाच्या त्या गजावर चालून गेला ! पांचालराजपुत्र आपल्यावर चाल करून येत असल्याचें पाहून त्या राजसिंह शाल्वानें त्या द्रुपदपुत्राच्या वधाकरितां आपला गज त्यावर सोडला ! त्या गजावर धृष्टद्युम्नानें अग्नीसारखे प्रदीप्त व भयंकर तीन नाराच बाण टाकिले आणि नंतर आणखी पांचशें नाराच बाण त्याच्या कुंभस्थळीं मारून त्याला विद्ध केलें ! तेव्हां तो गज रणांगणावर अत्यंत विह्वल होऊन पळत सुटला ! परंतु शाल्वानें त्यास परतविलें आणि शूल व अंकुश यांनीं टोंचून त्यास पांचाल राजपुत्राच्या रथावर पुनः सोडलें ! गजानें त्या धृष्टद्युम्नाच्या

रथावर चाल करून तो रथ अश्व व सारथि यांसह आपल्या शुंडेनें उचलून पृथ्वीतलावर आपटिला व त्याचें चूर्ण केलें आणि त्यानें मोठी गर्जना केली !

(३) त्या गजानें अशाप्रकारें धृष्टद्युम्नाला पीडित केलें असतां भीमसेन, शिखंडी व सात्यकि हे मोठ्या वेगानें त्या गजावर धांवून आले आणि त्यांनीं त्या गजावर बाणवृष्टि करून त्या गजाचा प्रतिकार केला ! तें पाहून सूर्य आपल्या किरणसमूहांनीं दशदिशा व्याप्त करितो त्याप्रमाणें शाल्वानें बाणवृष्टि करून दशदिशा आच्छादित केल्या ! त्यामुळें पांडवांचे रथसमूह व्यथित होऊन जिकडेतिकडे पळत सुटले ! समरांगणांतील शाल्वाचा तो पराक्रम पाहून पांडवसैन्यांत एकच हाहाकार झाला ! नंतर पांचाल आणि सृंजय यांनीं त्या गजाला अडविलें ! तेव्हां तो शूर धृष्टद्युम्न आपली पर्वतशृंगप्राय गदा घेऊन मोठ्या आवेशानें त्या गजश्रेष्ठावर धांवून गेला आणि पर्वतसमान प्रचंड आणि मेघासारख्या मदस्राव करणाऱ्या त्या गजावर त्यानें गदाप्रहार चालवून त्याचा तत्काळ वध केला ! तेव्हां त्या गजाच्या मुखांतून रक्त येऊं लागलें आणि क्षितिकंप होऊन पर्वत जसा सहसा कोसळून पडतो, त्याप्रमाणें तो गज एकाएकीं खालीं पडला ! शाल्वाचा गज पडतांच तुझ्या सैन्यांत मोठा हाहाकार झाला आणि इतक्यांत शिनिप्रवीर सात्यकीनें एक तीक्ष्ण भल्ल बाण टाकून वज्रहत पर्वतशिखराप्रमाणें त्या शाल्वराजाचें मस्तक छिन्न केलें ! ९. १. २०.

अध्याय २१ वा.

[१ सात्यकि-कृतवर्मा यांचें युद्ध. २ कृतवर्म्याचा पराजय.]

(१) **संजय**—राजा, त्या समरभूषण शाल्वाचा अशारीतीनें वध झाला असतां वाऱ्यानें जसा महावृक्ष भग्न होतो, तसें तुझें सर्व सैन्य भग्न झालें ! आपल्या सैन्याचा भंग झालेला पाहून महारथ कृतवर्म्यानें शत्रुसैन्याला थांबवून धरिलें आणि शत्रूंनीं समरांत भयंकर बाणवृष्टि केली असतांहि तो पर्वतासमान स्थिर राहिला आहे, असें पाहून ते पळून जाणारे कौरववीरहि मागें फिरले. मग कौरव-पांडवांचें युद्ध सुरू झालें ! त्यासमयीं प्राणांवर उदार होऊन कौरववीरांनीं युद्ध केलें. त्यांत सात्वत कृतवर्म्यानें एकट्यानें सकल पांडवसेनेचें निवारण केलें. तें पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें. कृतवर्म्याचा पराक्रम

पाहून उभय सैन्यांतील वीरांनीं मोठ्या शौर्यानें युद्ध केलें. त्या युद्धांत कौरव-वीरांनीं आकाशाला नाद जाऊन भिडेल, एवढ्या मोठ्यानें सिंहगर्जना केल्या ! त्या नादानें पांचाल वीर भयभीत झाले, तेव्हां शैनेय सात्यकि तेथें येऊन पोंचला आणि त्यानें बलवान् क्षेमधूर्ति राजावर सात तीक्ष्ण बाण सोडून त्याला यमसदनीं पाठविलें ! आपल्या सैन्यावर तीक्ष्ण बाणवृष्टि करीत येणाऱ्या त्या सात्यकीला पाहून बुद्धिमान् हार्दिक्य कृतवर्मा त्यावर धांवून गेला; मग त्या दोघां वीरांचें दारुण युद्ध सुरू होऊन त्यांनीं परस्परांवर शस्त्रास्त्रें टाकिलीं. त्यावेळीं पांडव, पांचाल आणि दुसरे मोठमोठे राजे त्यांचें तें घोर युद्ध पाहत उभे राहिले.

(२) राजा, त्या वृष्णि-अंधककुलोत्पन्न महारथांनीं परस्परांवर नाराच, वत्सदंत बाणांची वृष्टि केली; तेव्हां दोन मदोन्मत्त गजच परस्परांशीं युद्ध करीत आहेत असें सर्वांस वाटलें ! त्या दोघां वीरांनीं परस्परांवर सोडलेले बाण पाहून ते शलभांचे समूहच आकाशांत मोठ्या वेगानें संचार करीत आहेत असें वाटलें ! त्या युद्धांत एकट्या सात्यकीला गांठून कृतवर्म्यानें चार निशित बाण टाकून त्याचे चारहि अश्वांस विद्ध केलें ! तें पाहून अंकुशाच्या माऱ्यानें गज जसा क्रुद्ध होतो, तसा तो सात्यकि अत्यंत क्रोधाविष्ट झाला आणि त्यानें आठ तीक्ष्ण बाण त्या कृतवर्म्यावर सोडिले. नंतर कृतवर्म्यानें तीन बाणांनीं सात्यकीला विद्ध केलें आणि एका बाणानें त्याचें धनुष्य छेदिलें ! सात्यकीनें तें छिन्न धनुष्य फेंकून दिलें आणि दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्याला बाण जोडून तो वीर्यवान् सात्यकि कृतवर्म्यावर चालून गेला ! कृतवर्म्यानें आपलें धनुष्य छेदून टाकिलें, ही गोष्ट त्याला सहन झाली नाहीं. त्यानें दहा बाण सोडून कृतवर्म्याचा सारथि, अश्व आणि ध्वज यांचा नाश केला ! नंतर त्या महारथ कृतवर्म्यानें मोठ्या संतापानें सात्यकीचा वध करण्याच्या हेतूनें आपला शूल त्याजवर फेंकिला. परंतु सात्यकीनें भयंकर शरवृष्टीनें त्या शूलाचें चूर्ण करून टाकिलें ! तें पाहून कृतवर्मा अत्यंत भयभीत होऊन गेला. त्यानें रथाधिष्ठित होऊन पुनः एक भल्ल बाण सात्यकीच्या वक्षःस्थळावर मारिला. सात्यकीनेंहि त्याचे अश्व आणि सारथि यांना मारून टाकिलें. मग तो कृतवर्मा जमिनीवर उतरला आणि नंतर त्यांचें द्वैरथयुद्ध सुरू झालें; त्यांतहि कृतवर्मा पुनः विरथ झाल्याचें पाहून सर्व कौरव अत्यंत भयभीत झाले व तुझा पुत्र दुर्योधनहि चिंतातुर होऊन गेला !

राजा, कृतवर्म्याचे अश्व आणि सारथि हत होऊन तो विरथ झाल्याचें पाहून सात्यकीचा वध करण्याच्या इच्छेनें कृपाचार्य पुढें आला आणि त्यानें कृतवर्म्याला आपल्या रथांत घेऊन सर्व धनुर्धर पाहत असतां त्याला रणापासून दूर नेलें ! अशा रीतीनें कृतवर्मा निवृत्त होऊन सात्यकीची सत्ता रणांत प्रस्थापित झाली, तें पाहून दुर्योधनाचें सर्व सैन्य पुनः युद्धपराङ्मुख झालें ! सर्व सैन्य धूलीनें आच्छादित झाल्यामुळें त्याचें काय झालें, तें शत्रूंना समजलें नाहीं ! एकट्या दुर्योधनाखेरीज बाकी सर्व सेना पळून गेली. आपलें सैन्य भग्न झाल्याचें पाहून दुर्योधनानें वेगानें जाऊन त्या सर्वांचें निवारण केलें आणि मोठ्या शौर्यानें पांडवसैन्यावर शरवर्षाव सुरू केला ! त्यानें धृष्टद्युम्न, शिखंडी, द्रौपदेय, पांचाळ, केकय, सोमक आणि सृंजय ह्या सर्वांवर निशित बाण टाकिले आणि ज्याप्रमाणें यज्ञांतील मंत्रपूत अग्नि आपल्या स्वतःच्या कांतीनें शोभत असतो, तसा तो दुर्योधन राजा आपल्या दिव्य कांतीनें रणभूमीवर प्रकाशूं लागला ! मानवांना जसा मृत्यु भयंकर वाटतो, त्याप्रमाणें पांडवांना तो दुर्योधन राजा रणांगणांत वाटूं लागला आणि कोणाहि पांडववीराला त्याजवर चालून जाण्याचें धैर्य होईना ! इतक्यांत हार्दिक्य कृतवर्मा दुसऱ्या रथांत बसून तेथें आला ! ९. १. २१.

अध्याय २२ वा.

[१ दुर्योधनपराक्रम. २ दुर्योधनसंकुलयुद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं तुझ्या पुत्रानें रथारूढ होऊन प्रतापवान् रुद्राप्रमाणें शत्रूंवर भयंकर बाणवृष्टि केली. पर्जन्यानें जशी पर्वतावर जलवृष्टि करावी त्याप्रमाणें दुर्योधनानें पांडवांवर सोडलेल्या सहस्रावधि बाणांनीं सर्व भूमि आच्छादित झाली ! दुर्योधनाच्या बाणांनीं विद्ध झाला नाहीं, असा एकहि नर, गज अथवा अश्व पांडवांच्या सैन्यांत नव्हता ! ज्याला ज्याला रणांगणांत मीं पाहिलें, तो तो तुझ्या पुत्राच्या हातून विद्ध झालेला होता ! सैनिकांच्या पायांनीं सर्वत्र उडलेल्या धुळीनें जशी सर्व सेना अदृश्य झाली, त्याप्रमाणें दुर्योधनाच्या बाणांनीं सर्व रणांगण आच्छादित होऊन कांहींहि दिसनासें झालें ! दुर्योधनानें सोडलेल्या त्या बाणांनीं सर्व पृथ्वी बाणमय होऊन गेली ! तुजकडील किंवा शत्रूकडील त्या सहस्रावधि योद्ध्यांमध्यें

एक दुर्योधनच खरा वीर आहे, अशी माझी समजूत झाली ! त्या युद्धांत तुझ्या पुत्राचा पराक्रम पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटलें, तें हें कीं एकट्या दुर्योधनावर चालून जाण्यास त्या एकत्रित झालेल्या पांडुपुत्रांना धैर्य झालें नाहीं ! हे भरतर्षभा, दुर्योधनानें युधिष्ठिरावर शंभर, भीमसेनावर सत्तर, सहदेवावर पांच, नकुलावर चौसष्ट, धृष्टद्युम्नावर पांच, द्रौपदेयांवर सात आणि सात्यकीवर तीन बाण टाकिले ! नंतर त्यानें एका बाणानें सहदेवाचें धनुष्य तोडून टाकिलें ! माद्रीपुत्रानें मग दुसरें प्रचंड धनुष्य घेतलें आणि तो दुर्योधनावर धांवून गेला ! त्यानें दुर्योधनाला दहा बाणांनीं विद्ध केलें !

(२) राजा, इकडे नकुलानें दुर्योधनावर भयंकर नऊ बाण टाकिले व तो मोठ्यानें गर्जना करूं लागला ! तें पाहून सात्यकीनें एक आनतपर्व बाण दुर्योधनावर सोडला. मग द्रौपदेयांनीं ञ्याहत्तर, धर्मराजानें पांच आणि भीमानें ऐंशीं बाण मारून त्याला अगदीं जर्जर केलें ! अशाप्रकारें दुर्योधनावर सर्व बाजूंनीं बाणांचे प्रहार होत असतांहि तो यत्किंचित्हि ढळला नाहीं ! तेव्हां त्याचें हस्तलाघव, अस्त्रकौशल्य आणि वीर्य पाहून सर्व लोक थक्क होऊन गेले ! यावेळीं कौरववीर पळून फार दूर गेले नव्हते; त्यांनीं पाहिलें तों दुर्योधन राजा आपणांमध्यें नाहीं, असें त्यांस दिसून आलें. मग त्यांनीं आपलीं कवचें धारण केलीं आणि ते सर्व दुर्योधनाकडे परतले ! तेव्हां त्या दोन्ही सैन्यांमध्यें तुमुल संग्राम सुरू झाला आणि प्रावृट्कालीं क्षुब्ध झालेल्या समुद्राप्रमाणें भयंकर गर्जना करीत ते कौरव पांडवांवर चालून गेले ! त्या युद्धांत क्रुद्ध अश्वत्थाम्यानें भीमसेनाचें निवारण केलें ! मग दोन्ही दळांतील सैनिकांनीं परस्परांवर एवढी बाणवृष्टि केली कीं दिशा आणि उपदिशा ह्याहि ओळखतां येईनाशा झाल्या ! त्या दोघां वीरांनीं मोठ्या शौर्यानें घोर युद्ध करून सर्व दिशा त्रस्त करून सोडल्या !

राजा धृतराष्ट्रा, त्यावेळीं शकुनि युधिष्ठिरावर धांवून गेला आणि त्यानें त्या धर्मराजाचे चारहि अश्वांचा वध करून मोठी गर्जना केली, त्यामुळें पांडवसैन्यें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेलीं ! इतक्यांत सहदेव तेथें येऊन पोंचला; त्यानें धर्मराजाला रथांत घालून दूर नेलें ! नंतर तो युधिष्ठिर दुसऱ्या रथांत बसला आणि त्यानें शकुनीवर प्रथम नऊ आणि नंतर पांच बाण मारून त्याला विद्ध केलें ! त्यावेळीं त्या धनुर्धर युधिष्ठिरानें मोठी गर्जना केली आणि मग त्या दोघां वीरांचें अत्यंत घोर आणि आश्चर्यकारक युद्ध झालें ! तें पाहून प्रेक्षकांना

मोठें कौतुक वाटलें आणि सिद्धचारणहि मोठ्या विस्मयानें येऊन तें युद्ध पाहत राहिले !

राजा, इतक्यांत सौबलसुत उलूक त्या युद्धदुर्मद नकुलावर धांवून आला आणि त्यानें त्यावर चारी बाजूंनीं शरवृष्टि सुरू केली ! नकुलानेंहि उलट त्या उलूकावर बाणांची वृष्टी करून त्याला अडवून ठेविलें. त्यावेळीं ते दोघेहि कुलवान् महारथी एकमेकांवर चढाओढ करीत धांवून गेले ! इकडे त्या शत्रुतापन सात्यकीनें कृतवर्म्याला रणांत गांठून त्याशीं युद्ध आरंभिलें ! तेव्हां समरांत इंद्राचें बलिदैत्याशींच युद्ध चाललें आहे, असें वाटलें. दुर्योधनानें धृष्टद्युम्नाचें धनुष्य छेदून टाकिलें आणि त्यावर तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला. धृष्टद्युम्नानें दुसरें बळकट धनुष्य धारण केलें आणि सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष दुर्योधनाशीं युद्ध करण्यास आरंभ केला; तें त्यांचें दारुण युद्ध पाहून दोन मदस्राव करणाऱ्या मत्त गजांचेंच युद्ध चाललें आहे असें वाटलें ! तेव्हां गौतमानें क्षुब्ध होऊन अनेक सन्नतपर्व बाणांनीं द्रौपदीपुत्रांना विद्ध करून त्यांच्याशीं इंद्रियें व देही यांमध्यें जसें युद्ध व्हावें, तसें युद्ध चालविलें ! अशाप्रकारें कृपाचार्य व द्रौपदेय यांमध्यें भयंकर व निर्मर्याद संग्राम झाला ! इंद्रियें ज्याप्रमाणें अज्ञान पुरुषाला पीडितात, त्याप्रमाणें त्या कृपाचार्याला द्रौपदेयांनीं त्रस्त करून सोडलें; परंतु त्यानें पुनः त्यांवर चाल केली व त्यांशीं मोठें विचित्र युद्ध करून त्यांस आंवरून धरलें ! राजा, इंद्रियांचा जोर प्रबल होऊन तीं जशीं वरचेवर मनुष्यांस पीडा देतात, त्याप्रमाणें त्या वीरांनीं परस्परांला वारंवार त्रासवून सोडलें ! पदातींनीं पदातींना गांठलें; गज गजांशीं, अश्व अश्वांशीं आणि रथी रथ्यांशीं भिडून मोठें निकराचें व दारुण युद्ध जुंपलें ! तें युद्ध पाहून प्रेक्षकांना मधूनमधून कौतुक वाटत असे, केव्हां भीति वाटत असे, तर केव्हां त्याचें रौद्रस्वरूप लक्षांत येऊन धडकी भरून येत असे !

राजा, अशाप्रकारें तें घोर युद्ध चालू झालें असतां परस्परांनीं परस्परांचा वध केला आणि मोठमोठ्या गर्जना केल्या ! त्या युद्धांत अश्वांच्या खुरांनीं, रथनेमींनीं व गजांच्या निश्वासांनीं धूळ उडून ती वाऱ्यानें सर्वत्र पसरली व संध्याकाळच्या अभ्रानें पडावा तसा अंधकार पडला. त्या धूळीमुळें सूर्य निस्तेज झाला, सर्वत्र रणभूमि आणि तिजवर युद्ध करीत असणारे ते शूर योद्धे दिसत नाहींसे झाले. थोड्या वेळानें ती रणभूमि वीरांच्या रक्तानें सिंचित होऊन धूळ खालीं

बसली आणि पुनः तें रणांगण स्वच्छ दिसूं लागलें! ती धूळ याप्रमाणें नाहींशी होतांच पुनः मध्याह्नसमयीं त्या वीरांमध्यें मोठ्या शौर्यानें अतिदारुण युद्ध प्रवृत्त झाल्याचें दिसून आलें! वीरांच्या अंगांतील कवचांचें उज्ज्वल तेज सर्वत्र प्रकाशित होतें आणि पर्वताला आग लागून वेळूंचे वनांत जसा भयंकर ध्वनि होतो, तसा वीरांनीं परस्परांवर चालविलेल्या शस्त्रप्रहारांचा घोर नाद होऊं लागला! १. ९. २२.

अध्याय २३ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ शकुनि-सहदेवांचें भयंकर युद्ध. ३ शकुनि व धृष्टद्युम्न यांचें युद्ध.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें तें घोर आणि भयानक युद्ध चाललें असतां पांडवांनीं तुझ्या सैन्याचा भंग केला, तेव्हां तुझे महारथ पळून जाऊं लागले; त्यांस तुझ्या पुत्रानें मोठ्या यत्नानें मागें परतविलें आणि मग पांडवसेनेशीं त्यांनीं पुनः युद्ध आरंभिलें. तुझ्या पुत्राचा जय व्हावा, अशी त्या सर्वांस उत्सुकता असल्यामुळें त्यांनीं पांडवसेनेशीं इतकें दारुण युद्ध केलें कीं तें देव-दानवांचेंच युद्ध होत आहे, असें वाटूं लागलें! त्यावेळीं तुझ्या किंवा शत्रूच्या सेनेंतील कोणीहि युद्धपराङ्मुख झाला नाहीं! त्या युद्धांत वीर एकमेकांचीं नांवें घेऊन किंवा अनुमानानें परस्परांशीं युद्ध करीत होते. त्यांत परस्परांनीं परस्परांचा भयंकर नाश केला! तें पाहून युधिष्ठिर राजा क्रोध-संतप्त होऊन सर्व भूपालांसह कौरवांस जिंकण्याच्या इच्छेनें त्यांवर बाण-वर्षाव करूं लागला. तीन सुवर्णपुंख बाण टाकून त्यानें शारद्वताला विद्ध केलें आणि चार नाराच बाण टाकून त्यानें कृतवर्म्याचे चारहि अश्वांस मारून टाकिलें! तें पाहून अश्वत्थाम्यानें त्या कृतवर्म्यास आपल्या रथांत घालून बाजूला नेलें. नंतर शारद्वतानें आठ बाण युधिष्ठिरावर मारिले आणि इकडे दुर्यो-धनानेंहि सातशें रथ त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिरावर पाठविले!

राजा, त्यासमयीं ते सातशें रथ मनोवेगानें आपल्या रथ्यांसह युधिष्ठिरावर चालून आले आणि मेघ ज्याप्रमाणें दिवाकराला झांकून टाकितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं बाणप्रहारांनीं त्या युधिष्ठिराला आच्छादिलें! धर्मराजाला कौरवांनीं बाणाच्छादित केलेला पाहून शिखंडिप्रमुख वीरांना ती गोष्ट आवडली नाहीं.

क्रोधाविष्ट होऊन त्यांनीं आपल्या रथांना वेगवान् अश्व जोडून त्यांतून ते धर्मराजाच्या रक्षणार्थ तत्काल धांवून आले ! नंतर त्या दोन सैन्यांमध्यें भयंकर रणसंग्राम माजला आणि त्यांत यमराष्ट्राची वृद्धि करणारे रुधिरप्रवाह वाहूं लागले ! त्या आततायी कौरवांच्या सातशें रथांचा संहार करून पांडव पुनः पांचालांसह त्या कौरवांवर धांवून गेले आणि नंतर पुनः युद्ध सुरू झालें ! त्याप्रकारचें युद्ध मी कधीं पाहिलें नाहीं किंवा ऐकलेंहि नाहीं ! त्या अमर्याद युद्धांत दोन्ही पक्षांतील अनेक योद्धे पतन पावूं लागले, चोहोंकडे शंखध्वनि होऊं लागले, सिंहनाद आणि वीरांच्या गर्जना ऐकूं येऊं लागल्या ! उभय पक्षांचे वीर परस्परांच्या मर्मस्थळांवर आघात करूं लागले, आणि जयेच्छेनें एकमेकांवर धांवून जाऊं लागले ! पृथ्वीवर शोकोत्पादक संहार घडून सर्वत्र अनर्थ कोसळला आणि पुष्कळ तरुण स्त्रियांना वैधव्यप्राप्ति झाली !

राजा, याप्रमाणें निर्मर्याद आणि अतिदारुण युद्ध प्रवृत्त झालें असतां महाभयंकर उत्पातहि होऊं लागले. पर्वत व वनें यांसह सर्व पृथ्वी मोठा निनाद करून थरथर कांपूं लागली; आकाशांतून पृथ्वीवर उल्कांचा वर्षाव होऊन सर्वत्र सोसाट्याचा वारा वाहूं लागला आणि दशदिशा धूलीनें व्याप्त झाल्या ! गजांच्या नेत्रांतून अश्रू गळूं लागून त्यांचीं शरीरें थरथर कांपूं लागलीं. अशाप्रकारचे घोर उत्पात झालेले पाहूनहि त्या क्षत्रिय वीरांना त्यांचें कांहींहि वाटलें नाहीं; ते स्वर्गाची इच्छा करून त्या रमणीय कुरुक्षेत्रामध्यें युद्धाकरितां सज्ज होऊन राहिले. नंतर गांधारराजाचा पुत्र शकुनि आपल्या वीरांस बोलला, ‘ तुम्ही सैन्याच्या अग्रभागीं राहून युद्ध करा, पृष्ठभागीं मी राहून पांडवांचा वध करितों !’

राजा, याप्रमाणें आम्ही युद्धार्थ रणांगणावर गेलों असतां, आमच्याकडील मद्रदेशीय व दुसरे वीर आवेशानें गर्जूं लागले, तेव्हां पांडव आम्हांवर धांवून आले आणि त्यांनीं आपलीं धनुष्यें खेंचून आम्हांवर सारखी बाणवृष्टि चालविली. त्या पांडवांनीं मद्रसैन्याचा वध केलेला पाहून दुर्योधनसैन्य पुनः युद्धपराङ्मुख झालें. तेव्हां तो गांधारराज पुनः बोलला, ‘कौरववीरहो, अधर्मज्ञांसारखे काय करितां ? मागें फिरा आणि युद्ध करा, युद्धपराङ्मुख होऊन तुम्ही काय मिळविणार ?’ त्या गांधारराजाकडे दशसहस्र अश्वसैन्य असून त्या सर्व वीरांपाशीं विशाल प्रास होते. कौरवसैन्याचा पांडवांनीं संहार केलेला पाहून

गांधारराजानें त्या पृष्ठभागाकडून पांडवसेनेवर अश्वसेनेसह चाल केली आणि त्याबरोबर तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून वारा जसा मेघसमुदायांना उधळून लावितो, त्याप्रमाणें त्यानें शत्रुसैन्याचा संहार केला! आपल्या सैन्याचा कौरवांनीं केलेला मोड पाहून युधिष्ठिरानें सहदेवाला म्हटलें, 'सहदेवा, हा दुष्ट सुबल-पुत्र शकुनि आमच्या सैन्याला पृष्ठभागाकडून त्रास देत आहे, तरी तूं द्रौपदेयांसह त्याजवर चालून जा आणि त्याचा वध कर! मी पांचालांसह त्यांच्या रथसैन्याचा संहार करितों! सर्व गज, अश्व, आणि तीन सहस्र पदाति इतक्या सेनेसह तूं शकुनीवर धांवून जा आणि त्याचा वध कर!'

(२) राजा, नंतर सहदेव सातशें गजसादी, पांचहजार अश्वसादी, तीन सहस्र पदाति आणि द्रौपदेय इतक्या सेनेसह त्या युद्धदुर्मद शकुनीवर धांवून गेला. त्या जयेच्छु शकुनीनेंहि पृष्ठभागाकडून पांडवसैन्यावर चाल करून त्याची दाणादाण उडविली. तेव्हां पांडवांचे वेगवान् अश्वसादी कौरवांच्या रथसेनेचा भंग करून आंत शिरले! मग त्या अश्वसादींनीं सौबलाच्या सेनेवर शरांचा सारखा वर्षाव सुरू केला. तेथें मोठमोठे युद्धनिपुण वीर गदा, प्रास इत्यादिकांनीं युद्ध करूं लागले आणि मग भयंकर युद्ध जुंपलें. राजा, तुझ्या दुर्मंत्राचें हें सर्व फळ होय! दोन्ही सैन्यांपैकीं कोणतें सैन्य विशेष पराक्रमी आहे हें समजेनासें झालें. शूर वीर बाहुबलानें ज्या शक्ति परस्परांवर सोडीत असत, त्या पाहून आकाशांतून खालीं उल्काच पडत आहेत, असें कौरव-पांडवांस वाटूं लागलें. हे राजा, वीरांवर पडणाऱ्या विमल ऋष्टींनीं आकाश व्याप्त होऊन त्याला विशेष शोभा आली होती. परस्परांवर प्रासांचा एवढा मारा होऊं लागला कीं, तो पाहून शलभसमूहच आकाशांत संचार करीत आहे, असा भास झाला! अश्वसादी स्वतः विद्ध झाले असूनहि शत्रूंकडील हजारों अश्वांचा त्यांनीं वध केला. तेव्हां त्या अश्वांच्या शरीरांतून सारखा रक्तस्राव होऊं लागला. अश्व परस्परांवर धांवून जाऊन परस्परांचा संहार करूं लागले व कित्येक क्षत होऊन रक्त ओकूं लागले. नंतर धूळ उडून सर्वत्र अंधकार पडला आणि ते वीर रणस्थान सोडून जात असतांना माझ्या दृष्टीस पडले! धूळीनें सर्वत्र अंधकार होऊन उभय दळांतील वीर एकमेकांचे केश धरून युद्ध करूं लागले; कित्येकांनीं अश्वांच्या पृष्ठांवरील वीरांना खेंचून त्यांच्यांशीं मल्लयुद्ध आरंभिलें आणि एकमेकांचा वध केला! कित्येक वीर अश्वांवरच मृत झाले व त्या अश्वांनीं त्यांना रणांगणांतून दूर नेलें. कित्येक

विजयैषी व अभिमानी वीर मृत होऊन जमिनीवर पडले आहेत असें दिसलें !

राजा, त्यावेळीं शतावधि आणि सहस्रावधि वीर भुज तुटून व केश छिन्न-भिन्न होऊन पृथ्वीवर पडलेले दिसत होते. पृथ्वीवर सर्वत्र अश्व व अश्वसादी यांच्या प्रेतांचा ढीग पडल्यामुळें त्यांतून अश्व चालविणें मोठें कठिण झालें होतें ! वीरांचीं कवचें रणांगणांत रक्तानें माखलेलीं दिसत होतीं आणि नानाविध शस्त्रास्त्रांनीं परस्परांच्या वधाच्या इच्छेनें परस्परांशीं निकरानें युद्ध करीत असतां बरेच वीरांचा वध झाला होता ! असें थोडा वेळ युद्ध करून तो शकुनि आपल्या अवशिष्ट सहा हजार अश्वसैन्यानिशीं रणांगणांतून निघून गेला. नंतर पांडवसैन्यहि आपले उरलेले सहा हजार अश्व घेऊन निघून गेले ! तेव्हां प्राणांवर उदार होऊन युद्ध करणारे ते पांडवांचे अश्वसादी म्हणाले, 'जेथें रथांना देखील गति नाहीं, तेथें गजांनीं युद्ध करणें शक्य कसें होणार ? म्हणून रथांनीं रथ्यांवर व गजांनीं गजांवर चालून जावें; शकुनि रणांगण सोडून आपल्या सैन्यांत जाऊन राहिला आहे, तो पुनः युद्धाला येणार नाहीं !'

(३) राजा, नंतर द्रौपदेय आपल्या मदोन्मत्त महागजांसह जेथें धृष्टद्युम्न होता, तेथें गेले आणि सहदेव सर्वत्र धुळीचे मेघ उठले असतां जेथें धर्मराज होता, तिकडे गेला. याप्रमाणें ते द्रौपदेय व सहदेवादि वीर रणांगण सोडून गेले असतां सौबल शकुनि पुनः मागें फिरला आणि संतापानें त्यानें धृष्टद्युम्नाच्या सैन्यावर पृष्ठभागाकडून चाल करून त्याचा संहार आरंभिला. तेव्हां पुनः मोठें भयंकर रणकंदन त्या दोन सैन्यांत सुरू झालें; त्यांत वीरांनीं परस्परवधेच्छेनें प्राणांचीहि पर्वा न करितां मोठ्या आवेशानें युद्ध केलें ! त्या युद्धांत शतावधि वीरांनीं परस्परांवर धांवत जाऊन अन्योन्यांचीं मस्तकें छिन्न केलीं, तेव्हां तालवृक्ष भूमीवर कोसळून पडत असतां जसा ध्वनि होतो, तसा होऊं लागला आणि त्याबरोबर वीरांचीं आयुधांसह छिन्न शरीरें, बाहु आणि मांड्या भूतलावर कोसळून त्यांचाहि भयंकर नाद अंगावर कांटा उभा राहील, असा ऐकूं येऊं लागला ! आमिषाकरितां पक्षी जसे अन्योन्यांवर धांवून येत असतात, त्याप्रमाणें उभय दळांतील वीर एकमेकांवर धांवून आले आणि प्रत्येक 'मी पूर्वी,' 'मी पूर्वी,' असें म्हणून शत्रूंचा संहार करूं लागला ! समरांगणांत इतके अश्वसादी आपल्या आसनांवर मृत होऊन पतन पावले कीं त्यांच्या खालीं सहस्रावधि

वीर चेंगरून मेले! त्यावेळीं विद्ध झालेले शीघ्रगामी अश्व खिंकाळत होते आणि कवचधारी वीर मोठ्यानें गर्जना करीत होते; तशांत तुझ्या दुष्ट उपदेशानें ते वीर एकमेकांच्या मर्मस्थळीं प्रहार करीत असतां शक्ति, ऋष्टि आणि प्रास यांचाहि तुमुल ध्वनि होत होता!

राजा, अशाप्रकारें तुझ्या सैन्यांतील ते क्षुब्ध योद्धे शेवटीं श्रांत झाले, त्यांचीं वाहनें दमून गेलीं, ते तृषापीडित झाले, शत्रूंच्या शस्त्राघातांनीं ते विद्ध झाले आणि अखेरीला ते युद्धपराङ्मुख झाले! राजा, त्या रुधिरगंधानें पुष्कळ वीरांना उन्माद झाला. त्यांचें देहभान नष्टप्राय होऊन जवळ आलेल्या सर्वांचा ते मित्र आहेत किंवा शत्रु आहेत, याचा विचार न करितां त्यांनीं वध केला! जयाच्या आशेनें युद्ध करणारे बहुत क्षत्रिय शरवृष्टीनें गतप्राण होऊन भूमीवर पडले! राजा, तुझ्या पुत्राच्या देखत तुझ्या सर्व सैन्याचा भयंकर क्षय होऊन वृक, गृध्र आणि कोल्हे यांना तो दिवस मोठ्या आनंदाचा गेला! हे राजा, सर्व भूमि नर आणि अश्व यांच्या प्रेतांनीं व्याप्त झाली, तेथें होणाऱ्या रक्तस्रावानें भीरुजनांला भयवर्धक असें भूमीला विचित्र स्वरूप प्राप्त झालें. खड्गें, पट्टिश आणि शूल यांच्या मारानें वीर एकमेकांचा सारखा संहार करूं लागले. त्यांनीं मरेपर्यंत यथाशक्ति शत्रूंवर शस्त्राघात केले; त्यायोगें व्रणांतून रक्तस्राव सुरू होऊन ते मृत होऊन पडले!

राजा, रणांगणांत एका हातांत केशयुक्त वीराचें मस्तक व दुसऱ्या हातांत रुधिरदिग्ध खड्ग घेऊन फिरणारीं कबंधें दिसूं लागलीं! त्या रुधिरगंधानें सर्वत्र युद्ध करणारे वीर मूर्च्छित झाले! अशाप्रकारें तो रणकल्लोळ जरा शांत होतो, तोंच त्या पांडवसेनेवर सौबल शकुनि आपल्या अल्प अश्वसैन्यानिशीं धांवून आला, तेव्हां पांडववीर आपले पदाति, गज आणि सादी यांसह त्यावर चालून गेले आणि त्यांनीं युद्धाचा शेवट लावण्याच्या इच्छेनें चारी बाजूंनीं वेढा घालून त्याच्यावर नानाविध शस्त्रांचे आघात सुरू केले! पांडववीर तुझ्या सैन्यावर चारी बाजूंनीं आलेले पाहतांच तुझें चतुरंग सैन्य पांडवांवर धांवून गेलें! तेव्हां तुझ्या कित्येक पदातींनीं आपलीं शस्त्रें नष्ट झाल्याचें पाहून केवळ मुष्टि व पादाघात यांनींच शत्रूंचा वध करून शेवटीं आपण पतन पावले! पुण्यक्षय झाला असतां सिद्ध जसे विमानांतून पडतात, तसे रथांतून रथी पडले व गजपृष्ठावरून गजसादी पडले! उभय सैन्यांत याप्रकारें संहार होत असतां वीरांनीं बाप, बंधु,

मित्र, पुत्र यांचाहि वध केला ! अशाप्रकारें प्रास, खड्ग, बाण इत्यादि शस्त्रप्रहारांनीं तें युद्ध अत्यंत दारुण झालें ! १. ९. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ अर्जुनपराक्रम.]

(१) **संजय**—पांडवांनीं कौरवसैन्याचा संहार केला असतां रणभूमीवरील कोलाहल शांत झाला. तेव्हां शकुनि आपल्याकडील अवशिष्ट सातशें अश्वांसह पुनः युद्धभूमीवर आला आणि त्वरेनें आपल्या सैनिकांस बोलला, ' शत्रुसंहारक वीरहो, आवेशानें युद्ध करा !' नंतर त्यानें त्या क्षत्रिय वीरांस ' दुर्योधन राजा कोठें आहे ?' म्हणून विचारिलें. तेव्हां ते म्हणाले, " तो पहा महाबल दुर्योधन राजा रणामध्यें उभा आहे ! तें पहा पूर्णचंद्राप्रमाणें कांतिमान् छत्र त्याच्या मस्तकावर शोभत आहे ! त्याच्या समीपभागीं कवचधारी वीर उभे आहेत पहा ! आणि तेथूनच मेघध्वनीप्रमाणें ही तुमुल वीरगर्जना ऐकूं येत आहे ! हे गांधारराजा, तूं त्या स्थळीं त्वरित जा म्हणजे तुला तो कौरवेश्वर भेटेल !" तें ऐकून तो शकुनि दुर्योधन जेथें उभा होता तेथें गेला. त्यावेळीं दुर्योधन आपल्या रथसैन्यामध्यें युद्धास सज्ज होऊन राहिला होता. शकुनीला पाहतांच सर्व रथ्यांना मोठा आनंद झाला. तो मोठ्या हर्षानें आपणाला कृतकार्य समजून दुर्योधनाला बोलला, " राजा, शत्रूंच्या सर्व अश्वसादींना मीं जिंकिलें आहे, तूं त्यांच्या रथसेनेचा नाश कर ! जीविताची आशा सोडून युद्ध केल्याशिवाय युधिष्ठिराला जिंकणें शक्य होणार नाहीं ! त्या पांडवांच्या रथसेनेचा नाश केला असतां हे गज, पदाति आणि इतर सैनिक यांचा आपण तत्काळ वध करूं !"

(२) राजा, याप्रमाणें शकुनीचें भाषण ऐकून ते जयेच्छु कौरववीर मोठ्या आवेशानें आपलीं धनुष्यें, बाण आणि तूणीर घेऊन पांडवसैन्यावर धांवून गेले आणि आपलीं धनुष्यें आकर्ण ओढून त्यांनीं सिंहनाद केले ! नंतर धनुष्यांचे टणत्कार आणि त्यांबरोबर बाणवृष्टीचा ध्वनी करीत ते सर्व कौरववीर पांडवांच्या सेनेसमीप येऊन ठेपले ! त्या धनुर्धारी कौरवांना पाहून कुंतीपुत्र अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणाला, " कृष्णा, मोठ्या सावधगिरीनें अश्वांना हांकून ह्या कौरवसेनेंत प्रवेश कर म्हणजे मी ह्या सर्व शत्रुसैन्याचा तीक्ष्ण बाणप्रहारांनीं त्वरीत नाश करितों !

जनार्दना, युद्धाला आरंभ होऊन आज अठरा दिवस झाले; ह्या काळांत उभयपक्षीय वीर परस्परांस गांठून त्यांचा वध करीत आहेत ! ह्या युद्धांत महारथ वीरांची असंख्य सेना युद्धामध्यें पतन पावली ! तेव्हां दैवाचा चमत्कार कसा विचित्र आहे तो पहा !

"माधवा, दुर्योधनाचें सैन्य सागराप्रमाणें अतिविस्तीर्ण होतें, परंतु आमच्यांशीं त्याची रणांगणांत गांठ पडल्यापासून त्या सैन्याची स्थिति गोष्पदाप्रमाणें झाली आहे ! भीष्माचा वध झाला, तेव्हां जर ह्यानें संधि केला असता, तर खरोखर त्याचें कल्याण झालें असतें, परंतु त्या मूर्खाला ती गोष्ट आवडली नाहीं. कृष्णा, भीष्माचें भाषण खरोखरच हितकर आणि तथ्य होतें, परंतु तें दुर्योधनानें ऐकिलें नाहीं ! भीष्माचा वध होऊन तो रणांत पडला असतां दुर्योधनानें पुनः युद्ध कां सुरू केलें हें समजत नाहीं ! शंतनुपुत्र भीष्माचा वध झाला असतां ज्यांनीं पुनः युद्ध चालविलें ते सर्व धार्तराष्ट्र खरोखरच मूर्ख होत असें मला वाटतें. पुढें तो श्रेष्ठ ब्रह्मवेत्ता द्रोण, तसेच कर्ण आणि विकर्ण यांचा वध झाला असतांहि हा संहार थांबला नाहीं ! तो नरव्याघ्र सूतपुत्र कर्ण सपुत्र वध पावला आणि सैन्यहि अल्पावशिष्ट राहिलें असतां हा क्षय थांबत नाहीं, याला काय म्हणावें ? कृष्णा, वीर श्रुतायुष, पुरुकुलोत्पन्न जलसंध आणि नृपति श्रुतायुध ह्यांचा वध झाला, तरीहि जनक्षय तसाच चालू आहे, तो थांबत नाहीं ! जनार्दना, भूरिश्रवा, शल्य, शाल्व, आवन्त्य वीर पतन पावले, तरी ह्या जनसंहाराचा अंत लागत नाहीं याला म्हणावें तरी काय ? तसेच जयद्रथ, अलायुध राक्षस, बाल्हिक, सोमदत्त, यांचा वध होऊनहि या जनसंहाराचा शेवट लागत नाहीं ! शूर भगदत्त, दारुण कांबोज आणि दुःशासन यांचा नाश झाला असतांहि हा प्राणनाश अजून थांबत नाहीं ! अनेक शूर वीर आणि बलवान् मांडलिक प्रभु यांचा युद्धांत क्षय झालेला पाहूनहि हा जनक्षय संपत नाहीं, याला काय म्हणावें ?

"भीमसेनानें अक्षौहिणी सेनेचा रणांगणावर वध केला असतां लोभानें किंवा मोहानें दुर्योधनानें युद्ध थांबविलें नाहीं ! दुर्योधनावांचून दुसरा कोणता राजकुलोत्पन्न आणि विशेषेंकरून कौरवेय पुरुष असलें निरर्थक मोठें वैर करण्यास प्रवृत्त होईल ! ज्याला आपलें हिताहित कशांत आहे हें समजतें असा कोण विचारी पुरुष आपल्यापेक्षां बलानें, शौर्यानें आणि गुणांनीं अधिक

अशा शत्रूशीं युद्ध करील? कृष्णा, पांडवांबरोबर संधि करून स्नेहानें रहा म्हणून तूं स्वतः सांगितलें असतांहि ज्यानें तुझ्या हितकारक वचनाचा अनादर केला, तो दुसऱ्या कोणाचें कसें ऐकणार? शांतनव द्रोण आणि विदुर पांडवांशीं शम कर म्हणून सांगत असतां ज्यानें त्यांचें ऐकिलें नाहीं, त्याला ताळ्यावर आणण्याला कोणतें औषध होतें? जनार्दना, ज्यानें मूर्खपणानें आपल्या वृद्ध पित्याचें किंवा हितैषी मातेचेंहि कल्याणकारक भाषण ऐकिलें नाहीं, त्याचें बोलणें कोण बरें मान्य करील? कृष्णा, हा दुर्योधन कुलाच्या अंताकरितांच जन्माला आला आहे! ह्याचें वर्तन व नीति ह्यांचा विचार केला असतां तेंच दिसून येतें! अच्युता, आपण होऊन हा कधींहि आम्हांला राज्य देणार नाहीं, अशी माझी समजूत आहे. कृष्णा, महात्म्या विदुरानें मला अनेकदां सांगितलें आहे कीं, 'जोंपर्यंत दुर्योधन जीवंत आहे तोंपर्यंत तो तुम्हांला राज्यभाग कधींहि देणार नाहीं! जोंवर त्याच्या देहांत प्राण आहे, तोंवर तो दुर्मति तुम्हांशीं पापाचरण करील, म्हणून त्याला जिंकण्याला युद्धाशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं!

"माधवा, अशाप्रकारें तो सत्यदर्शन विदुर मला सर्वदा सांगत असे; त्यानें सांगितल्याप्रमाणें त्या दुरात्म्याचे सर्व व्यवहार मला समजले आहेत! कृष्णा, ज्यानें जामदग्न्याच्या हितावह व पथ्यकारक भाषणाचा अनादर केला, तो दुर्बुद्धि निःसंशय मृत्युमुखांतच उभा असला पाहिजे! ह्या दुरात्म्या दुर्योधनाच्या जन्मकाळीं सिद्ध पुरुषांनीं असें सांगितलें आहे कीं ह्याच्यामुळें सर्व क्षत्रियांचा नाश होईल! कृष्णा, तें त्यांचें म्हणणें आज सत्य ठरलें आहे; कारण ह्या दुर्योधनाच्या कृत्यांमुळें आज बहुतेक सर्व राजे नाश पावले आहेत! म्हणून मी आज सर्व योद्ध्यांचा रणांगणांत वध करीन; याप्रमाणें सर्व क्षत्रियांचा संहार होऊन निखिल शिबिर शून्य झालें असतां आमच्याकडून आपला रणांत वध करून घेणें ह्याला आवडेल! हे माधवा, ह्याच्या वधाबरोबरच आमच्या वैराचें सर्व कारणहि नष्ट होईल, असें माझें अनुमान आहे! हे वार्ष्णेया, माझ्या विचारशक्तीनें, विदुराच्या भाषणानें व त्या दुरात्म्याच्या कृत्यांनीं हेंच दिसून येत आहे! म्हणून हे वीरा कृष्णा, तूं शत्रूंच्या सैन्यावर रथ घेऊन जा, म्हणजे मी माझ्या तीक्ष्ण बाणांनीं दुर्योधन आणि त्याचें सकल सैन्य यांचा संहार करून टाकितों! हे माधवा, आज मी दुर्योधनासमक्ष त्याच्या त्या दुर्बल सैन्याचा संहार करून धर्मराजाचें कल्याण करीन!"

संजय—राजा, ह्याप्रमाणें अर्जुनानें सांगतांच कृष्णानें हातांतील रश्मींनीं अश्वांना सूचना देऊन तो रथ धैर्यानें शत्रूंच्या मोठ्या सैन्यामध्यें नेला. त्यावेळीं कौरवसैन्य म्हणजे महान् अरण्यच होय, असें त्या कृष्णाला वाटलें. कुंत व खड्ग हें त्या अरण्यांतील तृण असून शक्ति हे त्यांतील कंटक होते; गदा आणि परीघ हे त्यांतील खडतर मार्ग असून रथ आणि गज हे तेथील वृक्ष होते ! अश्व व पदाति ह्या त्या वनांतील लता होत्या ! अशा वनांत तो यशस्वी कृष्ण आपल्या रथासह संचार करूं लागला, तेव्हां कृष्णप्रेरित ते शुभ्र अश्व अर्जुनाला रणांगणांत नेत असतां सर्व दिशांस दिसले ! त्या रथांतून अर्जुन समरभूमीवर आला आणि जलवृष्टि करणाऱ्या मेघांप्रमाणें त्यानें शत्रूंवर सारखी बाणवृष्टि केली; तेव्हां त्या बाणांचा भयंकर ध्वनि होऊं लागला ! अर्जुनाच्या घोर बाणवृष्टीनें कौरववीरांना झांकून काढिलें; नंतर ते बाण त्यांच्या कवचांत शिरले व त्यांच्या अंगांतून बाहेर भूमीवर पडले ! गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या त्या बाणांचा नर, गज आणि अश्व यांवर प्रहार होतांच आपल्यावर जणुंकाय वज्राघातच झाला आहे कीं काय, असें त्यांस वाटलें ! त्या बाणांनीं सर्व भूभाग व्यापून टाकिले; रणांत ते बाण घोष करणाऱ्या पतंग पक्ष्यांप्रमाणें पडूं लागले; त्यामुळें सर्वत्र अंधकार पडून दिशा व उपदिशा ह्याहि ओळखतां येईनाशा झाल्या ! सर्व भूमितल पार्थनामांकित बाणांनीं व्याप्त झाल्यासारखें दिसूं लागलें ! तेव्हां ते कौरवगज पावकाप्रमाणें पार्थाकडून दग्धच होत आहेत, असें वाटूं लागलें ! तो शरचापधारी पार्थ सूर्यासारखा प्रज्वलित होऊन पेटणारा अग्नि जसा गवताला जाळून टाकितो, त्याप्रमाणें कौरवसैन्याला जाळून टाकूं लागला ! वनामध्यें ज्याप्रमाणें वन्य मनुष्यानें टाकिलेला अग्नि वृक्षांनीं व शुष्क लतापल्लवांनीं भरलेल्या अरण्यास मोठ्या आवेशानें जाळून टाकितो, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या बाणाग्नीनें तुझ्या सर्व सेनेला जाळून खाक केलें ! अर्जुनानें सोडलेले ते प्राणहर बाण इतक्या जोरानें कौरवसैन्यावर येऊन पडले कीं, त्यांनीं त्यांच्या कवचांचेंच केवळ विदारण न करितां त्यांबरोबर त्यांचे देहहि विदीर्ण केले ! त्यावेळीं अर्जुनाला नर, अश्व किंवा गज यांवर दुसरा बाण टाकण्याची आवश्यकताच वाटली नाहीं ! एकट्या त्यानें नानाप्रकारचे बाण शत्रुसैन्यावर सोडून इंद्रानें दैत्यांचा संहार केला, त्याप्रमाणें तुझ्या पुत्राच्या सर्व सेनेचा नाश केला ! ९. १. २४.

अध्याय २५ वा.

[१ कौरवसैन्याची दुर्धर अवस्था. २ धृष्टद्युम्नानें पराजित दुर्योधनाचें पलायन व अश्वत्थामादि कौरववीरांनीं चालविलेला त्याचा शोध.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, ते शूर कौरववीर रणांत मृत्यु आला, तरी हरकत नाहीं, पण माघार म्हणून घ्यावयाची नाहीं, असा संकल्प करून युद्ध करीत असतां धनंजयाच्या गांडीव धनुष्यानें तो त्यांचा संकल्प विफल केला! त्यावेळीं पर्जन्यवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें अर्जुन वज्रसदृश, दुःसह व तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि शत्रूंवर करीत असतां दृष्टीस पडला! अर्जुनानें आपला संहार चालविल्याचें पाहून त्या सैन्यानें दुर्योधनादेखत रथांतून पलायन केलें! कित्येकांनीं बाप, बंधु व मित्र यांना रणांत सोडून पळ काढला, तर कित्येक रथ अश्वहीन व सारथिहीन झाले! कित्येक रथांचे आंस, चक्रें, धुरा, ईषा इत्यादिकांचा भंग झाला, कित्येक वीरांचा बाणक्षय झाला, कित्येक सैनिक शरघातांनीं विह्वल झाले, तर कित्येक अक्षत असूनहि केवळ एकाएकीं भयानेंच पळत सुटले! आपले बहुतेक बांधव हत झाले असतां पुत्रांस घेऊन कित्येक पळूं लागले, तर कित्येकांनीं संकटकालीं आपले वडील, बंधु, मित्र, बांधव आणि संबंधि जन यांच्या नांवानें आक्रोश करण्यास आरंभ केला! त्याकालीं रणभूमीवर अनेक महारथ पार्थशरांनीं पीडित होऊन मूर्च्छित पडले होते! ते केवळ श्वासोच्छ्वासावरून जीवंत असल्याचें दिसून येत होतें. त्यांना दुसऱ्या रथ्यांनीं आपल्या रथांतून दूर नेलें आणि सावध केलें!

राजा, नंतर थोडी विश्रांति घेऊन व तृष्णापरिहार करून ते पुनः युद्धाकरितां निघाले! कित्येक युद्धेच्छु वीरांनीं दुर्योधनाची आज्ञा मानून त्या व्रणार्त वीरांकडे किमपिहि न पाहतां युद्धभूमीकडे गमन केलें! दुसऱ्या कित्येक वीरांनीं जलपान करून आपल्या अश्वांना ताजेतवाने करून अंगांत कवचें धारण केलीं आणि ते युद्धाकरितां निघाले! कोणी वीर आपल्या बंधूंचें, कोणी पित्यांचें, तर कोणी आपल्या पुत्रांचें सांत्वन करून व त्यांस शिबिरांत ठेवून युद्धासाठीं रणांत आले! कोणी वीर आपले रथ सज्ज करून पांडवांच्या सैन्यावर धांवून गेले आणि युद्ध करूं लागले! ते वीर रथाधिष्ठित होऊन समरभूमीवर आले, तेव्हां त्रैलोक्यविजयाकरितां दैत्य-दानवच सिद्ध झाले आहेत, असें भासलें!

राजा, कौरवांकडील कित्येक योद्धे सुवर्णविभूषित रथांतून पांडवांच्या सैन्यावर एकदम चाल करून आले आणि त्यांनीं धृष्टद्युम्नाशीं युद्ध आरंभिलें ! तेव्हां पांचाल्य धृष्टद्युम्न, महारथ शिखंडी आणि नकुलपुत्र शतानीक ह्यांनीं कौरवांच्या रथसैन्याशीं युद्ध सुरू केलें ! त्यासमयीं धृष्टद्युम्न अत्यंत संतप्त झाला आणि मोठें सैन्य घेऊन तुझ्या सैनिकांचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्यांजवर चालून आला ! तुझ्या पुत्रानें त्यांजवर एकसारखी बाणवृष्टि केली आणि तीक्ष्ण व वेगवान् अशा नाराच, अर्धनाराच आणि वत्सदंत वगैरे बाणांनीं त्यानें त्याचें वक्षःस्थल व भुजप्रदेश अति विद्ध केले ! अंकुशानें विद्ध झालेल्या गजाप्रमाणें अत्यंत क्षुब्ध होऊन त्या महाधनुर्धर धृष्टद्युम्नानें त्याचे चारहि अश्वांस यमसदनीं पाठविलें आणि एक भल्ल बाण टाकून त्याच्या सारथ्याचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें ! तें पाहून रथहीन दुर्योधन घोड्यावर बसला आणि आपलें सैन्य हतवीर्य झालेलें पाहून जवळच जेथें सौबल शकुनि होता, तिकडे निघून गेला !

राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें कौरवांच्या रथसैन्याचा पराजय झाला असतां कौरवांच्या तीन हजार महागजांनीं पांडवांच्या रथ्यांना वेढा दिला; ते पांच पांडवहि त्यावेळीं त्या गजानीकाकडून वेढले जाऊन पांच ग्रहच मेघपटलांनीं व्याप्त झाले आहेत असें दिसूं लागलें ! तेव्हां तो महाभुज, श्वेताश्व व कृष्णसारथि अर्जुन कौरवांवर चालून आला ! त्याला त्या पर्वतप्राय गजांनीं समंतात् चारी बाजूंनीं वेढिलें; परंतु अर्जुनानें आपल्या तीक्ष्ण नाराच बाणांनीं त्या गजसैन्याशीं युद्ध करून एकेका बाणानें त्या महागजांना मारून टाकिलें ! तेव्हां कित्येक गज रणांत पडले आहेत, कांहीं पडत आहेत व कित्येक छिन्नभिन्न झाले आहेत, असें आम्हीं पाहिलें ! इतक्यांत त्या गजांना पाहून भीमसेन मदोन्मत्त गजाप्रमाणें हातामध्यें आपली मोठी गदा घेऊन त्वरेनें रथांतून उतरला आणि दंडपाणि यमाप्रमाणें शत्रुसैन्यावर धांवून आला ! गदा उभारलेल्या भीमाला पाहतांच तुझे सैनिक इतके भयभीत होऊन गेले कीं त्यांनीं मलमूत्रविसर्जनास आरंभ केला ! त्या गदापाणि वृकोदरानें गदाप्रहारांनीं त्या गजांचीं गंडस्थलें भेदून टाकिलीं असतां ते मोठ्या आवेशानें सर्वत्र धांवत जातांना दृष्टीस पडले ! पळून जात असतां आर्तस्वर काढून छिन्नपक्ष पर्वतांप्रमाणें ते भूमीवर एकदम पडले ! त्या गजांना तशा स्थितींत पाहून तुझे

सैनिक भयग्रस्त होऊन गेले! इकडे युधिष्ठिर आणि माद्रीपुत्र ह्यांनीं देखील संतप्त होऊन त्या गजांवर तीक्ष्ण बाण मारून त्यांना यमसदनीं पाठविलें!

(२) राजा, धृष्टद्युम्नानें समरांत त्या दुर्योधनाचा पराजय केल्यावर तो दुर्योधन हयपृष्ठावर बसून निघून गेला! इतक्यांत सर्व पांडव गजांनीं वेढल्याचें पाहून तो धृष्टद्युम्न तत्काल पांडवांकडे वळला आणि त्या गजांचा वध करण्याच्या उद्देशानें त्यांच्यावर चालून गेला! तो शत्रुसंहारक दुर्योधन रथसैन्यांत नाहीं असें पाहून अश्वत्थामा, कृपाचार्य आणि सात्वत कृतवर्मा हे दुर्योधन कोठें गेला आहे, म्हणून त्या कुरुवीरांना विचारूं लागले! त्यांनीं सर्वत्र शोध करूनहि त्यांस तो आढळला नाहीं, तेव्हां चालू जनक्षयांत दुर्योधनाचा वध झाला असावा, असें त्या सर्वांस वाटलें! ते दीनमुखानें जो कोणी भेटेल त्याजकडे तुझ्या पुत्राची चौकशी करूं लागले! त्यांस कित्येकांनीं उत्तर दिलें कीं, 'दुर्योधनाचा सारथि हत झाला असतां धृष्टद्युम्नाशीं युद्ध करण्याचें सोडून देऊन तो सौबल शकुनि जिकडे होता तिकडे गेला!' तेव्हां अत्यंत विद्ध होऊन पडलेल्या कित्येक क्षत्रियांनीं कौरवांस विचारलें कीं, 'तुम्हांला दुर्योधनाशीं काय कर्तव्य आहे? तो जीवंत असेल, तर तुमची भेट होईल! तुम्ही सर्व एक होऊन शत्रूंशीं युद्ध करा! राजा दुर्योधन काय करणार आहे?' त्या क्षत्रिय वीरांचीं गात्रें क्षत होऊन त्यांचीं वाहनें नष्ट झालीं होतीं, शिवाय शत्रूंकडून त्यांजवर सारखा बाणप्रहारहि होत होता! ते म्हणाले, 'ज्यानें आम्हांला वेढून टाकिलें आहे, त्या पांडवसैन्यास आधीं वधिलें पाहिजे! हे पांडव त्या गजसेनेचा वध करून आम्हांवर धांवून येत आहेत पहा!'

राजा, तें भाषण ऐकून बलवान् अश्वत्थाम्यानें त्या धृष्टद्युम्नाच्या सेनेचा भंग केला आणि पुढें त्या रथसेनेशीं युद्ध न करितां कृपाचार्य व कृतवर्मा यांसह जेथें सौबल शकुनि होता, तिकडे तो निघून गेला! ते निघून गेल्यावर धृष्टद्युम्नादिक पांडववीर येऊन त्यांनीं तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला! अशाप्रकारें ते पांडववीर मोठ्या रणोत्साहानें चालून आले असतां तुझ्या सैनिकांनीं प्राणांचीहि पर्वा न करितां मोठ्या शौर्यानें त्यांशीं युद्ध केलें! तेव्हां तुझ्या वीरांचीं मुखें म्लान होऊन गेलीं, त्यांचीं आयुधें नष्ट झालीं आणि तशांत शत्रुसैन्यानें त्यांस वेढा घातला, तें पाहून मी व दुसरे चार कौरवयोद्धे मिळून आपला जीव धोक्यांत घालून कौरवांच्या अल्प सैन्यानिशीं त्या पांचाल सैन्याशीं युद्ध केलें! परंतु अर्जुनाच्या भयंकर बाणप्रहारांनीं पीडित होऊन आम्ही धृष्टद्युम्न

जेथें होता, तिकडे आलों ! धृष्टद्युम्नानें तेथेंहि आमचा पराभव केल्यावर आम्हीं रण सोडून पळून गेलों ! इतक्यांत महारथ सात्यकि आमच्यावर चालून येत असल्याचें आम्हीं पाहिलें ! रणांगणावर त्यानें चारशें रथ्यांसह माझा पाठलाग केला. धृष्टद्युम्नाचे अश्व थकल्यामुळें मी कसातरी त्याच्या हातून सुटलों ! परंतु पातकी मनुष्याला जशी नरकप्राप्ति ठेवलेली, तसा मी त्या माधवाच्या सैन्याच्या हातीं लागून घटकाभर मोठें भयंकर युद्ध झालें ! तेव्हां महाबाहु सात्यकीनें माझ्या सर्व परिच्छदाचा संहार केला !

राजा, त्यावेळीं भीमसेनानें गदाप्रहारांनीं व अर्जुनानें आपल्या नाराच बाणांनीं त्या गजसैन्याचा संहार केला ! ते पर्वतप्राय गज रणभूमीवर सर्वत्र पडल्यामुळें पांडवांची गति बंद होऊन त्यांना जातां येईना ! भीमसेनानें इतस्ततः पडलेल्या त्या मृतगजांना एकीकडे केलें आणि रथमार्ग मोकळा केला ! इकडे अश्वत्थामा, कृपाचार्य आणि कृतवर्मा यांनीं त्या रथसेनेंत दुर्योधनाचा पुष्कळ शोध केला, परंतु तो सांपडला नाहीं ! तेव्हां ते त्याला शोधण्याकरितां पांचाल धृष्टद्युम्नास सोडून जेथें सौबल शकुनि होता तिकडे गेले ! युद्धांत आपल्या पक्षाचा झालेला भयंकर क्षय आणि दुर्योधनाचें अदर्शन यानें त्यांची स्थिति अत्यंत शोचनीय झाली. ९. १. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ भीमाकडून दुर्योधनाच्या अकरा बंधूंचा वध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, पांडुपुत्र भीमसेनानें त्या गजसैन्याचा रणांगणावर वध केल्यावर मग त्यानें तुझ्या सैन्याचा वध करण्यास आरंभ केला ! त्या शत्रुसंहारक भीमाला क्रुद्ध दंडधारी यमाप्रमाणें समरभूमीवर संचार करीत असतांना पाहून तुझे अवशिष्ट पुत्र एकत्र होऊन त्याजवर धांवून आले ! ते सर्व–दुर्मर्षण, श्रुतांत, जैत्र, भूरिबल, रवि, जयत्सेन, सुजात, दुर्विषह, दुर्विमोचन, दुष्प्रधर्ष व श्रुतर्वा—अकरा युद्धविशारद वीर एकत्र होऊन भीमावर धांवून गेले व त्यांनीं त्याला सर्व बाजूंनीं वेढून टाकिलें ! तेव्हां भीमसेन पुनः आपल्या रथांत चढून बसला आणि त्यानें तुझ्या पुत्राच्या मर्मस्थळीं तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून त्यांना विद्ध केलें ! भीमानें अशारीतीनें त्यांची दाणादाण उडविली, तरी ते पुनः भीमावर चालून गेले आणि ज्याप्रमाणें गजाला कड्यावरून

ओढून त्याचा वध करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं भीमसेनाला रथांतून ओढून बांधण्याचा प्रयत्न केला! तेव्हां भीमसेन क्रोधाविष्ट झाला आणि त्यानें दुर्मर्षणाचें मस्तक छेदिलें आणि तें भूतलावर पाडिलें! नंतर त्या भीमसेनानें दुसरा एक कवच-भेदी बाण टाकून तुझा पुत्र श्रुतांत याचा वध केला! नंतर हंसतहंसतच त्यानें एक नाराच बाण जयत्सेनावर टाकिला, त्यानें तो तत्काल रथांतून पडून मेला! तें पाहून श्रुतर्वा क्रोधसंतप्त झाला आणि त्यानें आनतपर्व शंभर गृध्रपुंख बाणांची वृष्टि भीमसेनावर केली तेव्हां भीमसेन अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि त्यानें विषासारखे तीन प्राणहारक बाण जैत्र, भूरिबल आणि रवि यांवर टाकतांच ते गतप्राण होऊन रथांतून भूमीवर पडले! तेव्हां वसंतऋतूंत तोड-लेल्या किंशुक वृक्षांप्रमाणें त्यांचीं शरीरें रक्तवर्ण दिसलीं! नंतर त्या भीम-सेनानें दुसरा एक तीक्ष्ण भल्ल बाण टाकून दुर्मोचनाला गतप्राण केलें; तेव्हां तो महारथ तत्काल रथांतून भूमीवर पडला! त्यासमयीं पर्वतशिखरावर वाढ-लेला वृक्षच वाऱ्यानें कोसळून पडल्याचा भास सर्वांस झाला!

राजा, धृतराष्ट्रा, नंतर त्या भीमसेनानें तुझे पुत्र दुष्प्रधर्ष आणि सुजात यांवर प्रत्येकीं दोन दोन बाण टाकून रणाग्रभागीं त्यांचा वध केला! आपल्या बंधूंचा भीमानें केलेला वध पाहून दुर्विषह मोठ्या क्रोधानें भीमावर धांवून आला, परंतु आपल्यावर चाल करून येतांना त्याला पाहून भीमसेनानें एका बाणानें त्याला हतप्राण करून सर्व धनुर्धरांदेखत भूमीवर पाडलें! ह्याप्रमाणें आपल्या बहुतेक बंधूंचा भीमसेनानें रणांत वध केल्याचें पाहून श्रुतर्वा अनावर क्रुद्ध झाला आणि तो आपल्या सुवर्णविभूषित धनुष्याचें आस्फालन करीत विष किंवा अग्नि यांसमान बाण टाकीत त्या भीमसेनावर धांवून गेला आणि त्यानें त्याचें धनुष्य छेदून टाकिलें. नंतर त्यानें त्या छिन्नचाप वीरावर वीस बाण मारले! भीमसेनानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि तुझ्या पुत्रावर भारखी बाणवृष्टि करीत त्याला 'थांब, थांब' असें तो बोलला. त्यावेळीं त्या दोघांमध्यें पूर्वी जंभासुर व इंद्र यांजमध्यें जसें युद्ध झालें, त्याचप्रमाणें महा-भयानक व अत्यद्भुत युद्ध झालें!

राजा, दोघांनींहि यमदंडासमान बाणांची परस्परांवर वृष्टि करून त्यांच्या योगें आकाश, पृथ्वी, दिशा आणि उपदिशा या सर्वांस आच्छादित करून टाकिलें. नंतर श्रुतर्वा क्षुब्ध होऊन त्यानें आपलें धनुष्य

सज्ज करून भीमसेनाच्या उरःस्थळावर व बाहूवर अनेक बाण टाकून त्याला विद्ध केलें! तुझ्या पुत्रानें बाणविद्ध केलेला भीमसेन पर्वकाळच्या समुद्राप्रमाणें अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि त्यानें बाणवृष्टि करून तुझ्या पुत्राचे अश्व व सारथि यांना यमसदनीं पाठविले. अशा रीतीनें त्याला विरथ केल्यावर भीमसेनानें त्याजवर लोमवाही बाणांची वृष्टि करून आपलें हस्तलाघव उत्तम प्रकारें दर्शविलें. नंतर त्या विरथ श्रुतर्व्यानें खड्ग-चर्म हीं धारण केलीं, इतक्यांत त्या भीमसेनानें एक क्षुरप्र बाण टाकून त्याचें मस्तक छेदिलें; नंतर तें त्याचें शरीर रथांतून कोसळून पृथ्वीतलावर पडलें; त्यामुळें मोठा आवाज होऊन सर्व पृथ्वी दणाणून गेली!

राजा, याप्रमाणें तो वीर श्रुतर्वा रणांत पडला, तुझे सैनिकहि भयव्याकुल होऊन गेले, तरी त्या विजयेच्छूंनीं रणांत भीमसेनावर चाल केली! ते अवशिष्ट कौरवसैनिक अंगांत कवचें घालून आपल्यावर चालून येत आहेत, असें पाहून तो प्रतापी भीमसेन त्यांच्यांशीं युद्धास सज्ज झाला! त्या कौरववीरांनीं त्याला चारी बाजूंनीं वेढा दिला. भीमसेनानें, इंद्रानें जसें असुरांस त्रासवून सोडलें, त्याप्रमाणें आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्या कौरववीरांस जर्जर करून सोडलें! त्यासमयीं भीमसेनानें पांचशें कवचधारी कौरव रथ्यांचा वध केला! अशाप्रकारें तुझ्या पुत्रांचा रणांत वध केल्यावर भीमसेनाला मोठी धन्यता वाटली व आपलें जन्म सफल झालें असें त्यानें मानिलें. यावेळीं त्याच्या चेहऱ्यावर अपूर्व तेज झळकूं लागलें. तो भीमसेन तुझ्या सैन्याचा रणांगणांत असा संहार करीत असतां तुझ्या वीरांपैकीं कोणाच्यानेंहि त्याजकडे पाहवलें नाहीं. भीमसेनानें त्या कौरवांना पळवून लावून त्यांच्या सर्व अनुचरांचा वध केला आणि भुज ठोकून असा भयंकर आवाज केला कीं त्याच्या योगानें मोठमोठे गजहि भयभीत होऊन गेले! अशाप्रकारें तुझ्या बहुतेक वीरांचा वध भीमानें केल्यावर ती अल्प कौरवसेना अगदीं दीन दिसूं लागली! ९. १. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ कृष्णार्जुनांचें संभाषण. २ संकुलयुद्ध. ३ भीमाकडून सुदर्शन व सुशर्मा नांवांच्या दुर्योधनाच्या कनिष्ठ बंधूंचा वध.]

(१) **संजय**—राजा, त्यावेळीं तुझे पुत्र दुर्योधन व सुदर्शन हे अश्वसादीं-मध्यें होते. तेथें त्या दुर्योधनाला पाहून देवकीपुत्र कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, "अर्जुना, आम्हीं बहुतेक शत्रूंचा वध केला आहे, ज्ञातिजनांचेंहि संरक्षण केलें आहे आणि शिनिपुंगव सात्यकीनें संजयाला जीवंत धरून आणलें आहे. त्या पापी धार्तराष्ट्रांशीं व त्यांच्या अनुयायांशीं युद्ध करीत असतां हे नकुल-सहदेव अत्यंत श्रांत झाले आहेत. अश्वत्थामा, कृपाचार्य आणि कृतवर्मा हे तिघे दुर्योधनाला सोडून दुसरीकडेच फिरत आहेत. हा पांचाल्यराज धृष्टद्युम्न दुर्यो-धनाच्या सर्व सैन्याचा वध करून प्रभद्रक वीरांसह आपल्या दिव्य कांतीनें शोभत आहे. पार्था, हा पहा दुर्योधन राजा अश्वांमध्यें उभा आहे; त्याच्या मस्तकावर छत्र विलसत असून तो वरचेवर सभोंवतीं पहात आहे ! त्यानें आपल्या सैन्याची उत्तम व्यवस्था करून युद्धाकरितां तो रणांत उभा आहे. ह्याचा जर तूं आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं वध करशील, तर तूं कृतकृत्य होशील. हे शत्रुनाशना अर्जुना, गजसैन्याचा संहार केलेला पाहून हे कौरव तुझ्यावर धांवून येण्यापूर्वींच तूं या दुर्योधनाचा वध कर ! त्या पांचाल्य धृष्टद्युम्नाला शीघ्र बोलावण्याकरितां कोणीं तरी जावें. अर्जुना, सांप्रत दुर्योधनाचें सर्व सैन्य थकून गेलें आहे, म्हणून यावेळीं त्या पाप्याला मोकळा सोडणें योग्य होणार नाहीं. रणांगणावर तुझ्या सैन्याचा वध करून आतां आपण सर्व पांडवांना जिंकिलें आहे असा त्याला मोठा गर्व झाला आहे. परंतु आपलें सैन्य पांडवांनीं वधिलें असून अवशिष्ट सैन्याला ते पीडा देत आहेत, हें पाहून तो दुर्योधन आपल्या स्वतःच्या वधाकरितां निःसंशय रणभूमीवर येईल !"

राजा, कृष्णाचें भाषण ऐकून अर्जुन त्याला म्हणाला, "माधवा, भीमसेनानें धृतराष्ट्राच्या बहुतेक सर्व पुत्रांचा वध केला आहे ! त्यांपैकीं दोघेच आज जीवंत आहेत, त्यांचाहि वध आतां होईल ! कृष्णा, भीष्म, युद्धांत पतन पावला, द्रोणाचा वध झाला, कर्ण समरांगणांत मृत्युमुखीं पडला, मद्रराज शल्य हत झाला, जयद्रथहि मारला गेला; आतां शकुनीचे पांचशें अश्व, दोनशें रथ, शंभर गज आणि तीन हजार पदाति इतकें सैन्य अवशिष्ट आहे ! कृष्णा, दुर्योधनाकडचे

प्रबळ वीर म्हणजे अश्वत्थामा, कृप, त्रिगर्ताधिप, उलूक, शकुनि आणि कृतवर्मा हेच काय ते जीवंत आहेत ! यावरून कृष्णा, कालाच्या हातून या लोकीं कोणाचीहि सुटका कधीं होणें शक्य नाहीं. इतक्या कौरवसैन्याचा वध झाला असूनहि दुर्योधन युद्धाला सज्ज होऊन स्थित आहे ! पण इतकें खरें आहे कीं आज दिवस संपण्यापूर्वी युधिष्ठिर राजा निःशत्रु होईल. माझी खात्री आहे कीं शत्रूंपैकीं कोणी माझ्या हातून आज सुटून जाईल, असें मला वाटत नाहीं ! जे मदोन्मत्त योद्धे समरांगण सोडून पळून जाणार नाहींत, ते अमानुष कोटींतील असले तरी त्या सर्वांचा वध मी आज करीन ! मी तीक्ष्ण बाणांनीं आज शकुनीचा वध करून धर्मराजाला दीर्घ काल लागलेली चिंता दूर करीन ! कुरुसभेंत द्यूतप्रसंगीं त्या दुष्टानें आमच्याकडून जीं जीं रत्नें हरण केलीं, तीं सर्व आज मी त्याजकडून परत मिळवीन ! आपले पति, पुत्र इत्यादिकांना पांडवांनीं युद्धांत मारलेलें ऐकून हस्तिनापुरांतील स्त्रिया आज मोठा आक्रोश करतील ! कृष्णा, अशा रीतीनें माझें कर्तव्य आज संपेल ! राजा दुर्योधन माझ्या भीतीनें युद्ध-विमुख होत्साता रणांगण सोडून निघून जाणार नाहीं, तर तो आज आपल्या दिव्य राजलक्ष्मीला आणि प्राणांला निःसंशय मुकेल ! कृष्णा, आमच्यांशीं मूर्खपणानें युद्ध करणारें हें अश्वसैन्य मीं आतां मारून टाकिलेंच आहे असें समज ! माझ्या धनुष्याचा घोषहि सहन करण्यास हें समर्थ नाहीं. कृष्णा, तूं आतां रथ हांक, तोंवर मी त्याचा संहार करितों !"

(२) राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुनाचें भाषण ऐकून कृष्णानें आपला रथ दुर्योधनाच्या सैन्यावर चालविला. तें दुर्योधनसैन्य पाहून पांडवांकडील आणखी दोन वीर–भीमसेन व सहदेव–हे त्यावर चालून गेले ! नंतर त्या तिघांनीं मिळून दुर्योधनाचा वध करण्याच्या इच्छेनें मोठा सिंहनाद केला. अशारीतीनें मोठ्या वेगानें आपल्यावर चालून येणारें तें शत्रुसैन्य पाहून शकुनि त्यावर धांवून आला. त्यासमयीं तुझा पुत्र सुदर्शन यानें भीमसेनाशीं युद्ध आरंभिलें, सुशर्मा आणि शकुनि यांनीं किरीटी अर्जुनाला युद्धार्थ गांठिलें आणि दुर्यो-धनानें अश्वारूढ होऊन सहदेवावर चाल केली ! त्यानें आपल्या प्रासाचा प्रहार सहदेवाच्या मस्तकावर करून त्याला विद्ध केलें, त्यामुळें तो विह्वल होऊन रथोपस्थावरच बसून राहिला. त्यावेळीं त्याच्या शरीरांतून सारखा रक्तस्राव होऊं लागला आणि तो सर्पासारखे निश्वास टाकूं लागला ! कांहीं वेळानें सहदेव सावध झाला आणि क्षुब्ध होऊन त्यानें दुर्योधनावर तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि सुरू

केली. इतक्यांत अर्जुनहि क्रोधसंतप्त झाला आणि त्यानें मोठ्या शौर्यानें कौरवयोद्ध्यांचीं मस्तकें छेदून टाकिलीं! अर्जुनानें आपल्या बाणवृष्टीनें सर्व शत्रुसैन्याचा आणि अश्वसादींचा वध केला आणि नंतर तो त्रिगर्तांच्या रथ्यांवर चालून गेला. नंतर ते त्रिगर्तांचे सर्व महारथ एकत्रित होऊन त्यांनीं अर्जुन व कृष्ण यांवर सारखी बाणवृष्टि केली! तेव्हां अर्जुनानें सत्यकर्म्यावर एक क्षुरप्र बाण टाकून त्यास विद्ध केलें आणि त्याच्या रथाची ईषा छेदून टाकिली; एका तीक्ष्ण क्षुरप्र बाणानें त्याचें कुंडलविभूषित मस्तक तोडलें. आणि बुभुक्षित सिंह वनामध्यें जसा मृगावर उडी टाकून जातो, तसा तो अर्जुन सत्येषूवर धांवून गेला आणि सर्व कौरवांच्या देखत त्याचा वध केला!

(३) राजा, नंतर त्यानें तीन बाण टाकून सुशर्म्यास विद्ध केलें आणि त्याच्या सुवर्णविभूषित सर्व रथांचा संहार केला! अशाप्रकारें तो अर्जुन बरेच दिवस सांठवून ठेविलेलें क्रोधविष ओकीत त्या प्रस्थलाधिपति सुशर्म्यावर चालून गेला आणि त्यानें शंभर बाण टाकून त्याच्या अश्वांचा वध केला! नंतर एक भयंकर बाण त्यानें त्या सुशर्म्यावर सोडला! त्या बाणानें सुशर्म्याचें हृदय भेदून त्याला भूतलावर पाडलें! सुशर्मा रणांत पतन पावल्याचें पाहून पांडवांना मोठा आनंद झाला आणि तुझे सैनिकांना अत्यंत दुःख झालें! अशा रीतीनें त्या सुशर्म्याचा वध केल्यावर त्याच्या पंचेचाळीस महारथ पुत्रांचा बाणांनीं वध त्या अर्जुनानें केला आणि तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून त्याच्या अनुयायांनाहि मारलें! मग तो अर्जुन अवशिष्ट कौरवसैन्यावर धांवून गेला! राजा धृतराष्ट्रा, इतक्यांत तुझा पुत्र सुदर्शन ह्यावर भीमसेनानें अत्यंत संतप्त होऊन हंसत हंसत बाणप्रहार केला आणि एका तीक्ष्ण क्षुरप्र बाणानें त्याचें मस्तक उडविलें आणि त्याला गतप्राण करून भूमीवर पाडलें!

राजा धृतराष्ट्रा, सुदर्शनाचा वध झाला असतां त्याच्या अनुयायांनीं भीमसेनावर मोठी शरवृष्टि करून त्याला सर्व बाजूंनीं आच्छादित केलें! त्यासमयीं भीमसेनानें इंद्रवज्राप्रमाणें तुझ्या सैन्यावर तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव चारी बाजूंनीं करून त्याला वधिलें! तेव्हां तुझ्या प्रमुख महारथांनीं भीमावर चालून जाऊन त्याशीं घोर युद्ध सुरू केलें! तेव्हां उभय वीरांनीं परस्परांवर बाणवृष्टि करून अन्योन्यांना आच्छादून टाकिलें. तीं सैन्यें परस्परांच्या बाणप्रहारांनीं

विह्वल होऊन पडलीं असतां आपापल्या बांधवांसंबंधीं दोन्ही दळांत एकच हाहाकार उडाला ! ९. १. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ युद्धभूमिवर्णन. २ शकुनीचा वध.]

(१) **संजय**—राजा, धृतराष्ट्रा, गज, अश्व आणि नर यांचा भयंकर क्षय-करणारें असें मोठें युद्ध कुरु-पांडवांमध्यें प्रवृत्त झालें व सौबल शकुनि सहदेवावर धांवून गेला. शकुनि आपल्यावर चालून येत असल्याचें पाहून सहदेव शीघ्र-गामी पक्ष्याप्रमाणें सारखा त्याजवर बाणवर्षाव करीत चालून आला. त्यासमयीं उलूकानें भीमसेनावर दहा बाण मारले व शकुनीनें तीन बाण त्यावर मारून सहदेवावर नव्वद बाणांची वृष्टि केली. राजा, तेव्हां उभयदळांतील वीरांनीं रणांत एकमेकांना गांठून परस्परांवर शिलाधौत तीक्ष्ण कंकपिच्छ व मयूरपिच्छ बाणांचा प्रत्यंचा आकर्ण ओढून वर्षाव केला. तेव्हां जणुंकाय मेघच पर्जन्यवृष्टीनें सर्व दिशा आच्छादित करीत आहेत, असा भास झाला. भीमसेन व सहदेव हे अत्यंत क्रुद्ध होऊन रणांगणांत शत्रूंचें कंदन करूं लागले. त्या दोघांनीं शतावधि बाण मारून तुझें सैन्य आच्छादित केलें, त्यामुळें सर्वत्र आकाश अंधकारानें व्याप्त झालें. त्यावेळीं अनेक शरविद्ध अश्व मृत वीरांस घेऊन जिकडे-तिकडे पळत सुटले, त्यामुळें मार्गहि बंद झाला. तेव्हां अनेक अश्व व अश्वसादी मरून त्यांचीं छिन्न झालेलीं कवचें, प्रास, ऋष्टि, शक्ति, भाले, खड्गें आणि कुऱ्हाडी यांचे ढीग पडून सर्व भूमि अनेक प्रकारच्या पुष्पांनीं व्याप्त झाल्या-प्रमाणें विचित्र दिसूं लागली. उभय दळांतील वीर मोठ्या क्रोधानें परस्परांचा वध करीत समरभूमीवर संचार करूं लागले. ते क्रोधानें डोळे वटारून व दांत ओंठ खाऊन परस्परांवर प्रहार करीत होते. ज्यांची कांति कमलाप्रमाणें शोभत असून कानांत कुंडलें विराजत आहेत, अशा वीरमस्तकांनीं पृथ्वी आच्छादित झाली. राजा धृतराष्ट्रा, गजांच्या शुंडादंडासमान छिन्न झालेले वीरांचे बाहु, त्यांचीं कवचें, अंगद, खड्ग, प्रास आणि कुऱ्हाडी हीं सर्वत्र भूमीवर पसरलीं होतीं. त्या वीरांचीं छिन्न कबंध उठून एकमेकांसह रणभूमीवर नाचूं लागलीं आणि सर्वत्र हिंस्र प्राणी गोळा होऊन पृथ्वीचें स्वरूप घोर दिसूं

लागलें. त्या महायुद्धामध्यें कौरवांचें सैन्य अल्पावशिष्ट राहिलें असतां पांडवांनीं मोठ्या आवेशानें यमसदनीं पाठविलें !

इतक्यांत त्या पराक्रमी सौबल शकुनीनें सहदेवाच्या मस्तकावर प्रास मारून त्याला विद्ध केलें. त्यामुळें सहदेव विह्वल होऊन वीरासनावर बसला. तें पाहून भीमसेनानें त्या कौरवसैन्यावर चाल करून त्याचा प्रतिकार केला आणि शतावधि व सहस्रावधि कौरवांना नाराच बाणांनीं वधून तो मोठ्यानें सिंहनाद करूं लागला ! तेव्हां शकुनीचे अनुयायी भयत्रस्त होऊन आपले गज, अश्व व पदाति यांसह पळूं लागले. आपलें सैन्य पळून जात असल्याचें पाहून दुर्योधन त्या सैनिकांस म्हणाला, "अधर्मज्ञ वीरहो, मागें परता, असें पळून जाण्यांत तुम्हांला कोणता लाभ होणार ? युद्धांत शत्रूला पाठ न दाखवितां जो वीर प्राणत्याग करितो, तो ह्या लोकीं कीर्ति मिळवून मेल्यावरहि पुण्यलोकाला जातो !"

असें दुर्योधनाचें भाषण ऐकून ते शकुनीचे अनुयायी जिवावर उदार होऊन पांडवांवर धांवून गेले; ते मोठमोठ्यानें गर्जना करूं लागले, तेव्हां ते क्षुब्ध झालेल्या सागराप्रमाणें दिसूं लागले. शकुनीचे अनुयायी आपल्यावर चालून येत आहेत असें पाहून त्या विजयेच्छु पांडवांनीं त्यांच्यावर चाल केली, इतक्यांत सहदेवहि सावध झाला आणि त्यानें शकुनीवर दहा बाण टाकिले; त्याचे अश्वांवर तीन बाण सोडले आणि हंसत आणखी बाण मारून त्याचें धनुष्यहि छेदिलें ! शकुनीनें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि नकुलावर साठ व भीमावर सात बाण मारिले ! इकडे उलूकानें आपल्या पित्याच्या रक्षणाकरितां भीमावर सात व सहदेवावर सत्तर बाण सोडले. तें पाहून भीमानें त्यावर नऊ, शकुनीवर चौसष्ट आणि त्याचे पार्श्वभागीं राहून त्याचें रक्षण करणाऱ्या वीरांवर प्रत्येकीं तीन बाण टाकिले ! भीमसेनानें त्या कौरववीरांवर असा बाणप्रहार करतांच अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन त्यांनीं शरवृष्टी करून सहदेवाला आच्छादून टाकिलें ! तेव्हां विद्युल्लतेनें युक्त मेघच पर्वतावर जलवृष्टी करीत असल्याचा भास सर्वांस झाला. त्यावेळीं त्या प्रतापी सहदेवानें एक भल्ल बाण सोडून उलूकाचें मस्तक तत्काळ छेदून टाकलें. तेव्हां उलूक रथांतून भूमीवर एकदम पडला. त्यावेळीं त्याचें शरीर रक्तबंबाळ झालें होतें. उलूक मृत होऊन पडतांच पांडवांना अत्यानंद झाला !

राजा धृतराष्ट्रा, आपला पुत्र उलूक रणांत पडला असें पाहून शकुनीचा कंठ भरून आला आणि तो दुःखानें सुसकारे टाकूं लागला. तेव्हां त्यास विदुराच्या भाषणाचें स्मरण झालें. बाष्पपूर्ण नेत्रांनीं त्यानें किंचित्काल विचार केला आणि निश्वास टाकीत तो सहदेवावर चालून आला व तीन बाण टाकून त्यानें त्याला विद्ध केलें ! राजा, तेव्हां त्या प्रतापी सहदेवानें आपल्या शरसंघांनीं त्या बाणांचा निरास करून शकुनीचें धनुष्य छेदून टाकिलें ! नंतर शकुनीनें आपलें प्रचंड खड्ग घेऊन तें सहदेवावर फेंकलें. तेव्हां सहदेवानें हंसतहंसतच त्या खड्गाचे दोन तुकडे केले ! तें पाहून शकुनीनें आपली मोठी गदा उचलून ती सहदेवावर फेंकली; परंतु तीहि विफल होऊन भूमीवर पडली ! मग शकुनीनें कालरात्रीप्रमाणें अत्यंत घोर अशी एक शक्ति त्या सहदेवावर फेंकली, परंतु त्यानें आपल्या सुवर्णभूषित शरांनीं त्या शक्तीचे तीन तुकडे करून ती भूतलावर पाडली ! शक्तीचा झालेला विनाश आणि शकुनीची ती भयविह्वल स्थिति अवलोकन करून तुझे सर्व वीर भयानें पळत सुटले ! त्यावेळीं पांडवांना आपला विजय झाल्यासारखें वाटून ते मोठमोठ्यानें गर्जना करूं लागले ! तेव्हां बहुतेक कौरव वीर युद्धपराङ्मुख झाले आणि त्यांची ती भयाकुल स्थिति पाहून सहदेवानें त्यांजवर हजारों बाण टाकून त्यांचें निवारण केलें !

(२) राजा, इतक्यांत गांधारदेशांतील सदृढ अश्वांच्या बळावर अजूनहि जयाची आशा करणारा सौबल शकुनि त्या पांडवांवर धांवून आला असतां तो आपला भाग आहे असें समजून सहदेव त्यावर चालून आला आणि आपले धनुष्यास प्रत्यंचा जोडून तो त्याचें आस्फालन करूं लागला ! नंतर त्यानें सौबलावर चाल करून आपले शिलाधौत तीक्ष्ण बाण त्या शकुनीवर मारिले आणि अंकुशांनीं जसें गजाला विद्ध करावें, त्याप्रमाणें पुनःपुनः त्याला बाणप्रहारांनीं अतिविद्ध केलें ! त्यासमयीं सहदेवानें शकुनीला पूर्वीचें स्मरण देऊन सांगितलें, "हे शकुने, आज तूं क्षात्रधर्माप्रमाणें वागून माझ्याशीं शौर्यानें युद्ध कर ! दुर्मते, पूर्वी सभेमध्यें द्यूतप्रसंगीं जो तुला मोठा आनंद झाला होता, त्याचें फल आज तुला निःसंशय प्राप्त होईल. जे जे दुरात्मे पूर्वी आम्हांला हसले, त्या सर्वांचा ह्यापूर्वींच वध झाला आहे ! तो कुलांगार दुर्योधन आणि त्याचा दुष्ट मातुल तूं एवढे आतां अवशिष्ट राहिले आहां ! वृक्षावर लगुडाचा प्रहार करून जसें त्याचें फल पाडावें, त्याप्रमाणें आज मी तुजवर क्षुर बाणांच्या आघातांनीं तुझें मस्तक छेदून टाकीन !" राजा, याप्रमाणें त्या प्रतापवान्

माद्रीपुत्र सहदेवानें भाषण केलें. नंतर तो मोठ्या क्रोधानें शकुनीवर धांवून गेला आणि आपल्या धनुष्याची कानाडी जोरानें ओढून त्याला दहा बाणांनीं विद्ध केलें. मग चार बाणांनीं त्याच्या चारहि अश्वांस विद्ध करून त्याचा ध्वज, छत्र आणि धनुष्य यांचा संहार केला आणि सिंहाप्रमाणें गर्जना केली. सहदेवानें आणखीहि अनेक बाण टाकून त्यांचीं सर्व मर्मस्थळें विद्ध केलीं ! तें पाहून त्या सौबल शकुनीनें मोठ्या क्रोधानें त्या माद्रीपुत्र सहदेवाचा वध करण्याच्या उद्देशानें आपला सुवर्णभूषित प्रास घेऊन त्यावर धांवून गेला. तेव्हां सहदेवानें शकुनीच्या हातांतील प्रास आणि त्याचे बळकट बाहु तीन भल्ल बाणांनीं तोडून रणांगणामध्यें मोठ्यानें गर्जना केली. नंतर त्यानें एक बळकट सुवर्णपुंख भल्ल बाण घेऊन व उत्तम नेम साधून शकुनीचें मस्तक छेदून टाकिलें !

राजा धृतराष्ट्रा, अशा रीतीनें त्या सहदेवानें कौरवांच्या सर्व अनर्थांचें कारण असें तें शकुनीचें मस्तक खालीं पाडलें; त्याबरोबरच त्याचें धडहि भूमीवर कोसळून पडलें. शकुनीचें तें रुधिरदिग्ध शरीर रथांतून जमिनीवर पडलेलें पाहून तुझे योद्धे भयभीत झाले व आपापलीं शस्त्रास्त्रें घेऊन ते पळत सुटले ! त्यासमयीं कौरववीरांचीं मुखें सुकून गेलीं, त्यांचें देहभानहि नष्ट झालें, आणि गांडीव-धनुष्याचे घोषानें त्यांची स्थिति अत्यंत भयप्रद झाली ! त्याप्रमाणें आपलें चतुरंग सैन्य भयव्याकुल होऊन गेल्याचें पाहून ते सर्व कौरववीर पळून गेले ! राजा, सहदेवाच्या हस्तें शकुनीचा वध होऊन तो रथांतून खालीं पडला असतां सर्व पांडवांना अत्यंत हर्ष झाला; ते कृष्णासह समरांगणावर मोठ्या उत्साहानें शंख वाजवूं लागले; त्यांनीं सहदेवाचें आदरपूर्वक गौरव केलें आणि म्हटलें, 'वीरा, तूं त्या दुष्ट शकुनीचा व त्याच्या उलूक पुत्राचा वध केलास, ही किती मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे म्हणून सांगावी ?' ९. १. २८.

येथें पहिलें शल्याभिषेकपर्व समाप्त झालें.

ऱ्हदप्रवेशपर्व २.

अध्याय २९ वा.

[१ शकुनिसैन्याचा पांडवांनीं केलेला संहार. २ दुःखग्रस्त दुर्योधनानें पळून जाण्याचा केलेला निर्धार. ३ धृष्टद्युम्नाच्या हातून संजयाची सुटका. ४ संजय हस्तिनापुराला निघाला असतां वाटेंत दुर्योधनाशीं भेट. ५ दुर्योधन आपला ऱ्हद-प्रवेश धृतराष्ट्राला कळवितो. ६ कृप, अश्वत्थामा व कृतवर्मा यांना दुर्योधनाचा शोध. ७ वृद्धलोक व संजय राजस्त्रियांस नगराकडे घेऊन निघतात. ८ राजवाड्यांत सर्वत्र हाहाकार.]

(१) **संजय—सहदेवानें शकुनीचा वध केल्यावर ते सौबलानुयायी अत्यंत क्रुद्ध झाले व जिवावर उदार होऊन पांडवांना त्यांनीं समरांगणांत वेढिलें. तेव्हां सहदेवाच्या जयाविषयीं उत्सुक असलेला अर्जुन व क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें दिसणारा तेजस्वी भीमसेन त्यांवर धांवून गेले आणि ऋष्टि, शक्ति, प्रास इत्यादि आयुधें घेऊन सहदेवाचा वध करण्याच्या हेतूनें चालून येणाऱ्या त्या वीरांचा उद्देश अर्जुनानें आपल्या गांडीव धनुष्याच्या योगानें व्यर्थ घालविला. त्यानें आपल्यावर धांवून येणाऱ्या त्या सशस्त्र वीरांचे बाहु भल्ल बाणांनीं तोडले, मस्तकें छेदिलीं आणि त्यांच्या अश्वांचाहि वध केला. तेव्हां ते गतप्राण अश्व जमिनीवर पडले. नंतर आपल्या सैन्याचा नाश झालेला पाहून त्या क्रुद्ध झालेल्या दुर्योधनानें अवशिष्ट रथसमूह, गज, अश्व आणि पदाति यांना एकत्र केलें आणि तो बोलला, 'वीरहो, सर्व पांडव, त्यांचे सुहृद्गण आणि ससैन्य पांचाल्य धृष्टद्युम्न यांचा आधीं वध करा आणि नंतर मागें फिरा !'**

(२) **राजा धृतराष्ट्रा, तेव्हां त्या युद्धदुर्मद कौरववीरांनीं दुर्योधनाचें भाषण शिरसा मान्य करून त्याच्या आज्ञेनुसार ते सर्व पांडवांवर चालून गेले ! त्यांवर पांडवांनीं सर्पाकार बाणांचा प्रहार केला व थोड्याच वेळांत तें सर्व सैन्य नाश पावलें ! त्यावेळीं त्यांना त्राता कोणीच सांपडला नाहीं. अंगांत कवचें घालून युद्धार्थ पुढें निघालेल्या त्या कौरववीरांनीं माघार घेतली नाहीं. धांवणारे अश्व आणि चालून जाणारे सैनिक यांच्यायोगें सर्वत्र धूळ उडून दिशा, उपदिशा समजणें कठीण झालें. यासमयीं अनेक पांडववीर सैन्यांतून बाहेर**

पडले आणि त्यांनीं मुहूर्तभर तुझ्या सैनिकांचा सारखा वध चालविला. राजा, तेव्हां तुझा असा कोणीच वीर अवशिष्ट राहिला नाहीं. हे भारता, तुझ्या पुत्राचें एकत्रित झालेलें अकरा अक्षौहिणी सैन्य पांडु-सृंजयांच्या हातीं वध पावलें! तुझ्या पक्षाकडील सहस्रावधि नृपांपैकीं एकटा दुर्योधनच काय तो व्रणार्त होऊन अवशिष्ट राहिला होता. दुर्योधनानें सभोंवार नजर टाकून पाहिलें, तों सर्व पृथ्वी त्याला शून्यवत् भासूं लागली. आपले सर्व कौरव हत झाले आणि पांडव मात्र जीवंत असून आनंदानें गर्जना करीत आहेत, हें पाहून त्यांनीं चारी बाजूंनीं चालविलेला बाणांचा घोष ऐकून दुर्योधन अत्यंत कष्टी झाला आणि आपण बलवाहनहीन होऊन रहाण्यापेक्षां येथून निघून दूर जाणें बरें असा त्यानें निश्चय केला!

धृतराष्ट्र—सूता, पांडवांनीं माझ्या सर्व सैन्याचा वध करून शिबिर शून्य झालें असतां पांडवांचें किती सैन्य अवशिष्ट होतें? संजया, ह्या कामीं तूं मोठा कुशल आहेस म्हणून मी विचारतों, तर तें मला सांग! आपल्या सैन्याचा क्षय झालेला पाहून त्या माझ्या एकट्या मंद दुर्योधन पुत्रानें पुढें काय केलें तें सांग!

संजय—राजा, दोन हजार रथ, सातशें गज, पांच हजार अश्व आणि दहा हजार पदाति इतकें सैन्य पांडवांच्या विपुल सैन्यापैकीं अवशिष्ट राहिलें होतें, तें सर्व घेऊन धृष्टद्युम्न रणांत सज्ज होऊन राहिला होता. उलट बाजूला एकटा दुर्योधन होता. त्या रथिश्रेष्ठाला त्यावेळीं आपणाला साहाय्य करणारा कोणीच आढळून आला नाहीं. शत्रूंच्या गर्जना ऐकून आणि आपल्या सैन्याचा सर्व क्षय झालेला पाहून त्याला भीति वाटूं लागली आणि तो आपल्या हत अश्वांस रणांत सोडून पूर्वेकडे पळत सुटला! अशारीतीनें तो एकादश अक्षौहिणींचा पति तुझा पुत्र दुर्योधन गदा घेऊन पायींच ऱ्हदाकडे निघाला! तो अति दूर गेला नाहीं, तोंच त्याला धर्मशील व धीमान् विदुराच्या वचनाची आठवण झाली. 'त्या महाप्राज्ञ विदुरानें आमचा आणि सर्व क्षत्रियांचा नाश होणार असें पूर्वींच जाणविलें होतें,' अशाप्रकारचे विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले! आपल्या सैन्याचा क्षय झालेला पाहून तो अत्यंत दुःखसंतप्त झाला.

राजा, इतक्यांत धृष्टद्युम्नप्रमुख पांडववीर क्षुब्ध होऊन तुझ्या सैन्यावर धांवून आले. शक्ति, ऋष्टि, प्रास इत्यादि आयुधें घेऊन पांडवांवर चालून

जाणाऱ्या त्या कौरववीरांचा संकल्प अर्जुनानें गांडीव धनुष्याच्या योगानें विफल करून टाकिला आणि सर्वांचा अमात्य आणि बांधव यांसह तीक्ष्ण बाणांनीं वध केला; त्यावेळीं त्या श्वेतरथाधिष्ठित अर्जुनाला विशेषच शोभा आली होती. अश्व, गज आणि रथ यांसह शकुनीचा वध झाल्यावर तुझें सैन्य तोडून टाकिलेल्या वनाप्रमाणें दिसूं लागलें! दुर्योधनाच्या लक्षावधि सैन्यापैकीं आतां द्रोणपुत्र अश्वत्थामा, कृतवर्मा, कृपाचार्य आणि तुझा पुत्र दुर्योधन यांशिवाय दुसरा कोणीहि जीवंत वीर दिसला नाहीं!

(३) राजा धृतराष्ट्रा, धृष्टद्युम्नानें मला पाहून हंसत सात्यकीला म्हटलें, 'ह्या संजयाला घेऊन काय करावयाचें आहे? हा जीवंत असून याचा काय उपयोग आहे? धृष्टद्युम्नाचें भाषण ऐकून महारथ सात्यकीनें आपलें तीक्ष्ण खड्ग उभारून तो माझा वध करण्यास तयार झाला, परंतु इतक्यांत महाप्राज्ञ कृष्णद्वैपायन तेथें आला आणि म्हणाला, 'अरे, या संजयाला जीवंत सोडून दे, याला वधणें कधींहि योग्य होणार नाहीं! कृष्णद्वैपायनाचें भाषण ऐकून सात्यकीनें मला मुक्त केलें आणि हात जोडून तो म्हणाला, 'संजया, तूं आतां जा, तुझें कल्याण असो!'

(४) याप्रमाणें त्याची अनुज्ञा मिळाल्यावर मी कवचहीन, आयुधहीन आणि रक्तानें व्याप्त होऊन संध्याकाळचे वेळीं नगरास यावयाला निघालों. त्या रस्त्यानें कोसभर गेलों नाहीं तोंच अत्यंत विद्ध झालेला गदापाणि दुर्योधन एकटाच बसलेला माझ्या दृष्टीस पडला! त्याचे डोळे दुःखाश्रूंनीं भरून आले व त्याच्यानें मजकडे पाहवेना! शेवटीं त्यानें पुढें दीन होऊन राहिलेल्या मला पाहिलें. त्या शोकार्त एकट्या दुर्योधनाला पाहून माझ्यानें थोडा वेळ कांहीं बोलवेना! मग मला शत्रूंनीं कसें घेरलें आणि कृष्णद्वैपायनाच्या प्रसादानें तेथून माझी मुक्तता कशी झाली, हा सर्व वृत्तांत मीं त्याला निवेदन केला. तो ऐकून दुर्योधन किंचित्काल चिंतन करीत बसला. नंतर शुद्धीवर आल्यावर त्यानें आपले बंधु आणि सर्व सैन्यें यांची हकीकत मला विचारली. मी प्रत्यक्ष पाहिलें होतें, तें सर्व वृत्त त्याला सांगितलें आणि म्हटलें, 'दुर्योधना, तुझे सर्व बंधु आणि सैन्य याचा संहार झाला आहे आणि आतां तुझे अवशिष्ट असे तीनच रथी आहेत, असें कृष्णद्वैपायनानें निघतेवेळीं मला सांगितलें.'

(५) राजा, माझें भाषण ऐकून दुर्योधनानें एक दीर्घ निश्वास सोडला आणि वरचेवर मजकडे पाहूं लागला. नंतर माझा हात धरून तो बोलला, ' संजया, तुझ्यावांचून ह्या युद्धांत कोणीच जीवंत राहिला नाहीं. मला साहाय्यकर्ता दुसरा कोणी वीर दिसत नाहीं आणि पांडव तर साहाय्यवान् आहेत ! म्हणून संजया, तूं जाऊन प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्राला सांग कीं ' तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें ऱ्हद्प्रवेश केला ! आतां माझे सुहृज्जन, बंधुवर्ग आणि पुत्र यांचा वियोग मला होऊन माझें राज्य शत्रु पांडवांनीं घेतलें, अशा स्थितींत माझ्यासारखा कोण बरें जीवंत राहण्याची इच्छा करील ? हा सर्व वृत्तांत त्याला कथन कर आणि सांग कीं ' या महायुद्धांत मी अजून जीवंत राहिलों आहें आणि अतिविद्ध होत्साता या खोल डोहामध्यें येऊन गुप्तपणें राहिलों आहें ! ' असें बोलून दुर्योधनानें त्या ऱ्हदांत प्रवेश केला आणि मायेच्या योगानें तेथील जलाचें स्तंभन केलें !

(६) याप्रमाणें दुर्योधनानें ऱ्हदप्रवेश केला असतां ज्यांचीं वाहनें अगदीं थकून गेलीं आहेत, असे तीन रथी त्याच रस्त्यानें येतांना मीं पाहिले. ते तीन रथी म्हणजे कृप, कृतवर्मा आणि रथिश्रेष्ठ अश्वत्थामा हे होते. ते अत्यंत शरविद्ध झाले होते. त्यांनीं मला पहातांच आपले अश्व वेगानें हांकले आणि मज-जवळ येऊन मला म्हणाले, ' संजया, तूं जीवंत आहेस, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे ! ' नंतर त्यांनीं मला तुझा पुत्र दुर्योधन जीवंत आहेना, म्हणून विचारलें, तेव्हां तो खुशाल असल्याचें सांगून दुर्योधन माझ्याजवळ जें बोलला तें सर्व त्यांना सांगून तो डोहहि मीं त्यांना दाखविला. तें माझें भाषण ऐकून अश्वत्थामा त्या ऱ्हदाकडे दृष्टि लावून सारखा पहात राहिला आणि त्यानें मोठ्या कारुण्यानें शोक केला ! तो म्हणाला, ' हायहाय, दुर्योधन राजाला आम्ही जीवंत असल्याचें ठाऊक नाहीं, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट होय ! नाहींतर तो आणि आम्ही मिळून शत्रूंशीं युद्ध करण्यास पुरेसे होतों ! '

(७) राजा, अशाप्रकारें त्या महारथांनीं त्याठिकाणीं बराच वेळ विलाप केल्यावर रणांत पांडव येऊन ठेपल्याचें पाहून ते तत्काळ पळून गेले ! त्यांनीं मला कृपाचार्यांच्या रथांत बसवून ते तीन महारथी शिबिराला आले. सूर्यास्त झाला असतां त्रस्त झालेले सर्व सैनिक तेथें जमले आणि तुझ्या पुत्राचा सर्वत्र उडालेला संहार ऐकून मोठ्यानें आक्रोश करूं लागले. राजा, त्यावेळीं स्त्रीजनांच्या रक्षणार्थ ठेवलेलीं वृद्ध माणसें राजस्त्रियांस घेऊन नगराकडे

जाण्यास निघालीं ! कौरवसैन्याचा नाश झाल्याचें ऐकून त्या स्त्रियांनीं रडून मोठा आक्रोश केला ! एकसारखा आक्रोश करून त्या स्त्रियांनीं कुररींप्रमाणें सर्व महीतल निनादित केलें ! त्यांनीं हातांनीं आपलीं मस्तकें पिटण्यास आरंभ केला आणि त्या केंस उपटूं लागल्या असा सर्वत्र एकच हाहाकार केला ! त्या सारख्या आक्रोश करून ऊर बडवीत होत्या ! दुर्योधनाचे दुःखी अमात्य सद्गदित होऊन त्या राजस्त्रियांस घेऊन नगराकडे निघाले. हातांत राजदंड घेऊन सर्वत्र संचार करणारे द्वारपालहि त्वरेनें निघाले. उत्तमोत्तम आस्तरणांनीं सजविलेलीं शय्यासनें घेऊन स्त्रीरक्षक त्वरित नगराकडे परतले. कित्येक खेंचरें जोडलेल्या रथांत आपापल्या स्त्रियांस बसवून नगराला गेले ! पूर्वी राजवाड्यांत असतांना ज्या स्त्रियांचें दर्शन प्रत्यक्ष सूर्यकिरणांनाहि होत नसे, त्याच स्त्रिया नगराला जात असतां लोकांनीं पाहिल्या ! अशा त्या सौकुमार्यसंपन्न स्त्रिया आपले पति आणि बांधव हत होऊन हस्तिनापुराला गेल्या !

राजा, त्यावेळीं भीमसेनाच्या भीतीनें पीडित होऊन मेंढपाळांपासून सर्व मनुष्यें घाबरून जाऊन नगराकडे धांवत सुटलीं. त्यांना पांडवांची इतकी भीति वाटूं लागली कीं, ते एकमेकांकडे पहात नगराकडे सारखे धांवूं लागले ! अशाप्रकारें कौरवांची पळापळ सुरू झाली असतां त्या शोकसंमूढ युयुत्सूच्या मनांत प्राप्त कालाविषयीं चिंता सुरू झाली. तो मनांत म्हणाला, "एवढा अकरा सैन्यांचा स्वामी दुर्योधन, पण त्यालाहि भीमपराक्रमी पांडवांनीं रणांत जिंकिलें. त्याच्या बंधूंचा वध केला आणि भीष्म-द्रोणप्रभृति सर्व वीरांना हत केलें ! भाग्ययोगानें मीच तेवढा या संकटांत त्यांच्या हातून सुटलों ! सैन्यनाश होऊन हीं सर्व शिबिरें नष्ट झालीं आहेत. दुर्योधनाचे अवशिष्ट राहिलेले अमात्य राजस्त्रियांना घेऊन नगराला जात आहेत. तेव्हां युधिष्ठिर व वासुदेव यांची अनुज्ञा घेऊन यांच्याबरोबर आपणहि जावें, हेंच आपलें प्राप्तकाल कर्तव्य होय !"

राजा, असा विचार करून त्यानें आपलें म्हणणें युधिष्ठिर व वासुदेव यांस कळविलें. तेव्हां त्या दयाशील युधिष्ठिरानें त्या युयुत्सूला प्रेमपूर्वक आलिंगन देऊन जाण्यास अनुज्ञा दिली. नंतर रथांत बसून त्यानें मोठ्या वेगानें अश्व हांकले आणि त्या राजस्त्रियांस सूर्यास्ताच्या सुमारास नगरास आणून पोंचविलें. यावेळीं त्याचा कंठ भरून आला होता व डोळ्यांतूत अश्रूहि येत होते. इतक्यांत राजाजवळून बाहेर पडलेला विदुर त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या विदुराचेहि डोळे

अश्रुपूर्ण झालेले असून त्याचें हृदय शोकानें भरून गेलें होतें. त्याला पाहतांच युयुत्सूनें प्रणाम केला व तो जवळच उभा राहिला. तेव्हां तो सत्यधृति विदुर त्याला म्हणाला—

विदुर—पुत्रा संजया, सर्व कुरूंचा क्षय झाला असतां तूं जीवंत राहिलास ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट होय. परंतु राजाबरोबर यावयाचें सोडून तूं एकटाच येथें कसा आलास ? याचें कारण काय तें मला सविस्तर सांग !

युयुत्सु—युद्धांत ज्ञातिजन, सुत आणि बंधु यांसह शकुनीचा वध झाला आणि जेव्हां राजाजवळील अवशिष्ट परिवाराचा घात झाला, तेव्हां त्या राजानें आपला अश्व सोडून दिला आणि तेथून पूर्वेकडे तोंड करून भयानें पळून गेला ! राजा निघून गेल्यावर शिबिरांतील सर्व लोक भयव्याकुळ होऊन नगराकडे पळत सुटले ! राजाधिकारीहि भयभीत होऊन राजा आणि त्याचे बंधु यांच्या स्त्रियांस वाहनांत बसवून तेथून तत्काल पळून गेले ! मग धर्मराज आणि श्रीकृष्ण यांची अनुज्ञा घेऊन त्या स्त्रियांचें रक्षण करीत मीहि हस्तिनापुराला आलों.

(८) याप्रमाणें युयुत्सूचें भाषण ऐकून त्या धर्मवेत्त्या विदुरानें प्रसंगानुरूप जें जें करणें इष्ट होतें तें सर्व यानें केलें आहे हें लक्ष्यांत आणून त्याची प्रशंसा केली आणि म्हटलें, "युयुत्सो, भरतांचा क्षय झाला असतां तूं जें कांहीं केलेंस तें सर्व कालाला अनुसरूनच केलें आहेस. आपल्या सदयतेनें तूं आज कुलधर्माचें रक्षण केलेंस; ह्या युद्धांत आपल्या सर्व वीरांचा संहार झाला असतां तूं एकटा नगरांत सुरक्षित आलास हें आमचें सुदैव होय ! चंद्राला पाहून ज्याप्रमाणें प्रजांना आनंद होतो, त्याप्रमाणें तुझें दर्शन आज आम्हांला आह्लाददायक झालें आहे. पुत्रा, त्या लोभी, अदूरदर्शी, दुःखी, दुर्दैवानें नष्टबुद्धि झालेल्या, संकटग्रस्त अंधराजाची यष्टि आतां तूंच होणें योग्य आहे ! आज येथें विश्रांति घेऊन उद्यां तूं युधिष्ठिराकडे जावें." असें बोलून विदुरानें त्या युयुत्सूला राजनगरांत नेलें. यावेळीं विदुराचे डोळे दुःखाश्रूंनीं भरून आले होते ! ओढवलेल्या दुःखामुळें नगरभर सर्वत्र हाहाकार उडाला होता ! तेथील आनंद व शोभा यांचा लोप होऊन गेला होता ! कांठावरील आरामभूमि विध्वस्त झाल्यावर सरोवर जसें निस्तेज दिसतें, त्याप्रमाणें तें नगर भयाण दिसत होतें ! तें शून्य व भयाण झालेलें नगर पाहून त्या सर्वधर्मज्ञ विदुराचेंहि अंतःकरण विह्वल झालें !

मग वरचेवर दीर्घ निश्वास टाकीत त्यानें नगरांत प्रवेश केला. युयुत्सूनेंहि ती रात्र आपल्या घरीं राहून काढली. तेथें स्वजनांनीं त्याचा सत्कार केला, परंतु भारतीय योद्धयांनीं परस्परांचा केलेला वध त्याच्या मनांत सारखा घोळत असल्यामुळें त्या दुःखी युयुत्सूला त्यापासून कांहींच आनंद झाला नाहीं ! ९. २. २९.

येथें दुसरें ऱ्हदप्रवेशपर्व पूर्ण झालें.

गदापर्व ३.

अध्याय ३० वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा हे दुर्योधनाला युद्धाला प्रवृत्त करितात. ३ कांहीं व्याधांनीं त्यांचें भाषण ऐकून ते दुर्योधनाला ओळखतात व धर्मराजाला कळवितात. ४ धर्मराज कृष्णादिकांना घेऊन डोहाकडे जातो.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, पांडवांनीं सर्व कौरवसैन्यांचा नाश केला असतांना माझ्या पक्षांतील अवशिष्ट राहिलेले कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि वीर्यवान् द्रोणपुत्र अश्वत्थामा, त्याचप्रमाणें मंदात्मा दुर्योधन राजा यांनीं पुढें काय केलें तें सर्व मला सांग !

(२) **संजय**—मोठमोठ्या क्षत्रियस्त्रिया नगराला जाण्याकरितां निघाल्या आणि शिबिरांतून सर्व लोक पळून गेल्यामुळें तें उद्ध्वस्त झालेलें पाहून ते तीन रथी—कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा—अत्यंत दुःखी झाले ! तशांत विजयी पांडवांचे ते जयशब्द ऐकून आणि आपलें शिबिर त्यांनीं ध्वस्त केल्याचें पाहून त्या राजकल्याणेच्छु वीरांना सायाह्नीं तेथें राहणें आवडलें नाहीं आणि ते पुनः ऱ्हदाकडे गेले ! इतक्यांत दुर्योधनाचा वध करण्याच्या इच्छेनें हृष्ट युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसह रणांत इकडे तिकडे फिरत होता. त्या पांडवांनीं तुझ्या पुत्राचा शोध अनेक प्रकारीं केला, परंतु तो दुर्योधन त्यांच्या दृष्टीस पडला नाहीं. जेव्हां तो रण सोडून निघाला, तेव्हां आपल्या मायेनें उदक स्तंभित करून तो ऱ्हदांत शिरला होता. त्याचा शोध करतां करतां पांडवांचीं वाहनें थकून गेलीं, तेव्हां ते आपल्या सैनिकांसह शिबिराला जाऊन स्वस्थ बसले !

पांडवांची हालचाल बंद पडल्याचें पाहून ते तिघे त्या ऱ्हदाकडे हळूहळू गेले आणि त्या उदकामध्यें झोंपीं गेलेल्या त्या दुर्धर्ष राजाला म्हणाले, "राजा, ऊठ, आमच्यासह त्या युधिष्ठिर राजाशीं युद्ध कर ! तुझा जय झाल्यास पृथ्वीचा उपभोग घे किंवा युद्धांत हत झाल्यास स्वर्गसुखाचा तरी अनुभव मिळीव ! दुर्योधना, शत्रूंच्या देखील सर्व सैन्याचा तूं संहार केला आहेस आणि जे त्यांचे सैनिक अवशिष्ट राहिले आहेत, ते युद्धांत तुझा वेग सहन करण्यास किमपिहि समर्थ होणार नाहींत; शिवाय आम्ही तुझें रक्षण करण्यास तयार आहों, म्हणून हे भारता, आतां ऊठ !"

दुर्योधन—अशाप्रकारचा पुरुषक्षय झाला असतां त्यांतून तुम्ही मुक्त झालेले मी पाहात आहें, हें माझें मोठें सुदैव आहे ! आर्धी विश्रांति घेऊन आम्ही श्रमपरिहार करूं आणि नंतर आपण शत्रूंवर चालून जाऊन त्यांना जिंकूं ! तुम्ही थकून गेलां आहां आणि आम्हीहि अतिविद्ध झालों आहों ! शत्रूंचें सैन्यहि बरेंच मोठें आहे, म्हणून सांप्रत संग्राम करणें मला योग्य दिसत नाहीं. तुमचें मन इतकें थोर असल्यास शत्रूंना जिंकणें मोठें अद्भुत आहे, असें नाहीं. आमच्या अंगींहि मोठी शक्ति आहे, परंतु सांप्रतचा काल पराक्रमाचा नाहीं. एक रात्र विश्रांति घेऊन उदयीक तुम्हांसह मी शत्रूंशीं रणांत युद्ध करीन, यांत संशय नाहीं.

संजय—अशाप्रकारचें दुर्योधनाचें भाषण ऐकून अश्वत्थामा बोलला, "राजा, ऊठ. तुझें कल्याण असो. आम्ही शत्रूंना निःसंशय जिंकूं. हे राजा, इष्टापूर्त, दान, सत्य आणि जय यांची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी आज सर्व सोमकांचा वध करीन ! त्याचप्रमाणें हे राजा, आजची रात्र संपण्यापूर्वीं जर सर्व शत्रूंचा वध माझ्या हातून झाला नाहीं, तर यज्ञादि कर्माचें सज्जनोचित सुख मला प्राप्त न होवो ! राजन्, सर्व पांचालांचा वध केल्याशिवाय मीं धारण केलेलें हें कवच कधींहि काढणार नाहीं, हें मी सत्य सांगत आहें, ध्यानांत ठेव !"

(३) राजा, अशाप्रकारें त्यांचें भाषण चाललें असतां मांसाच्या भाराखालीं थकलेले कांहीं व्याध पाणी पिण्यासाठीं त्याच ऱ्हदावर आले. ते व्याध नेहमीं परमभक्तीनें भीमसेनाला मांस पोंचवीत असत. ते सर्व व्याध तेथें एकत्र बसले असतां त्यांनीं दुर्योधनाशीं झालेलें त्या वीरांचें व दुर्योधनाचें भाषण ऐकिलें ! दुर्योधनराजाची इच्छा युद्ध करण्याची नसून ते तीन युद्धाकांक्षी वीर प्रतिज्ञापूर्वक

युद्धार्थ दुर्योधनाला प्रोत्साहन देत आहेत, असें त्यांनीं पाहिलें. उदकांत असलेला सुयोधन व बाहेरील वीर यांच्या भाषणावरून उदकांत असलेला राजा दुर्योधनच होय असें त्यांनीं जाणलें. थोड्या वेळापूर्वी भीमसेन दुर्योधनाच्या शोधांत असतां ते व्याध त्याला भेटले होते, तेव्हां 'दुर्योधन तुम्हांला कोठें दिसला काय ?' म्हणून त्यानें त्यांस विचारलें होतें. भीमसेनाच्या त्या शब्दांचें स्मरण होऊन ते व्याध आपसांत हळूहळू बोलले, "दुर्योधन कोठें आहे हें भीमसेनाला सांगितलें असतां तो आम्हांला विपुल धन देईल. तर दुर्योधन या डोहांत आहे, अशी बातमी आपण युधिष्ठिराला आणि भीमसेनाला जाऊन देऊं या ! ह्या शुष्क व त्रासदायक मांसविक्रीनें आमचें काय होणार आहे ?" असें बोलून ते धनेच्छु व्याध परम हर्षानें मांसाचीं ओझीं घेऊन शिबिराला गेले. इकडे शस्त्रास्त्रधारी पांडवांनीं रणांगणांत त्या दुष्ट व पापी दुर्योधनाचा शोध लावण्याचा प्रयत्न चालविला, परंतु तो त्यांस समरभूमीवर कोठेंहि सांपडला नाहीं. त्याच्या शोधार्थ पांडवांनीं चारी बाजूंना आपले दूत पाठविले, त्या सर्वांनीं येऊन दुर्योधन आपणांस सांपडत नाहीं, असें धर्मराजास सांगितलें.

हे भरतर्षभा, दूतांचें तें भाषण ऐकून धर्मराज अधिकच चिंतेंत पडला आणि तो निश्वास टाकूं लागला. अशाप्रकारें पांडव दीन स्थितींत बसले असतां ते व्याध त्या डोहापासून आनंदित मुद्रेनें मोठ्या त्वरेनें शिबिराला आले. द्वारपालांनीं अडथळा केला असतांहि भीमसेनाच्या देखत त्या सर्व व्याधांनीं शिबिरांत प्रवेश केला आणि त्यांनीं जें जें पाहिलें व ऐकिलें होतें तें सर्व भीमसेनाला निवेदन केलें. भीमसेनानें त्या व्याधांना विपुल धन दिलें आणि झालेलें सर्व वृत्त राजा युधिष्ठिराला निवेदन केलें. तो धर्मराजाला बोलला, 'राजन्, ज्याची तूं एवढी चिंता करीत बसला आहेस, त्या दुर्योधनाचा शोध माझ्या लुब्धकांनीं लावला आहे. तो जलाचें स्तंभन करून डोहांत लपून राहिला आहे !'

(४) राजा धृतराष्ट्रा, तें भीमसेनाचें भाषण ऐकून युधिष्ठिराला व त्याच्या बंधूंना मोठा हर्ष झाला. दुर्योधन ऱ्हदांत लपून राहिल्याचें समजतांच श्रीकृष्णाला घेऊन युधिष्ठिर तिकडे निघाला. राजा, मग ते आनंदित पांडव आणि पांचाल यांनीं सर्वत्र ओरडून एकच कोलाहल केला; सिंहनाद व रणघोष होऊं लागले; अशाप्रकारें ते क्षत्रिय वीर त्या डोहाकडे गेले. 'हा पापी दुर्योधन सांपडला,

आम्हीं त्याला प्रत्यक्ष पाहिलें,' अशा आरोळ्या सोमक सारखे मारूं लागले. त्या वेळीं त्यांच्या वेगवान् रथांचा ध्वनि आकाशास जाऊन भिडल्याचें वाटूं लागलें. त्यांचे अश्व अगदीं श्रांत होऊन गेले असतांहि दुर्योधनाला गांठावें, या इच्छेनें ते युधिष्ठिराच्या मागूनच मोठ्या त्वरेनें चालले होते. अर्जुन, भीमसेन, नकुल, सहदेव, पांचाल्य धृष्टद्युम्न, अपराजित शिखंडी, उत्तमौजा, युधामन्यु, सात्यकि, अवशिष्ट पांचाल वीर, द्रौपदेय, हय, नाग आणि शेंकडो पदाति निघाले. शेवटीं जेथें दुर्योधन होता, त्या द्वैपायनऱ्हदाकडे धर्मराज येऊन पोंचला! राजा, तेथें तुझा पुत्र अद्भुत मायेनें जलाचें स्तंभन करून बसला होता. त्या ऱ्हदाचें जल अत्यंत शीत, स्वच्छ आणि मनोहर असून तो ऱ्हद सागराप्रमाणें गंभीर दिसत होता. अशा ठिकाणीं राहण्याचा प्रसंग त्या दुर्योधनावर येणें म्हणजे त्याच्या दैवदुर्विलसिताचाच परिणाम होय. त्यानें खोल पाण्यांत शयन केलें असल्यामुळें तो मनुष्याच्या दृष्टीस पडणें शक्य नव्हतें. याप्रमाणें तो उदकामध्यें गुप्त बसला असतां मेघगर्जनेप्रमाणें तुमुल शब्द त्याच्या कानीं पडला आणि त्या शब्दाबरोबरच युधिष्ठिर आपल्या बांधवांसह तुझ्या पुत्राचा वध करण्याच्या हेतूनें मोठा शंखनाद करीत आणि रथघोषानें पृथ्वी कांपवीत तेथें येऊन पोंचला. राजा, युधिष्ठिराच्या सैन्याचा घोष ऐकतांच कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि अश्वत्थामा हे महारथी राजाला म्हणाले, 'हे जयशाली पांडव आनंदित होऊन इकडेच येत आहेत, तरी आम्ही जातों, आम्हांला अनुज्ञा दे.'

राजा, त्या वीरांचें भाषण ऐकून दुर्योधनानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें आणि मायेनें ऱ्हदांतील उदकाचें स्तंभन केलें. इकडे ते अत्यंत शोकपरायण विश्रांत झालेले कृपप्रभृति तिघे वीर तेथून निघाले, ते दूर अंतरावर एक पिंपळाचा वृक्ष पाहून तेथें बसले. त्यांना दुर्योधन राजाविषयीं मोठी चिंता वाटत होती. महाबलवान् दुर्योधन जलस्तंभ करून आंत निजून राहिला. इतक्यांत युद्धेच्छु पांडवहि त्या ठिकाणीं येऊन पोंचले. 'आतां युद्ध कसें होईल, त्यांत दुर्योधन राजाची अवस्था काय होईल आणि ह्या कौरवांच्या हातीं दुर्योधन कसा सांपडेल' अशा प्रकारचें चिंतन करीत आपले अश्व सोडून ते कृपादि वीर तेथेंच बसून राहिले. ९. ३. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ दुर्योधन-युधिष्ठिरसंवाद.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, ते तिघे वीर दूर गेल्यावर पांडव त्या दुर्योधन राहिलेल्या ऱ्हदाकडे येऊन पोंचले. त्या द्वैपायन ऱ्हदावर आल्यावर दुर्योधनानें आंतील जल स्तंभित केलेलें पाहून युधिष्ठिर कृष्णाला म्हणाला, "कृष्णा, हा दुर्योधन उदकावर माया टाकून निजला आहे, पहा! याला आतां मनुष्यापासून भीति नाहीं. दैवी मायेचा उपयोग करून हा उदकामध्यें लपून राहिला आहे, तथापि हा कपटी अशाप्रकारच्या कपटप्रयोगानें माझ्या हातून जीवंत सुटणार नाहीं. जरी साक्षात् वज्रधारी इंद्र याच्या साह्यार्थ धांवून आला, तरी माधवा, आजच्या युद्धांत याला मरून पडलेला लोक पाहतील!"

वासुदेव—भारता, ह्या मायावी दुर्योधनाच्या मायेला मायेनेंच नाहींशी कर. युधिष्ठिरा, मायावी मायेनेंच मरावा हें सत्य आहे. म्हणून तूंहि अनेक मायाप्रयोग करून त्या कपटी दुर्योधनाला जिंकून टाक! इंद्रानें अनेक युक्ति योजून दैत्यदानवांचा संहार केला. मोठमोठ्या कपटयुक्तिप्रयुक्तींनीं विष्णूनें बलीला बद्ध केलें; महासुर हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपु हे अशाच उपायांनीं मारले गेले! वृत्रासुर अशाच कपटप्रयोगानें मारला गेला! तसाच पौलस्त्यपुत्र रावण राक्षस आपल्या गणपरिवारासह श्रीरामाकडून मारला गेला, तसा तूंहि कपटप्रयोगाचा आश्रय करून शत्रूवर जय मिळीव! राजा, पुरातनकालीं मीहि महादैत्य तारक व वीर्यवान् विप्रचित्ति यांचा मायाप्रयोगानें वध केला! त्याचप्रमाणें वातापि, इल्वल, त्रिशिरा व सुंदोपसुंद राक्षसांचाहि मीं कपटानेंच नाश केला आहे. अशा क्रिया व असले उपाय यांच्या योगानेंच इंद्र स्वर्गाचें राज्य भोगीत आहे. राजन्, क्रिया ही अत्यंत बलवती आहे. तिच्यासारखें बल दुसरें कशांत नाहीं. युधिष्ठिरा, दैत्य, दानव आणि राक्षस, तसेच मोठमोठे राजे यांचा कपटप्रयोगानें वध झाला आहे. म्हणून तूंहि याचाच आश्रय कर!

संजय—असें श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकून धर्मराज त्या उदकस्थ दुर्योधनाला हंसत म्हणाला, "सुयोधना, सर्व क्षत्रियांचा व स्वकुलाचाहि नाश करून पाण्यामध्यें लपून बसण्यांत तुझा काय उद्देश आहे? जीविताची इच्छा करून तूं उदकामध्यें बसून राहिला आहेस! सुयोधना, ऊठ आणि आमच्यांशीं युद्ध कर!

नरश्रेष्ठा, भयानें जलाचें स्तंभन करून तूं आंत लपून बसला आहेस, त्याअर्थी तुझा तो दर्प आणि मान आज कोठें गेला! सुयोधना, सर्व सभाजन तुला 'शूर' असें म्हणत असतात, परंतु उदकामध्यें लपून राहणाऱ्या तुझें तें शौर्य व्यर्थ आहे, असें मला वाटतें! राजा, ऊठ आणि युद्ध कर! तूं महाकुलोत्पन्न असून क्षत्रिय आहेस! विशेषेंकरून तूं कुरुकुलांत जन्मला आहेस, त्याअर्थी आपलें जन्म व कुल यांचें स्मरण ठेव! अरे, कौरववंशांत आपला जन्म झाल्याची तूं आढ्यता मिरवीत असतोस आणि आज युद्धाला भिऊन उदकांत लपून बसतोस हें कसें? युद्ध न करितां राहणें हें कधींहि प्रशस्त नव्हे, हा सनातन धर्म नव्हे! राजा, रण सोडून पळून जाणें हा अनार्यांनीं सेवन केलेला नरकप्राप्तीचा मार्ग आहे. अरे, हे आपले पुत्र, बंधु, पिते, संबंधी, मातुल आणि इतर आप्त यांचा रणांत घात करून युद्धाचा शेवट होण्यापूर्वींच जीवंत राहण्याच्या इच्छेनें ऱ्हदामध्यें सांप्रत लपून बसला आहेस हें कसें? तूं आपणाला शूर म्हणवितोस, परंतु तूं खरोखर शूर नव्हेस. हे दुर्बुद्धे, सर्व लोकांसमक्ष 'मी शूर' म्हणून तूं फुशारकी मारतोस, परंतु हें तुझें म्हणणें खोटें आहे. शत्रूंना पाहून शूरलोक कधींहि पळून जात नसतात!

"सुयोधना, तूं शूर असशील, तर युद्ध टाकून पळून जाण्यांत तुझा हेतु कोणता तें तरी सांग! सुयोधना, तूं ऊठ आणि सर्व भीति सोडून युद्ध कर! सर्व सैन्याचा व आपल्या बंधूंचा घात करून तूं सांप्रत जगण्याची इच्छा करावीस, हें धर्माला अनुसरून नाहीं. तुझ्या सारख्यानें क्षात्रधर्माचा स्वीकार करून आतां असें करणें शोभत नाहीं. अरे, ज्या त्वां कर्णाचा आणि सौबल शकुनीचा आश्रय करून त्यांच्या जिवावर मोहानें आपण कोण हेंहि विसरून गेलास, त्या तुला या महत्पापाबद्दल आतां युद्ध करणेंच योग्य आहे. त्वां मोहानें पलायनाचा विचार केलास हें कसें? सुयोधना, तुझा तो पराक्रम, तुझा तो अभिमान, तुझें तें शौर्य आणि तुझी ती प्रौढी आतां कोठें गेली? तुझी ती कृतास्त्रता आज कोठें आहे? तूं या जलाशयांत कां बरें निजून राहिला आहेस? भारता, तूं आतां ऊठ आणि क्षात्रधर्मानें युद्ध कर! आमचा पराजय करून तूं या पृथ्वीचें शासन कर! किंवा आमच्या हातीं मरण पावून भूमीवर शयन कर! त्या महात्म्या विधात्यानें तुझ्याकरितां उत्पन्न केलेला परमधर्म म्हणजे हाच होय. तर पौरुष धारण करून पराक्रम गाजीव!"

संजय—हे महाराजा, धर्मपुत्र युधिष्ठिराचें हें भाषण ऐकून तुझ्या पुत्रानें उदकांत बसूनच भाषण केलें. तो म्हणाला, “ महाराजा, मनुष्याला भीति वाटणें यांत आश्चर्य तें काय ? हे भारता, मी जीवाच्या भयानें पळालों असें नाहीं. माझ्याजवळ रथ नाहीं, भाता नाहीं, पार्ष्णिसारथी मरून गेला, साहाय्यार्थ जवळ कोणी नाहीं, मी एकटा आहें, अशा स्थितींत मला विश्रांति घेणें आवश्यक वाटलें. प्राण वांचविण्याच्या इच्छेनें मी जलांत शिरलों असें नाहीं, भयानें नाहीं, किंवा विषादानेंहि नाहीं. केवळ मला झालेल्या श्रमांमुळेंच मी ह्या उदकांत प्रवेश केला आहे. कौंतेया, तूंहि थोडी विश्रांति घे आणि तुझ्या अनुचरांनाहि विश्रांति घेऊं द्या. मग मी उठून तुम्हां सर्वांबरोबर युद्ध करीन ! ”

युधिष्ठिर—सुयोधना, विश्रांति घेऊन आम्ही केव्हांपासून तुला शोधीत आहों. तर आतां ऊठ आणि येथेंच आमच्यांशीं युद्ध कर ! सर्व पांडवांचा वध करून हें मोठें राज्य संपादन कर किंवा रणांत आमच्या हातीं मृत्यु पावून वीरलोक तरी प्राप्त करून घे !

दुर्योधन—हे कुरुनंदना, मी ज्यांच्याकरितां राज्याची इच्छा करीत होतों, ते सर्व माझे बंधु निधन पावले. सांप्रत ह्या क्षीणरत्न, क्षत्रियश्रेष्ठरहित विधवा स्त्रियेप्रमाणें झालेल्या पृथ्वीचा उपभोग घेण्याची माझी इच्छा नाहीं. युधिष्ठिरा, मी एकटा राहिलों आहें, तरी अशा स्थितींतहि सर्व पांडव-पांचालांच्या उत्साहाचा भंग करून तुला जिंकावें, अशी मला मोठी आशा आहे. सांप्रत द्रोण व कर्ण हे वध पावले आहेत व भीष्महि निधन पावला आहे, अशा-समयीं युद्ध करून तरी मला काय कर्तव्य आहे ? ही सर्व ओसाड पृथ्वी आतां तुलाच प्राप्त होवो ! कारण, कोणता असहाय राजा राज्याची इच्छा करील बरें ? कर्ण-द्रोणांसारखे संबंधी, पुत्र, बंधु, पितें यांचा वध झाला असतां आणि तुम्हीं राज्य हरण केलें असतां माझ्यासारखा कोण वीर बरें जगण्याची इच्छा करील ? अजिन परिधान करून मी वनाला जाईन, माझ्या पक्षाचा सर्व क्षय झाल्यामुळें मला आतां राज्याची किमपि आवड नाहीं व जींतून माझे बरेचसे बांधव नष्ट झाले आहेत, तसेंच माझे अश्व आणि गज हेहि मारले गेले आहेत, अशी ही पृथ्वी आतां तूं खुशाल भोग ! मृगचर्म परिधान करून मी वनाला जाईन. मी मनुष्यहीन झाल्यामुळें मला आतां जगण्याचीहि आशा राहिली नाहीं. हे राजेंद्रा, तूं आतां जा आणि त्या राजहीन, हतयोध, नष्टरत्न व क्षत्र-हीन पृथ्वीचा यथेच्छ उपभोग घे !

संजय—अशाप्रकारचें करुण भाषण ऐकून महायश युधिष्ठिर त्या उदकस्थ दुर्योधनाला बोलला—

युधिष्ठिर—सुयोधना, उदकांत बसून अशाप्रकारचे आर्त प्रलाप काढूं नकोस ! कावळ्याच्या शब्दाप्रमाणें ह्या तुझ्या भाषणाची मला कांहींच किंमत वाटत नाहीं. पृथ्वी दान देण्याविषयीं तूं समर्थ असतास, तरीहि तूं दिलेल्या त्या पृथ्वीवर राज्य करण्याची इच्छा मीं केली नसती ! तूं दिलेली पृथ्वी मीं अधर्मानें कधींहि घेतली नसती ! कारण राजा, क्षत्रियाला प्रतिग्रह हा धर्म म्हणून सांगितलेला नाहीं. सर्व पृथ्वी तूं मला दान दिली असतीस, तरी तिचा स्वीकार मीं केला नसता; कारण, तुला युद्धांत जिंकूनच मी ह्या पृथ्वीचा उपभोग घेणार आहें. तसेंच पृथ्वीचा पति नसतां तूं तिचें दान कसें बरें करूं इच्छितोस ? अरे, पूर्वीं कुळामध्यें शांति नांदावी, ह्याच इच्छेनें आम्ही धर्माला अनुसरून याचना करीत असतां तूं ही पृथ्वी कां दिली नाहींस ! प्रथमतः त्या बलवान् श्रीकृष्णाचा अपमान करून आतां राज्य देण्याला तयार होतोस, ह्या तुझ्या चित्तभ्रमाला काय म्हणावें ? हातांत असलेलें राज्य कोणता राजा दुसऱ्याला दान देऊं इच्छील ? हे कौरवनंदना, आज तूं पृथ्वी देण्याला किंवा स्वपराक्रमानें घेण्यालाहि समर्थ नसतां तूं पृथ्वीदानाची इच्छा करतोस हें कसें ? आधीं तूं मला रणांत जिंक आणि नंतर पृथ्वीचें पालन कर !

हे राजा, जो तूं पूर्वीं सूच्यग्राएवढीहि भूमि मला देण्याला तयार नव्हतास, तोच तूं आज एवढी पृथ्वी मला देत आहेस हें कसें ? सुईच्या अग्राएवढ्या जमिनीचाहि त्याग करण्याला जो तूं तयार नव्हतास, तोच आज पृथ्वीचा त्याग करण्याला सिद्ध झाला आहेस, हें कसें ? अशाप्रकारच्या ऐश्वर्याची प्राप्ति करून घेऊन आणि ह्या सर्व पृथ्वीवर राज्य करून कोणता मूर्ख तें राज्य शत्रूला देण्याला सिद्ध होईल ? तुझ्या मूर्खपणानें हें तुला समजत नाहीं. आतां तूं समग्र पृथ्वी देण्याची इच्छा केलीस, तरी तूं आमच्या हातून जीवंत सुटणार नाहींस. राजा, आतां आमचा पराभव करून ह्या पृथ्वीवर राज्य तूं चालवावें, अथवा आमच्या हातीं मृत्यु पावून उत्तम लोकीं जावें. राजन्, आम्ही दोघे जीवंत असतां आम्हांपैकीं कोणाचा विजय झाला याविषयीं सर्व प्राण्यांना शंका रहाणार ! आतां तूं फार वेळ जीवंत राहाणार नाहींस; कारण तुझें जीवित आतां माझ्या हातांत आहे. मी इच्छेनुसार वाटेल तितके दिवस जगेन, तूं मात्र आतां जगण्याला योग्य नाहींस ! अरे, तूं

आम्हांला जाळण्याचा प्रयत्न केलास, आम्हांला सर्प डसविलेस, पाण्यांत बुडविलेंस, आमचें राज्य हरण करून आम्हांला छळिलेंस, आम्हांला दुष्ट वचनांनीं दुःख दिलेंस आणि द्रौपदीला ओढीत नेवविलेंस ! ह्या कारणांमुळें आतां तुझे प्राण फार वेळ राहणें शक्य नाहीं. बाबा ऊठ, ऊठ आणि युद्ध कर, तुझें कल्याण आतां युद्धांतच आहे !

हे जनाधिपा ! याप्रमाणें त्या वीरांमध्यें पुष्कळ प्रकारचीं वीरश्रीयुक्त भाषणें वरचेवर चाललीं होतीं. ९. ३. ३१.

अध्याय ३२ वा.

[१ युधिष्ठिराच्या कटु भाषणानें संतप्त दुर्योधन गदा घेऊन ऱ्हदाबाहेर येतो. २ युधिष्ठिर व दुर्योधन यांचें भाषण.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, माझा पुत्र जात्याच मोठा संतापी असल्यामुळें आपली निर्भर्त्सना होत असलेली पाहून त्या परंतप वीरानें काय केलें ? यापूर्वी लोकांकडून आपली निर्भर्त्सना त्यानें कधींहि ऐकून घेतली नव्हती. कारण सर्व लोकांमध्यें राजा म्हणून त्याला मोठा मान असे. सूर्यप्रभा आणि स्वकीय छत्रच्छाया या दोन्ही त्याला सारख्याच खेददायक वाटत असत. सूर्यप्रभा आपणाला तप्त करिते म्हणून त्यास खेद होत असे, तर 'छायेनें दुर्योधनाचें रक्षण होतें,' हा प्रवाद देखील त्याला असह्य होत असे ! इतका जो अभिमानी त्या दुर्योधनाला युधिष्ठिराचें तें भाषण कसें सहन होणार ? म्लेच्छदेशासकट सर्व पृथ्वीचें जीवित ज्याच्या प्रसादावर अवलंबून होतें, त्या माझ्या पुत्राची निर्भर्त्सना पांडुपुत्रांनीं तुझ्या समक्ष केली, तेव्हां त्या सेवकहीन दुर्योधनानें तीं वीरश्रीयुक्त कटु भाषणें वरचेवर ऐकून पांडवांस काय म्हटलें तें संजया, मला सांग !

संजय—युधिष्ठिरानें व त्याच्या बंधूंनीं निर्भर्त्सना केली असतां तीं त्यांचीं कटु वचनें ऐकून उदकांत असलेल्या दुर्योधनानें दीर्घ व उष्ण निश्वास सोडले ! तो जलस्थ असतांनाच त्याच्या हातवाऱ्यांवरून त्याचा युद्धनिश्चय कळून आला. नंतर तो युधिष्ठिराला बोलला, "तुम्ही सर्व पांडव सुहृज्जनांनीं युक्त असून तुमचीं रथवाहनेंहि तुम्हांकरितां सज्ज आहेत. मी तर एकटा, दुःखी, विरथ व वाहनहीन आहें ! रथांत बसून व शस्त्रें हातांत घेऊन अनेक वीरांनीं

वेढिलें असतां पादचारी व शस्त्रहीन एकट्यानें युद्ध करण्याचा उत्साह कसा धरावा ? युधिष्ठिरा, म्हणून तुम्हांपैकीं माझ्याशीं एकेकट्यानें युद्ध करावें ! कारण एकाशीं अनेक मनुष्यांनीं युद्ध करणें हें कधींहि न्याय्य होणार नाहीं. विशेषतः कवचहीन, श्रांत, विपद्ग्रस्त, विद्धगात्र ज्याचीं वाहनें आणि सैनिक अत्यंत थकून गेले आहेत, अशाशीं युद्ध करणें तर कधींच योग्य नाहीं ! राजा, तुझी भीति मला वाटत नाहीं, भीमाला मी भीत नाहीं, अर्जुनालाहि भीत नाहीं, वासुदेवापासूनहि मला भय वाटत नाहीं ! पांचालांपासून, नकुल-सहदेवांपासून, युयुधानापासून किंवा इतर सैनिकांपासून मला यत्किंचितहि भीति वाटत नाहीं ! क्रुद्ध होऊन रणांत उभा राहिलों असतां तुम्हां सर्वांचें निवारण करण्यास मी एकटा समर्थ आहें. हे जनाधिपा, सज्जनांची कीर्ति धर्ममूल आहे, म्हणून धर्म आणि कीर्ति या दोहोंचेंहि पालन करून मी असें म्हणतों कीं मी आज उठून तुम्हां सर्वांशीं युद्ध करीन, रात्रिक्षयाच्या कालीं सूर्य जसा नक्षत्रतेजाचा नाश करितो, त्याप्रमाणें मी अशस्त्र व विरथ असतांहि सरथ व वाहनयुक्त अशा तुम्हां सर्वांचा एकटा संहार करीन ! पांडवहो, उभे रहा ! युधिष्ठिरा, आज तुझा सर्व बांधवांसह वध करून बाल्हीक, द्रोण, भीष्म, कर्ण, जयद्रथ, भगदत्त, शल्य, भूरिश्रवा, माझे पुत्र, सौबल शकुनि तसेच माझे मित्र आणि सुहृज्जन या सर्वांचे ऋणांतून मी मुक्त होईन ! " असें बोलून दुर्योधन थांबला.

युधिष्ठिर—सुयोधना, क्षात्रधर्म तूं जाणतोस. व हे महाभुजा, तुझी बुद्धि युद्ध करण्याला प्रवृत्त झाली आहे, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट आहे. गांधारे, तूं शूर आहेस, आणि ज्याअर्थी आम्हां सर्वांशीं युद्ध करण्यास तूं एकटा सज्ज झाला आहेस, त्याअर्थी युद्धकलेंतहि तूं अत्यंत निपुण आहेस, हेंहि तुझें मोठें भाग्य आहे ! तथापि तूं एकटा आहेस, तुला जें आयुध संमत असेल तें घेऊन आम्हांपैकीं वाटेल त्या एकट्याशीं युद्ध कर ! बाकीचे आम्ही प्रेक्षक होऊन राहूं ! आणखीहि तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों, ती ही कीं युद्धांत तूं आम्हांपैकीं कोणाहि एकाचा वध केलास, म्हणजे तूं आमचा राजा होशील ! उलट पक्षीं आमच्या हातून तुझा वध झाला तरीहि तुला स्वर्गप्राप्ति होईल !

दुर्योधन—रणामध्यें माझ्याशीं युद्ध करण्यास एकच वीर उभा राहणार असेल, तर तुम्हांमध्यें जो श्रेष्ठ असेल, तो येऊं द्या ! आयुधांमध्यें ही माझी गदाच मला सर्वदा प्रिय आहे. तुम्हां बंधूंमध्यें जो कोणी मजशीं युद्ध करण्यास समर्थ आहे, त्यानें पादचारी होऊनच माझ्याशीं युद्ध करावें. आजपर्यंत विचित्र

रणयुद्धें पदोपदीं झालीं आहेत, म्हणून आजचें हें गदायुद्ध सर्वांत मोठें आणि अत्यद्भुत असें होवो! ज्याप्रमाणें अन्नामध्यें पर्याय करण्याची इच्छा मनुष्यें करितात, त्याचप्रमाणें ह्या युद्धामध्येंहि तुझ्या अनुमतानें कांहीं पर्याय होऊं दे! हे महाबाहो, मी माझ्या गदेनें तुला, तुझ्या बंधूंना, पांचाल–सृंजयांना आणि जे कोणी तुझे दुसरे सैनिक असतील, त्या सर्वांना जिंकीन! युधिष्ठिरा, मला प्रत्यक्ष इंद्राचीहि भीति वाटत नाहीं!

युधिष्ठिर—गांधारे, ऊठ, ऊठ! माझ्याशींच युद्ध कर! सुयोधना, तूं बली आहेस, तरी आम्हांपैकीं एकेकट्याशींच सावधानपणें युद्ध करून तूं पुरुषत्व गाजीव! तुझ्या साहाय्यार्थ इंद्र धांवून आला, तरी आज तूं जीवंत राहणार नाहींस!

संजय—हें भाषण तुझ्या पुत्राला सहन झालें नाहीं. बिळांतून फूत्कार टाकणाऱ्या सर्पाप्रमाणें पाण्यांतून तो निश्वास सोडूं लागला! उत्तम जातीच्या अश्वाला ज्याप्रमाणें चाबुकाचा मार सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या दुर्योधनाला तें भाषण सहन झालें नाहीं. वेगानें जलाचा क्षोभ करून आपली सुवर्णविभूषित लोहमय गदा घेऊन महासर्पाप्रमाणें फूत्कार सोडीत तो वेगानें वर येऊं लागला. खांद्यावर लोहगदा घेऊन त्यानें स्तंभित जलाचा भेद केला आणि सूर्याप्रमाणें तळपत वर आला! सुवर्णविभूषित गदा हातांत घेऊन आलेल्या सश्रृंग पर्वताप्रमाणें दुर्योधनाला पाहतांच प्रजांचा नाश करणारा क्रुद्ध शूलपाणिच उभा असल्याचा भास झाला! तो वीर सूर्याप्रमाणें तळपत वर आला, तेव्हां सर्व प्राण्यांना दंडधारी यमाप्रमाणें भासूं लागला! हे जनाधिपा, त्यावेळीं तुझा पुत्र सर्व पांचालांना वज्रधारी इंद्राप्रमाणें किंवा शूलपाणी शंकराप्रमाणें दिसला. दुर्योधन बाहेर आलेला पाहून सर्व पांचाल आणि पांडव यांना मोठा आनंद झाला आणि त्यांनीं परस्परांच्या हातांवर हात मारिले! तें पाहून दुर्योधनाला त्यांनीं आपली थट्टा केल्यासारखें वाटलें. त्यामुळें संतप्त होऊन तो पांडवांना जाळून टाकीतच आहे कीं काय अशा रीतीनें त्यानें डोळे वटारिले, भ्रुकुटी वक्र केल्या आणि दांतओंठ चावून तो कृष्णासह पांडवांस बोलला—

(२) दुर्योधन—पांडवहो, तुम्ही मला हंसत आहां, परंतु याचें फळ तुम्हांला लवकरच मिळेल. तुम्हां सर्वांला आतां लवकरच पांचालांसह यमलोकाची वाट धरावी लागेल!

संजय—राजा, तुझा तो रक्तदिग्ध गदापाणि पुत्र दुर्योधन जलाबाहेर आला व उभा राहिला, तेव्हां त्याचें रक्तानें माखलेलें व पाण्यानें भरलेलें शरीर, जलधारा स्रवणाऱ्या पर्वताप्रमाणें भासत होतें. त्यानें गदा उगारली असतां तो क्रुद्ध शूलपाणि यमच आहे, असें पांडवांस वाटलें. नंतर ज्याचा ध्वनि मेघासारखा गंभीर आहे, अशा त्या सुयोधनानें आनंदानें गोवृषाप्रमाणें आक्रोश केला आणि त्या वीर्यवंतानें आपली गदा घेऊन सर्व पांडवांस युद्धार्थ रणांत येण्याविषयीं आह्वान केलें !

दुर्योधन—तुम्ही एकेकटे माझ्याशीं युद्धार्थ या ! एकट्या वीरानें अनेकांशीं युद्ध करणें कधीं न्याय्य होणार नाहीं ! विशेषेंकरून कवचहीन, श्रांत, जलमग्न, युद्धांत विद्धगात्र झालेला, ज्याचीं वाहनें आणि सैनिक हत झाले आहेत, अशा वीराशीं अनेकांनीं युद्ध करणें अत्यंत अश्लाघ्य होय. असें असून तुम्हीं सर्वांनीं मिळून माझ्याशीं युद्ध करणें तुम्हांला योग्य वाटत असेल, तर ती अयुक्त गोष्ट आहे, हें तूं जाणतच आहेस !

युधिष्ठिर—सुयोधना, जेव्हां अभिमन्यूचा अनेक महारथांनीं वध केला, तेव्हां तुझी ही धर्मबुद्धि कोठें गेली होती ! क्षात्रधर्म हा अतिक्रूर, निरपेक्ष आणि अत्यंत निर्दय आहे. नाहींतर तुम्ही त्या अभिमन्यूला तशा स्थितींत कसें बरें मारिलें असतें ? तुम्ही सर्वज्ञ, शूर, प्राणांची पर्वा न करणारे होतां आणि न्यायानें युद्ध करणाराला इंद्रलोकाची प्राप्ति होते हेंहि तुम्हांला ठाऊक होतें ! मग अनेकांनीं तुझ्या संमतीनें अभिमन्यूचा वध केला हें कसें ? संकटांत मनुष्य सांपडला म्हणजे त्याला धर्माची आठवण होते ! परंतु चांगल्या स्थितींत असला म्हणजे त्याला परलोकाचीं द्वारें जणुंकाय बंदच आहेत असें दिसत असतें. हे वीरा, आपलें कवच अंगांत नीट घाल, केंस व्यवस्थित कर आणि हे भारता, तुला जें कांहीं पाहिजे असेल, तें घे ! वीरा, आणखी तुझी एक इच्छा मी पुरवितों; ती ही कीं, पांच पांडवांपैकीं ज्या कोणाशीं तुला युद्ध करावयाचें असेल, त्याचा तूं वध केला असतां तुला राज्यप्राप्ति होईल आणि त्याच्या हातून तुझा वध झाल्यास तुला स्वर्ग मिळेल ! वीरा, युद्धांत जीवितावांचून दुसऱ्या कोणत्या दानानें आम्हीं तुझें प्रिय करावें ?

संजय—राजा, तेव्हां तुझ्या पुत्रानें अंगांत सुवर्णकवच घातलें आणि स्वर्णभूषित शिरस्त्राण मस्तकावर धारण केलें. कांचनाचें कवच व शिरस्त्राण

यांच्या योगानें तुझा पुत्र सुवर्णपर्वताप्रमाणें शोभूं लागला. याप्रमाणें सज्ज होऊन व गदा हातांत घेऊन तुझा पुत्र दुर्योधन रणाग्रभागीं आला आणि सर्व पांडवांस बोलला, "तुम्हांपैकीं वाटेल त्या एकानें मजशीं गदायुद्ध करावें! मी सहदेवाशीं युद्ध करीन, भीमाशीं, नकुलाशीं, अर्जुनाशीं किंवा हे नरश्रेष्ठा, तुजबरोबरहि युद्ध करीन. मी रणांगणावर तुम्हांशीं युद्ध करीन आणि त्यांत विजय संपादीन! हे पुरुषश्रेष्ठा, सुवर्णाच्या पट्टयांनीं विभूषित ह्या गदेच्या योगानें मी वैराच्या दुर्गम अंताला जाऊन पोंचेन. गदायुद्धांत माझी बरोबरी करणारा कोणी असेल, असें दिसत नाहीं. तुम्ही सर्व मजवर एकत्र मिळून आलां, तरी मी एकटाच या गदेनें तुम्हां सर्वांचा वध करीन. न्यायानें युद्ध करायाचें झाल्यास तुम्ही सर्व मजशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाहीं. गर्वोद्धत भाषण आपण होऊन करणें हें कधींहि योग्य नव्हे, तथापि मी आतांच तुमच्या पुढें हें सर्व खरें करून दाखविणार आहें! ह्याच घटकेला माझें भाषण खरें किंवा खोटें याचा निकाल होईल. माझ्याशीं आज ज्याला युद्ध करण्याची इच्छा आहे, त्यानें गदा उचलावी!" ९. ३. ३२.

अध्याय ३३ वा.

[१ 'आमच्यांपैकीं वाटेल त्याशीं युद्ध कर,' या बोलण्याबद्दल कृष्ण युधिष्ठिराला दोष देतो. २ भीम गदा उचलून युद्धाला सज्ज होतो. ३ भीम-दुर्योधनांचीं वीरत्वदर्शक भाषणें.]

(१) संजय—राजा, याप्रमाणें दुर्योधनाची एकसारखी गर्जना चालू असतां श्रीकृष्ण युधिष्ठिरावर संतापला आणि म्हणाला, "युधिष्ठिरा, जर दुर्योधन तुला, अर्जुनाला, नकुलाला किंवा सहदेवाला युद्धार्थ वरील, तर काय होईल? हे राजा, 'युद्धांत पांडवांपैकीं कोणाहि एकाचा वध करून तूं राजा हो' असें तूं म्हटलेंस, हें केवढें साहस केलेंस? ह्या गदाधारी वीराबरोबर युद्ध करण्याला तुम्ही समर्थ नाहीं, असें मला वाटतें. कारण गेल्या तेरा वर्षांत भीमाचा वध करण्याच्या उद्देशानें लोखंडी प्रतिमा करून हा दुर्योधन त्याशीं नित्य गदाभ्यास करीत आहे. भरतर्षभा, हें कार्य आतां आपल्या हातून कसें होणार? हे नृपोत्तमा, केवळ दयेमुळेंच तूं हें साहस केलें आहेस! दुर्योधनाला प्रतियोद्धा भीमसेनावांचून दुसरा कोणी मला दिसत नाहीं आणि त्यानेंहि त्या कामीं फारसे श्रम केलेले नाहींत!

राजा, पूर्वी तूं शकुनीशीं जसें द्यूत खेळलास, त्याचप्रकारचें हें विषम द्यूत तूं पुनः सुरू केलें आहेस! भीम हा बलवान् असून समर्थ आहे, तसाच सुयोधन हा कृती असून अत्यंत चपल आहे. बलवान् आणि कृती यांमध्यें कृतीच श्रेष्ठ ठरतो! राजा, अशारीतीनें तूं शत्रूला चांगल्याच मार्गावर आणून ठेविलें आहेस! ह्या कृत्यानें तूं आपणाला आणि आम्हांलाहि संकटांत पाडून घेतलें आहेस! सर्व शत्रूंना जिंकून मोठ्या संकटानें प्राप्त झालेलें राज्य एका शत्रूकडून कोण हरवून घेईल बरें? तसेंच एका पणानें युद्ध करणें तरी कोणाला आवडेल? रणांत गदापाणि दुर्योधनाला जिंकील, असा वीर देवांतहि मला दिसत नाहीं! तूं, भीम, नकुल, सहदेव आणि अर्जुन ह्यांपैकीं कोणीहि त्या गदाकुशल दुर्योधनाला न्यायानें जिंकण्यास समर्थ नाहीं. असें असतां तूं शत्रूला 'गदा घेऊन युद्ध कर आणि आम्हांपैकीं कोणाहि एकाला युद्धांत मारून राजा हो,' असें शत्रूला सांगतोस हें कसें? वृकोदर भीमाला युद्धांत गांठून त्याच्याशीं जरी ह्याचें युद्ध जुंपलें, तरी आमचा जय होईल किंवा नाहीं, याचा मला संशयच आहे! धर्मयुद्ध केल्यास दुर्योधन हा मोठा बलवान् व गदायुद्धकुशल आहे! असें असून 'आम्हांपैकीं कोणाहि एकाचा वध करून तूं राजा हो' असें म्हणतोस, त्याअर्थी पंडु आणि कुंती यांची संतती इला राज्यांत कांहींच भाग नसून वनवास आणि दारिद्र्य भोगण्याकरितांच तिचा जन्म आहे असेंच ना?"

भीमसेन—मधुसूदना यदुनंदना, विषाद करूं नकोस. मी वैराच्या अतिदुर्गम तीराला जाऊन आज त्या सुयोधनाचा रणांत वध करीन, ह्यांत संशय नाहीं. कृष्णा, धर्माचाच विजय होणार, असें दिसत आहे. माझ्या गदेचे गुण दुर्योधनाच्या गदेच्या दीडपटीनें आहेत. दुर्योधनाची गदा माझ्या गदेसारखी नाहीं! माधवा, त्यासंबंधीं तुला काळजी नको! ह्या गदेनें दुर्योधनाशीं युद्ध करण्याची मला मोठी हौस वाटत आहे! जनार्दना, तुम्ही सर्वजण प्रेक्षक होऊन मी कसें युद्ध करितों हें पहा! नाना शस्त्रें धारण करणाऱ्या देवांसुद्धां तिन्ही लोकांबरोबर मी युद्ध करीन; मग सुयोधनाची ती कथा काय?

संजय—राजा, भीमसेनाचें अशाप्रकारचें भाषण श्रवण करून वासुदेवाला मोठा आनंद झाला आणि त्यानें भीमसेनाची प्रशंसा करून म्हटलें, "हे महाबाहो, धर्मराज युधिष्ठिरानें तुझ्याच आश्रयानें सर्व शत्रूंचा संहार करून उज्ज्वल

श्री संपादन केली आहे, यांत संशय नाहीं. तूंच सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांचा रणांत निःपात केला आहेस! तसेंच हे पांडुनंदना, तूं राजे, राजपुत्र व मोठमोठे गज यांचाहि नाश केला आहेस! कलिंग, मागध, प्राच्य, गांधार आणि कुरु ह्यांना रणांत गांठून तूंच वधिलेंस! सांप्रत दुर्योधनाचा वध करून तूं विष्णूनें शचीपति इंद्राला सर्व राज्य दिलें, त्याप्रमाणें ही सर्व समुद्रवलयांकित पृथ्वी धर्मराजाला अर्पण कर! रणांत तुजशीं भिडतांच तो पापी दुर्योधन नाश पावेल आणि तूं त्याची मांडी फोडून आपल्या प्रतिज्ञेंतून मुक्त होशील! तुला त्या धृतराष्ट्रपुत्राबरोबर मोठ्या यत्नानें युद्ध केलें पाहिजे. कारण तो चपल, बलवान् आणि मोठा युद्धकुशल आहे!"

(२) राजा, नंतर सात्यकीनें भीमसेनाची अनेक प्रकारें स्तुति केली. त्याचप्रमाणें पांचाल आणि धर्मप्रभृति पांडव यांनींहि त्याची प्रशंसा केली. त्याचें भाषण सर्वांना आवडून त्याचा सर्वांनीं फार गौरव केला. त्या बलवान् भीमानें सृंजयांसह उभा असलेल्या व सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान युधिष्ठिराला म्हटलें, "मी आज दुर्योधनाला गांठून त्याच्याशीं युद्ध करीन! हा पुरुषाधम रणांगणावर मला जिंकण्याला किमपिहि समर्थ नाहीं! खांडववनावर अर्जुनाप्रमाणें माझ्या हृदयांत इतके दिवस सांठवून ठेविलेला क्रोध मी आज दुर्योधनावर काढीन. हे राजा युधिष्ठिरा, त्या पापी दुर्योधनाला मी गदेनें मारिल्यावर तुझ्या हृदयांत आजवर राहिलेलें शल्य मी उपटून काढीन! तूं आज सुखी हो! हे अनघा, आज मी कीर्तिमयी माला तुझ्या गळ्यांत घालीन! आज दुर्योधन आपले प्राण, श्री आणि राज्य यांना मुकेल! आपल्या पुत्राचा मीं वध केल्याचें ऐकून आज धृतराष्ट्र राजाला शकुनीच्या नादाला लागून आपण केलेल्या सर्व अशुभ कर्मांची आठवण होईल!"

(३) असें बोलून त्या भीमसेनानें वृत्राला इंद्रानें जसें आह्वान केलें, तसें दुर्योधनास करून तो युद्धास सिद्ध झाला. तुझ्या वीर्यवान् पुत्राला तें सहन न होऊन तो मदोन्मत्त गजापुढें जसा दुसरा मदोन्मत्त गज यावा, त्याप्रमाणें तत्काल त्याच्यासमोर आला! तुझा गदापाणि पुत्र सज्ज होऊन युद्धार्थ उभा राहिला असतां तो सशृंग कैलासपर्वताप्रमाणें सर्व पांडवांना भासला. तो बलवान् दुर्योधन यूथभ्रष्ट गजाप्रमाणें एकटा सांपडल्यामुळें पांडवांना मोठा हर्ष झाला. दुर्योधनावर संभ्रम, भय, ग्लानि किंवा व्यथा यांपैकीं कोणताहि परिणाम झाल्याचें दिसत नव्हतें. तो रणांत सिंहासारखा उभा होता. त्या

गदाधारी दुर्योधनाला सशृंग कैलासाप्रमाणें पाहून भीमसेन म्हणाला, "दुर्योधना, राजा धृतराष्ट्रानें आणि तूं आमच्यांशीं जीं जीं दुष्कृत्यें केलींत, त्यांचें स्मरण कर पाहूं! वारणावतांत काय काय घडलें, रजस्वला द्रौपदीवर भरसभेंत कसा बलात्कार करण्यांत आला, शकुनीच्या कपटानें धर्माला द्यूतांत कसें फसविलें, आणखीहि जीं जीं दुसरीं अनेक पापकृत्यें निरपराध पांडवांच्या छळाकरितां करण्यांत आलीं, त्यांचें फल आज तुला भोगलें पाहिजे! आमचा सर्वांचा पितामह, महायश भरतश्रेष्ठ गंगानंदन भीष्म, तो तुझ्यामुळेंच निहत होऊन शरतल्यावर पडून राहिला आहे! तुझ्यामुळेंच द्रोण, कर्ण आणि प्रतापवान् शल्य यांचा वध झाला! या सर्व वैराग्नीचा आद्यजनक जो शकुनि तोहि मृत्युमुखीं पडला. तुझे मोठे शूर बंधु आणि पुत्र सैन्यांसह पतन पावले! तसेच समरांतून कधींहि मागें न परतणारे अनेक राजे मारिले गेले! हे व दुसरेहि क्षत्रियश्रेष्ठ युद्धांत हत झाले! द्रौपदीचा छळ करणारा तो पापी प्रातिकामीहि पतन पावला! आतां तूंच एकटा कुलघ्न अधम पुरुष राहिला आहेस! त्या तुझा वध आज मी गदेनें करणार, यांत तिळमात्र संशय नाहीं. हे राजा, तुझा सर्व दर्प आज मी रणांत नाहींसा करून त्याबरोबर तुझी विपुल राज्याशा आणि पांडवांसंबंधीं द्वेषबुद्धि यांचाहि नाश करितों पहा!"

दुर्योधन—भीमा, विशेष बोलण्यांत काय अर्थ आहे? माझ्याबरोबर आज युद्ध कर! वृकोदरा, युद्ध करण्याची तुझी सारी हौस मी जिरवून टाकितों! हिमालयशिखराकार प्रचंड गदा घेऊन युद्धार्थ सज्ज होऊन राहिलेल्या मला तूं पाहिलें नाहींस काय? न्यायानें युद्ध करीत असतां देवश्रेष्ठ इंद्रहि मजसमोर उभा राहण्यास समर्थ नाहीं, तेथें कोण शत्रु गदायुद्धांत मला मारण्याविषयीं उत्साह धरील? कुंतीपुत्रा, शरत्कालीन निर्जल घनाप्रमाणें व्यर्थ बडबड करण्यांत काय अर्थ आहे? युद्धांत मी तुझें प्राणहरण केलें नाहीं, तोंपर्यंत तुझें सामर्थ्य काय आहे तें दाखीव पाहूं!

राजा धृतराष्ट्रा, मदोन्मत्त गजच कीं काय, अशा दुर्योधनाचें तें भाषण ऐकून सृंजयांसह त्या विजयेच्छु पांडवांनीं आनंदानें टाळ्या वाजवून त्या दुर्योधनाची फार प्रशंसा केली. गज चीत्कार करूं लागले, अश्व सारखे खिंकाळूं लागले आणि जयेच्छु पांडवांचीं शस्त्रें प्रदीप्त होऊन शोभूं लागलीं! ९. ३. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१ बलभद्राचें आगमन. २ बलरामाची आपल्या शिष्यांचें गदायुद्धनैपुण्य पाहण्याची उत्सुकता.]

(१) **संजय**—हे महाराजा, अशाप्रकारें तें अत्यंत दारुण युद्ध सुरू झालें आणि सर्व पांडव प्रेक्षक होऊन बसले. इतक्यांत आपल्या शिष्यांमध्यें गदायुद्ध सुरू झाल्याचें ऐकून तो तालध्वज बलराम तेथें पोंचला. बलराम आलेला पाहतांच श्रीकृष्ण आणि पांडव यांना मोठा आनंद होऊन ते त्याजवळ गेले, त्यांनीं त्याचें आतिथ्य केलें आणि यथाविधि त्याचें पूजन केलें. नंतर ते त्याला म्हणाले, 'रामा, आज आपल्या शिष्यांचें युद्धकौशल्य पहा!' नंतर कृष्ण, पांडव आणि कुरुपति गदाधारी दुर्योधन यांकडे पाहून बलराम बोलला—

(२) **बलराम**—मी प्रयाणाला निघालों असतां आज बेचाळीस दिवस झाले. मी पुष्य नक्षत्रावर निघून श्रवण नक्षत्रावर पुनः आलों आहें. कृष्णा, या माझ्या शिष्यांचें गदायुद्ध पाहण्याची मला मोठी हौस आहे!

इतक्यांत युधिष्ठिर राजानें बलरामाला आलिंगन देऊन त्याला कुशलप्रश्न विचारले. महाधनुर्धर कृष्णार्जुनांनींहि त्याला मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. ते शूर माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव आणि पांच द्रौपदीपुत्र हे त्या महाबली रौहिणेयाला अभिवंदन करून त्याच्याजवळ उभे राहिले. नंतर गदा उभारून राहिलेला बलवान् भीमसेन आणि तुझा पुत्र दुर्योधन यांनींहि त्या बलरामाचें पूजन केलें. याप्रमाणें सर्वांनीं त्याचा सत्कार व सन्मान केल्यावर ते म्हणाले, 'रामा, हें युद्ध आतां अवलोकन कर!' तेथें जमलेल्या राजांनींहि त्या बलरामाला तीच विनंती केली.

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर बलरामानें सृंजयांस व पांडवांस आलिंगन दिलें आणि त्या अमितपराक्रमी राजांचें कुशल विचारिलें. त्यांनींहि त्याला भेटून अनेक कुशलप्रश्न विचारिले. मग बलरामानें त्या सर्व क्षत्रियांचा सत्कार करून व यथाधिकार त्यांना संतुष्ट करून श्रीकृष्ण आणि सात्यकि यांना मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. त्यानें त्यांच्या मस्तकांचें अवघ्राण केलें आणि त्यांची खुशाली विचारली! नंतर ज्याप्रमाणें इंद्र व उपेंद्र मोठ्या हर्षानें देवाधिपति ब्रह्मदेवाचें पूजन करितात, त्याप्रमाणें त्या कृष्ण-सात्यकींनीं गुरु बलभद्राचें विधिपूर्वक

पूजन केलें. मग भारता, त्या अरिंदम बलरामाला युधिष्ठिर म्हणाला, 'हे रामा, आतां भावाभावांचें हें युद्ध अवलोकन कर!' नंतर तो कृष्णाचा वडील बंधु महारथ बलराम मोठ्या आनंदानें त्या राजांमध्यें जाऊन बसला. तेव्हां त्याचा त्या सर्व महारथांनीं मोठा सत्कार केला. त्यावेळीं त्या राजमंडळीमध्यें तो नीलवस्त्र व श्वेतप्रभ राम आकाशांतील नक्षत्रांनीं परिवेष्टित चंद्राप्रमाणें शोभला! इतक्यांत सर्व वैराचा अंत करणारा व अंगावर रोमांच उभे करणारा असा तुमुल संग्राम भीमसेन-दुर्योधनांमध्यें सुरू झाला! ९. ३. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ जनमेजयाचा बलरामाच्या तीर्थयात्रेसंबंधीं वैशंपायनाला प्रश्न. २ प्रभासोत्पत्तिकथन.]

(१) **जनमेजय**—वैशंपायना, पूर्वीं हें युद्ध उपस्थित झालें असतां बलराम प्रभु कृष्णाचा निरोप घेऊन वृष्णींसह निघून गेला. 'केशवा, या युद्धांत मी दुर्योधनाला किंवा पांडवांनाहि साहाय्य करणार नाहीं. मी आतां येथून निघून जातों,' असें बोलून तो शत्रुसंहारक राम निघून गेला! तो राम परत माघारा कसा आला, तें सांग! ब्रह्मन्, तूं कुशल आहेस, तेव्हां तो कसा परतला आणि त्यानें तें युद्ध कसें निरीक्षण केलें, तें सर्व विस्तारानें मला सांग!

वैशंपायन—जनमेजया, पांडव उपप्लव्यास राहिले असतां त्यांनीं कृष्णाला शिष्टाई करण्याकरितां धृतराष्ट्राकडे पाठविलें. कौरव-पांडवांमध्यें शांति नांदावी आणि सर्व प्राण्यांचें कल्याण व्हावें, ह्या हेतूनें कृष्ण हस्तिनापुराला गेला व धृतराष्ट्राला भेटला. त्यानें तेथें केलेलें भाषण तथ्य व विशेषतः हितकारक असें होतें. परंतु कृष्णाचें भाषण धृतराष्ट्रानें मान्य केलें नाहीं. त्यामुळें हे जनाधिपा, पुरुषसत्तम श्रीकृष्ण संधि न करितां धृतराष्ट्राचा निरोप घेऊन उपप्लव्य नगराला परतला. कृष्ण पांडवांना म्हणाला, 'कालप्रेरित कौरव माझ्या वचनाप्रमाणें वागण्यास तयार नाहींत, म्हणून पांडवहो, पुष्यनक्षत्रावर तुम्ही सर्व युद्धार्थ निघा! नंतर सैन्याचे विभाग होत असतां शूरश्रेष्ठ बलराम आपल्या कृष्ण बंधूला बोलला, 'मधुसूदना, तूं कौरवांचेंहि साहाय्य कर!' बलरामाचें हें म्हणणें कृष्णानें मान्य केलें नाहीं; त्यामुळें बलराम क्रोधसंतप्त झाला आणि तो महायशस्वी यदुनंदन अनुराधा नक्षत्रावर सरस्वतीनदीकडे सर्व यादवांना

घेऊन तीर्थयात्रेकरितां गेला. शत्रुनाशन भोज दुर्योधनाच्या बाजूला वळला आणि सात्यकीसह कृष्ण पांडवांकडे आला. शूर बलराम पुष्यनक्षत्रावर पांडवांस सोडून गेला असतां कृष्ण पांडवांस पुढें करून कौरवांवर चालून गेला. इकडे बलराम वाटेंतच सेवकांना म्हणाला, 'तीर्थयात्रेचें साहित्य, उपकरणें, अग्नि आणि याजक द्वारकेहून आणा; सोनें, रुपें, धेनु, वस्त्रें, अश्व, गज, रथ, गर्दभ, उंट, वाहनें आणि तीर्थयात्रेला आवश्यक लागणाऱ्या सर्व वस्तु त्वरित घेऊन या; शीघ्रगामी लोक सरस्वतीच्या तीरावर सत्वर पाठवा आणि ऋत्विज व शेंकडो मोठमोठे ब्राह्मण यांस आणवा !'

इकडे कौरव युद्धमग्न झाले असतां बलरामानें सेवकांस अशी आज्ञा केली आणि आपण सरस्वतीप्रवाहाला प्रदक्षिणा घालण्याच्या उद्देशानें ऋत्विज, सुहृज्जन, मोठमोठे विद्वान् ब्राह्मण, रथ, गज, अश्व, सेवक, तसेंच थकले भागलेले बाल व वृद्ध यांनीं भरलेलीं व बैल, गर्दभ आणि उंट जोडलेलीं अनेक वाहनें घेऊन तीर्थयात्रेला निघाला. देशोदेशीं जीं जीं विविध दानें देत असतात, तीं तीं सर्व त्यानें दिलीं. तसेंच याचकांच्या सत्कारार्थ त्यानें त्या त्या देशांतील चालींप्रमाणें अनेक दानें दिलीं. बुभुक्षितांकरितां समंततः सर्वदा अन्न सिद्ध ठेवलें. तेथें ज्या ज्या पदार्थांची इच्छा ब्राह्मण करीत असे, तो तो त्याला तत्काल मिळावा अशी योजना करण्यांत आली. बलरामाच्या आज्ञेनें ठिकठिकाणीं लोक उभे राहून भक्ष्य-भोज्यांच्या राशी क्षुधितांपुढें घालीत असत. जे ब्राह्मण सुखाच्या इच्छेनें येत असत, त्यांकरितां महार्ह वस्त्रें, पर्यंक आणि बिछाने सिद्ध करून ठेवलेले असत. जनमेजया, प्रवासांत सर्व लोक इच्छेनुसार चालत किंवा थांबत असत. जाण्याची इच्छा झाल्यास त्याच्या पुढें वाहन तयार असे. तृषितांकरितां पाण्याची उत्तम व्यवस्था ठेवली होती. त्याचप्रमाणें बुभुक्षितांकरितांहि ठिकठिकाणीं मिष्टान्नें मिळण्याची व्यवस्था होती. सत्पात्रांस देण्याकरितां सेवक लोक हातांत वस्त्रें घेऊन तत्पर असत.

राजा, तो मार्ग सर्व प्रवासी लोकांस स्वर्गासमान अत्यंत सुखदायक झाला. प्रवासू लोकांचा आनंद, ठिकठिकाणीं ठेविलेले भक्ष्य-भोज्य पदार्थ, नानाविध पदार्थांचीं दुकानें, त्यांत ठेविलेले विक्रीचे पदार्थ आणि अनेक शुभसूचक प्रकार यांनीं त्या मार्गाला मोठी शोभा आली होती. तो मार्ग शेंकडो लोकांनीं सर्वदा गजबजलेला असून दोहों बाजूंच्या द्रुमलतांनीं व विविध रत्नांनीं अपूर्व सुशोभित झाला होता. याप्रमाणें यात्रेला जात असतां त्या यदुप्रवीर हलधरानें पुण्य-

तीर्थांवर पुष्कळ द्रव्य, विपुल दक्षिणा, सुवर्णभूषित शृंगांच्या हजारों सवत्स दुभत्या गाई, नाना देशांत जन्मलेले अश्व, वाहनें, उत्तम दास, तशींच रत्नें, मोत्यें, पोंवळीं, उत्तम प्रकारचें सोनें, शुद्ध रुपें, लोखंडी व तांब्याचीं भांडीं ब्राह्मणांस दिलीं. याप्रमाणें त्या महात्म्यानें सरस्वती नदीच्या तीरावरील श्रेष्ठ तीर्थांच्या ठिकाणीं पुष्कळ दानधर्म केला. नंतर तो उदारधी व अमितपराक्रमी बलराम क्रमानें तीर्थें करीत कुरुक्षेत्राला आला.

जनमेजय—सरस्वती तीरावरील तीर्थांचें रमणीयत्व, त्यांची उत्पत्ति, तीर्थयात्राविधि वगैरे सर्व मला सांग ! भगवन्, सर्व तीर्थांची हकीकत मला क्रमवार कथन कर ! ती ऐकण्याची मला मोठी आवड आहे.

(२) **वैशंपायन**—राजा, या तीर्थांचें फल, त्यांचे गुण, त्यांची उत्पत्ति वगैरे सर्व पुण्यदायक गोष्टी तुला मी आतां सांगतों. राजेंद्रा, नीट लक्ष्य दे ! महाराज, तो यदुप्रवीर आपले ऋत्विज्, सुहृद्, विप्रगण यांसह निघाला, तो प्रथमतः जेथें नक्षत्राधिपति चंद्र क्षयरोगानें क्षीण होऊन राहिला होता, त्या पुण्यकारक प्रभासतीर्थावर गेला. पुढें चंद्र शापविमुक्त होऊन त्याला आपलें तेज प्राप्त झालें आणि सर्व जगताला तो प्रकाशित करूं लागला. नरेंद्रा, हें तीर्थ आपल्या अंगच्या तेजामुळें ' प्रभास ' ही संज्ञा पावून पृथ्वीवरील सर्व तीर्थांत श्रेष्ठ आहे.

जनमेजय—भगवन्, चंद्राला क्षयाची पीडा कशामुळें झाली, तसेंच त्या श्रेष्ठ तीर्थांत चंद्रानें कसें निमज्जन केलें आणि त्यांत स्नान केल्यावर तो पुनः पूर्ववत् वृद्धिंगत कसा झाला, हें सर्व मला विस्तारपूर्वक सांग !

वैशंपायन—राजेंद्रा, दक्षानें आपल्या सत्तावीस कन्या चंद्राला अर्पण केल्या होत्या, त्यावरून सत्तावीस नक्षत्रांचीं नांवें पडलीं आहेत. त्या चंद्रभार्या अत्यंत सदाचरणी होत्या. त्यांचे डोळे विशाल असून त्यांचें रूप अप्रतिम होतें. त्या सर्वांत रोहिणी आपल्या स्वरूपानें बाकीच्यांहून विशेष शोभत असे. त्यामुळें चंद्राचें तिजवर विशेष प्रेम जडलें. ती त्याला अत्यंत प्रेमपात्र होऊन तो सर्वदा तिच्याशींच रममाण होत असे. त्यामुळें त्या नक्षत्राख्य कन्या त्याजवर रागावल्या आणि आपल्या दक्षप्रजापति पित्याकडे जाऊन त्याला म्हणाल्या, ' चंद्र आमच्यांशीं कधीं रममाण होत नाहीं, तो सर्वदा रोहिणीच्या आश्रयास असतो. यास्तव हे प्रजानाथा, आतां आम्ही सर्व आहार वर्ज्य करून

तुझ्या सन्निध तप आचरीत बसतों !' त्या मुलींचें तें भाषण ऐकून दक्ष चंद्राला बोलला, 'सर्व स्त्रियांशीं सारख्या प्रेमानें वागत जा. नाहींतर तुला मोठा अधर्म लागेल !' नंतर त्या सर्व जणींस दक्ष म्हणाला, 'मुलींनो, तुम्ही आतां चंद्राकडे जा ! माझ्या शासनानें आतां तो तुम्हांला समभावानें वागवील !' याप्रमाणें पित्याचा निरोप घेऊन त्या सर्व चंद्रगृहीं आल्या. तथापि चंद्राचें रोहिणीवरील प्रेम यत्किंचितहि कमी न होतां तो तिच्याशींच रममाण होऊं लागला. तेव्हां त्या सर्वजणी पुनः पित्याकडे गेल्या आणि त्याला म्हणाल्या, 'बाबा, चंद्र आमच्याकडे रहात नाहीं, तुझें सांगणें तो ऐकत नाहीं, म्हणून आम्ही तुझी सेवा करून तुझ्या संनिधच राहूं.' त्यांचें हें बोलणें ऐकून दक्ष चंद्राला पुनः म्हणाला, 'विरोचना, मी तुला आज शाप देत नाहीं. तूं आपल्या सर्व भार्यांच्या ठिकाणीं समभाव ठेवून रहावें !'

राजा, दक्षाच्या या भाषणाचाहि चंद्रानें अनादर केला आणि तो रोहिणी-सह राहूं लागला. तेव्हां त्याच्या इतर स्त्रियांना पुनः क्रोध आला आणि त्या तत्काल पित्याकडे गेल्या. त्यांनीं त्याला शिरसा प्रणाम केला आणि म्हटलें, 'बाबा, अजूनहि चंद्र आमच्या येथें येऊन राहत नाहीं. म्हणून आतां तूंच आमचें रक्षण कर. तो सर्वदा रोहिणीशींच रममाण होतो. तो तुझ्या शब्दास जुमानीत नाहीं किंवा आमच्या स्नेहाचीहि इच्छा करीत नाहीं. म्हणून तूं आमचें रक्षण कर आणि चंद्र आमच्याकडे येईल असें कर !'

'राजा, मुलींचें हें भाषण ऐकून दक्ष अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि त्यानें चंद्रा-वर क्षयरोग सोडला. तेव्हां तो क्षय चंद्राच्या शरीरांत शिरला. त्या क्षयाच्या विकारानें चंद्र दिवसेंदिवस क्षीण होत चालला. त्या रोगापासून आपली मुक्तता व्हावी, म्हणून चंद्रानें अनेक यज्ञयाग वगैरे केले. परंतु त्यांचा कांहीं उपयोग न होतां तो दिवसानुदिवस खंगत चालला. चंद्र क्षीण होऊं लागल्यामुळें ओषधी उगवत नाहींशा झाल्या. ज्या ओषधी जीवंत होत्या, त्यांचा आस्वाद व रस कमी होऊन त्या हतवीर्य झाल्या. ओषधींच्या क्षयाबरोबर प्राण्यांचाहि क्षय होऊं लागला. चंद्राच्या क्षयानें सर्व प्रजांचा क्षय होऊं लागला. हे राजा, तेव्हां सर्व देव एकत्र झाले आणि चंद्राला म्हणाले, 'अरे चंद्रा, तुझें हें शरीर इतकें क्षीण दिसतें, ह्याला काय बरें कारण असावें ? तुला एवढें भय कोणा-पासून उद्भवलें आहे, तें सर्व आम्हांला सांग, तुझ्याकडून कारण समजलें म्हणजे

त्यावर कांहींतरी उपाय योजण्यास आम्हांला सुचेल! देवांचें भाषण ऐकून चंद्रानें आपणाला शाप कसा झाला आणि त्यामुळें क्षय कसा जडला, तें सर्व त्यांस सांगितलें. तें चंद्राचें भाषण ऐकून देव दक्षाकडे गेले आणि म्हणाले, ‘ भगवन्, सोमावर दया करून आपल्या शापाची निवृत्ति कर! हा चंद्र अत्यंत क्षीण झाला असून किंचित् अवशिष्ट राहिला आहे. देवेशा, याच्या क्षयामुळें प्रजाहि क्षयी होत चालल्या आहेत आणि लता, ओषधी आणि वेगवेगळीं बीजें नष्ट होत चाललीं आहेत. त्याचप्रमाणें त्यांच्या नाशाबरोबर लोकांचाहि क्षय होत चालला आहे, म्हणून हे लोकगुरो, चंद्रावर प्रसाद कर!’

या प्रकारचें देवांचें भाषण ऐकून दक्ष प्रजापति त्यांस म्हणाला, “महाभागहो, माझें वचन सर्वस्वीं बदलणें कधींहि शक्य नाहीं. कांहींतरी हेतूनें तें बदलेल. ह्या चंद्रानें आपल्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं समभावानें वागावें. असें वागूं लागल्यावर त्यानें सरस्वतीच्या पवित्र उदकामध्यें स्नान करावें. म्हणजे तो पुनः पूर्ववत् वृद्धिंगत होईल. देवहो, हें माझें भाषण सत्य आहे. हा चंद्र अर्ध मासपर्यंत क्षीण होत जाईल आणि पुढील अर्ध मासपावेतों वृद्धि पावेल. आतां ह्या चंद्रानें पश्चिम समुद्राकडे जाऊन सरस्वतीचा समुद्राशीं जेथें संगम होतो, तेथें जाऊन त्यानें देवेशाची आराधना करावी, म्हणजे त्याची कांति पूर्ववत् होईल!”

राजा, दक्षप्रजापतीच्या आज्ञेप्रमाणें चंद्र सरस्वतीच्या तीरावर गेला आणि तिच्या कांठचें पहिलें जें प्रभासनामक तीर्थ तेथें आला. त्या तीर्थांत अमावास्यादिनीं त्यानें अवगाहन केलें. त्याबरोबर त्याला शीतांशुत्व प्राप्त होऊन तो सर्व जगताला प्रकाशमान करूं लागला. मग सर्व देवहि तेथें आले आणि त्याच्यासह दक्षाकडे गेले. दक्षानें सर्व देवतांस निरोप दिला आणि प्रसन्न होऊन पुनः चंद्रास म्हणाला, ‘पुत्रा, स्त्रियांचा तसाच विप्रांचा अपमान कधींहि करूं नकोस. आतां जा आणि माझ्या आज्ञेप्रमाणें वागत जा!’

राजा, मग चंद्र प्रजापतीचा निरोप घेऊन घरीं आला, तेव्हां सर्व प्रजा आनंदित होऊन पूर्वींप्रमाणें यजनादि क्रिया करूं लागल्या. याप्रमाणें चंद्रास शाप कसा झाला आणि सर्व तीर्थांत प्रमुख जें प्रभासतीर्थ त्याचीहि माहिती तुला सांगितली. ह्या उत्तम प्रभासतीर्थांत चंद्र प्रत्येक अमावास्येला स्नान करितो आणि कांतिमान् होतो. म्हणूनच ह्या तीर्थास ‘प्रभास’ हें नांव पडलें आहे. प्रभास तीर्थाहून बलराम ‘चमसोद्भेद’ तीर्थावर गेला. त्या ठिकाणीं

त्यानें विशिष्ट दानें दिलीं, विधिवत् स्नान केलें आणि तेथें एक रात्र राहून तो त्वरेनें उदपानास गेला. तेथेंहि त्यानें ब्राह्मणांस दक्षिणा देऊन त्यांचे आशीर्वाद घेतले. जनमेजया, तेथील वनस्पति व भूमि यांच्या स्निग्धपणावरून सिद्ध लोकांना गुप्त झालेली सरस्वती सहज ओळखतां येते. ९. ३. ३५.

अध्याय ३६ वा.

[१ त्रिताख्यान.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, बलभद्र त्या चमसोद्भेद तीर्थाहून पुढें निघाला, तो नदीजवळील कीर्तिमान् त्रिताच्या उदपानावर (कूपावर) आला. तेथें त्यानें ब्राह्मणांचें पूजन करून पुष्कळ द्रव्य त्यांना वांटलें. मग स्नान केल्यावर बलरामाला मोठा आनंद झाला. तेथें त्रित नांवाचा एक धार्मिक तपस्वी राहत असे. कूपांत पडला असतांहि त्या महात्म्यानें सोमदान केलें ! त्याचे बंधू त्याला तेथें सोडून गृहीं गेले. त्यामुळें त्या ब्राह्मणसत्तमानें त्या आपल्या बंधूंस शाप दिला.

जनमेजय—हे ब्राह्मणा, तो महातपस्वी ब्राह्मण त्या उदपानांत (कूपांत) कसा पडला, त्याचा बंधूंनीं त्याग करण्याचें कारण काय, तसेंच त्याला कूपांत टाकून ते बंधु गृहीं कां गेले, त्रितानें तेथें यज्ञ कसा केला व सोमपान कसें केलें ? ब्रह्मन्, हें श्रोतव्य आहे, असें तुला वाटत असल्यास मला सांग !

वैशंपायन—जनमेजया, पूर्वयुगामध्यें एकत, द्वित आणि त्रित या नांवांचे तीन मुनिबंधु असत. ते सूर्यसदृश तेजस्वी असून प्रजापतिसमान कुटुंबी होते. ते मोठे ब्रह्मवादी असून तपानें ब्रह्मलोक जिंकलेले असे होते. त्यांचें तप, नियम आणि दम पाहून त्यांच्या धर्मरत गौतम पित्यास सर्वदा संतोष होत असे. पुढें दीर्घ कालानें तो गौतमपिता त्या पुत्रांचें प्रेम संपादन करून आत्मानुरूप लोकीं गेला. मग ज्या राजांकडे तो गौतम यज्ञ करीत असे, त्यांनीं त्या पुत्रांकडून आपलीं तीं कृत्यें करविण्यास आरंभ केला. त्या तीन पुत्रांमध्यें त्रित हा आपल्या अध्ययनानें आणि कर्मानें आपल्या पित्याप्रमाणें श्रेष्ठता पावला. त्यामुळें ते सर्व पुण्यशील मुनि त्याला पित्याप्रमाणेंच मान देऊं लागले !

राजा, पुढें कोणी एके काळीं एकत व द्वित या दोघां बंधूंस यज्ञार्थ द्रव्य मिळविण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्यांनीं विचार केला कीं, सर्व यज्ञकर्त्या

यजमानांस त्रिताबरोबर जाऊन आपण भेटावें म्हणजे आपणांस धेनु मिळतील व एखादा महायज्ञ मिळून आनंदानें सोमप्राशनहि करावयास सांपडेल. हे राजा, मग त्या तिघां बंधूंनीं त्याप्रमाणें केलें. धेनुप्राप्त्यर्थ सर्व यज्ञकर्त्यांकडे ते फिरले आणि त्यांचे यज्ञ विधिपूर्वक संपादून त्यांनीं पुष्कळ धेनु मिळविल्या व ते पूर्वदिशेकडे निघाले. त्या तिघांमध्यें त्रित मोठ्या हर्षानें सर्वांपुढें चालला होता आणि एकत आणि द्वित हे गाई हांकीत मागाहून येत होते. ह्या सर्व धेनु त्रितावांचून आपणांसच कशा मिळतील, ही चिंता त्यांना लागली. ते म्हणाले, 'हा त्रित यज्ञांमध्यें मोठा कुशल आहे, तसाच वेदांतहि मोठा प्रवीण आहे. त्याला दुसऱ्या पुष्कळ धेनु मिळतील. तरी आपण दोघे एक होऊन ह्या गाई घेऊन पळून जाऊं. हा त्रित आतां वाटेल तिकडे जावो.'

राजा, याप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं ते चालत असतां मार्गावर एक लांडगा होता. सरस्वतीच्या तीरानें जाणाऱ्या त्या रस्त्यावर एक मोठा कूप होता. समोर लांडग्याला रस्त्यावर उभा असलेला पाहून तो त्रित भीतीनें बाजूला वळला आणि त्या अगाध, घोर आणि प्राणिमात्रास अत्यंत भयभीत करून सोडणाऱ्या कूपांत पडला. त्रितानें त्या कूपांतून मोठमोठ्यानें आरोळ्या मारल्या. त्या त्याच्या बंधूंनीं ऐकिल्या, परंतु लोभामुळें किंवा वृकाच्या भयामुळें ते त्याला तेथें सोडून निघून गेले. मग त्या पशुलुब्ध बंधूंनीं तेथें सोडलेला तो त्रित निर्जल व धुळीनें भरलेल्या कूपांत पडून राहिला ! हे भरतश्रेष्ठा, नरककुंडांत पडलेल्या पापी मनुष्याप्रमाणें आपण या कुंडांत कसें पडलों, याचा त्यानें विचार केला. 'ज्याला सोमपान घडलें नाहीं, त्यासच मृत्यूची भीति असते. मला तर सोमपान प्राप्त झालें नाहीं. आतां मला येथें सोम कोठून मिळणार ?' असे विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले.

राजा, याप्रमाणें त्याचे विचार चालले असतां त्या कूपांत एक लोंबत असलेला वेल त्याच्या दृष्टीस सहज पडला. त्या मुनीनें पांसुमय कूपामध्यें खणून उदक काढिलें, तेथें अग्नीची कल्पना केली, स्वतः होता झाला, त्या वेलीवर सोमाची कल्पना केली आणि ऋचा, यजुःसूक्तें आणि साम ह्यांचें मनानें चिंतन केलें. त्यानें धूलिकणांची शर्करास्थानीं योजना केली, सर काढला, पाण्याला आज्य मानिलें आणि देवांचे भाग कल्पिले. सोम काढतांना त्यानें अग्रभागीं मोठ्यानें तुमुल ध्वनि केला. तो त्रिताचा नाद स्वर्गास जाऊन पोंचला.

त्रिताचा यज्ञ सुरू असतां सर्व स्वर्गलोक उदास दिसूं लागला; कां तें मात्र कोणास समजलें नाहीं. मग तो तुमुल शब्द ऐकून बृहस्पति देवांस म्हणाला, ' देवहो, त्रिताचा यज्ञ चालला आहे, तर आपण सर्व तेथें जाऊं. तो महातपस्वी रागावला असतां दुसरे देवहि निर्माण करील ! '

राजन्, तें त्याचें भाषण ऐकून सर्व देव त्रित यज्ञ करीत होता, तेथें गेले आणि जातात तों यज्ञकर्माची दीक्षा घेतलेला त्रित त्यांच्या दृष्टीस पडला. त्याच्या चेहेऱ्यावर परम कांति शोभत होती. त्याला पाहून देव म्हणाले, ' आम्ही आमचे भाग ग्रहण करण्याकरितां आलों आहों. ' मग त्रित त्यांस म्हणाला, ' अहो देवांनो, ह्या अत्यंत भयंकर कूपांत नष्टप्राय होऊन मी पडून राहिलों आहें, मजकडे पहा ! '

हे महाराजा, मग त्रितानें त्या देवांचे भाग त्यांस यथाविधि समंत्रक दिले. तेव्हां देव संतुष्ट झाले आणि त्यांनीं त्रिताला वर माग म्हणून सांगितलें. तेव्हां तो म्हणाला, ' मला तुम्ही येथून वर काढावें आणि या कूपामध्यें जो स्नान करील त्यानें देवलोकाला जावें ! ' इतक्यांत त्या कूपांतून ऊर्मियुक्त सरस्वती नदी उत्पन्न झाली. तिचे ओघाबरोबर त्रित मुनि बाहेर येऊन देवांसमोर उभा राहिला. त्यानें देवांची स्तुति केल्यावर देव तेथून निघून गेले. इकडे त्रित मुनिहि हर्षित होऊन आपल्या गृहीं गेला. तेथें आपल्या त्या दोन बंधूंस पाहतांच त्याला फार क्रोध आला, त्यानें त्यांच्यांशीं फार कठोर भाषण केलें आणि शेवटीं त्यांस शाप दिला कीं, ' पशूंच्या लोभानें तुम्ही मला सोडून पळून आलांत. या पापकर्माबद्दल तुम्ही आतां भयंकर दंष्ट्रांचे ऋक्ष होऊन सभोंवार फिरत राहाल, असा माझा तुम्हांला शाप आहे. तुमची संततीहि अस्वलें आणि वानर होईल !'

राजा, त्या सत्यवादी महामुनि त्रिताच्या तोंडून हीं अक्षरें बाहेर पडतांच ते तत्काळ तसे झालेले दिसले. या ठिकाणींहि त्या अमितविक्रमी बलरामानें उदकस्पर्श केला, पुष्कळ दानें दिलीं, योग्य ब्राह्मणांचें पूजन केलें, त्या कूपाकडे पाहून पुनः पुनः त्याची प्रशंसा केली आणि तेथून जवळ असलेले विनशननामक तीर्थावर तो उदारबुद्धि आला. ९. ३. ३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ सरस्वती तीरावरील त्या त्या तीर्थांचा महिमा आणि गुणवर्णन.]

(१) वैशंपायन—राजा, मग बलराम विनशन तीर्थावर आला. या ठिकाणीं शूद्राभीरांच्या द्वेषामुळें सरस्वती नष्ट झाली. म्हणून ऋषींनीं यास विनशन नांव ठेविलें. तेथें सरस्वतींत स्नान करून बलराम तिच्या तटावरील सुभूमिक तीर्थावर गेला. तेथें शुभ्रांग विमलानना अप्सरा मोठ्या दक्षतेनें नित्य क्रीडा करीत असतात. हे जनेश्वरा, त्या ठिकाणीं दर महिन्याला देव-गंधर्व येत असतात, असें तें तीर्थ अत्यंत पवित्र व ब्राह्मणसेवित आहे. येथें गंधर्व आणि अप्सरा यांचे गण एकत्र मिळून मोठ्या आनंदानें नृत्य करीत असतात. तेथील लतांवरील उत्तम दिव्य पुष्पांनीं देव आणि पितर आनंद पावतात. हे राजा, त्या अप्सरांची सरस्वती तीरावरील क्रीडाभूमि सुभूमिका या नांवानें प्रख्यात आहे. त्या बलरामानें तेथें स्नान करून ब्राह्मणांस द्रव्यदान केलें, दिव्यगान आणि वाद्यांचा नाद श्रवण केला, देव, गंधर्व, राक्षसांच्या पुष्कळ छाया अवलोकन केल्या आणि तेथून तो गंधर्वतीर्थास गेला. विश्वावसुप्रभृति तपोनिष्ठ गंधर्व तेथें अत्यंत मनोरम असें नृत्य, गायन, वादन करीत असतात. बलरामानें तेथें पुष्कळ वस्तु, शेळया, मेंढ्या, धेनु, गर्दभ, उंट, सुवर्ण आणि रौप्य दान केलें, ब्राह्मणांस भोजन घातलें आणि मोठमोठ्या दक्षिणांनीं त्यांस संतुष्ट केलें. नंतर स्तुति करणाऱ्या ब्रह्मवृंदांनीं युक्त तो राम त्या गंधर्वतीर्थाहून निघून गर्गस्रोत-नामक महातीर्थावर येऊन पोंचला.

जनमेजया, तेथें महात्म्या गर्गमुनीनें सरस्वतीच्या पवित्र तीरावर काल-ज्ञानगति, ताऱ्यांचा व्यतिक्रम आणि दारुण व शुभ उत्पात यांचें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें. त्याच्या नांवावरूनच या तीर्थाला ‘ गर्गस्रोत ’ नांव पडलें आहे. हे प्रभो, त्या ठिकाणीं कालज्ञानप्राप्तीकरितां अनेक सुव्रत ऋषि महाभाग गर्गाची आराधना करितात. हे महाराजा, तेथें श्वेतानुलेपन बलरामानें जाऊन तेथील ब्रह्मनिष्ठ मुनींस विधिवत् द्रव्यार्पण केलें आणि मोठीं पक्वान्नें व साधीं अन्नें यांचें भोजन ब्राह्मणांस घातलें. तेथून तो नीलवस्त्र बलराम शंखतीर्थाला गेला. तेथें सरस्वतीच्या कांठावर वाढलेला, महामेरूसमान उंच, श्वेत पर्वताप्रमाणें शोभणारा, ऋषिसंघांनीं सेवित असा एक महाशंखनामक वृक्ष त्या तालध्वजानें—बलरामानें—पाहिला. त्या ठिकाणीं यक्ष, विद्याधर, वीर्यवान्

राक्षस, अमितबल पिशाच आणि सहस्रावधि सिद्ध आहार सोडून व्रतनियमादिकांनीं त्या वृक्षाचें फळ वेळोवेळीं भक्षण करीत असतात. ते अनेक प्रकारचे नियम धारण करून अदृश्यरूपानें पृथक् पृथक् भ्रमण करितात. हे नरव्याघ्रा, याप्रमाणें तो वृक्ष या लोकीं प्रख्यात आहे.

राजा, त्यापुढें सरस्वतीचें लोकविश्रुत पावनतीर्थ आहे. तेथें जाऊन त्या यदुशार्दूलानें पयस्विनी गाई, तांब्यालोखंडाचीं भांडीं आणि विविध प्रकारचीं वस्त्रें वांटलीं, ब्राह्मणांचें पूजन केलें आणि मग त्या तपोधनांनींहि त्याचा सत्कार केला. तेथून मग हलायुध पुण्यकारक द्वैतवनास आला. तेथें नाना वेषधारी मुनि त्या बलरामाच्या दृष्टीस पडले. येथेंहि त्यानें उदकस्नान करून ब्राह्मणपूजन केलें व त्यांस पुष्कळ उपभोग्य वस्तु दिल्या. तेथून बलरामानें सरस्वतीच्या उजव्या बाजूला प्रयाण केलें आणि जवळच असलेल्या नागधन्वा नांवाच्या तीर्थावर तो येऊन पोंचला. येथें पुष्कळ पन्नगांनीं वेष्टित अशा महातेजस्वी पन्नगराज वासुकीचें वसतिस्थान आहे. या ठिकाणीं नित्य चवदा सहस्र मुनि राहत असतात. येथें सर्व देवांनीं मिळून त्या पन्नगराज वासुकीला राज्यपदावर यथाविधि अभिषेक केला. हे पौरवा, या ठिकाणीं सर्पांपासून किमपि भीति नाहीं. तेथें ब्राह्मणांना अनेक रत्नें बलरामानें दिलीं आणि तेथून तो पूर्वदिशेकडे गेला. तेथें पदोपदीं लागणाऱ्या लक्षावधि तीर्थावर जाऊन बलरामानें ऋषींच्या सांगण्याप्रमाणें स्नान केलें आणि मोठमोठ्या द्विजश्रेष्ठांना द्रव्यदान करून व तेथील ऋषिसत्तमांला अभिवंदन करून त्यानें तेथून प्रयाण केलें. पुढें तो सरस्वतीचें पात्र योजून उद्दिष्ट मार्गानें पूर्वेकडे गेला. इतक्यांत वायूनें फिरविलेल्या पर्जन्यवृष्टीप्रमाणें तो मागें फिरला आणि नैमिषेय श्रेष्ठ मुनींच्या अर्थसिद्ध्यर्थ सरस्वती मागें उलटलेली पाहून तो बलराम अत्यंत विस्मित झाला.

जनमेजय—ब्रह्मन्, पूर्वेकडे जाणारी सरस्वती मागें कां फिरली हें जाणण्याची मला फार इच्छा आहे. तर हे अध्वर्युसत्तमा, तें तूं मला नीट सांग! तसाच तो बलराम कोणत्या कारणानें विस्मित झाला आणि सरिद्वरा सरस्वती कोणत्या हेतूनें आणि कशी मागें फिरली तेंहि मला सांग!

वैशंपायन—राजा, पूर्वीं कृतयुगामध्यें अत्यंत मोठें असें द्वादशवार्षिक सत्र चालू होतें. तेथें नैमिषेय तपस्वी व पुष्कळ ऋषि आले होते. तें सत्र चालू असतां त्या ऋषींनीं तेथें वसति केली. तें सत्र समाप्त झाल्यावर पुष्कळ ऋषि

तीर्थवासाकरितां म्हणून तेथें येऊन राहिले. राजा, तेथें ऋषींची फार गर्दी झाल्यामुळें सरस्वतीच्या दक्षिण तीरावरील तीर्थांना मोठमोठ्या नगरांचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. तेथें नदीकांठावर समंतपंचक प्रांतभर ते सर्व ब्राह्मण तीर्थलोभामुळें येऊन राहिले. तेथें यज्ञ करणाऱ्या ब्रह्मनिष्ठ मुनींच्या स्वाध्यायपठनानें सर्व दिशा अगदीं दुमदुमून जात असत. त्या महात्म्यांच्या अग्निहोत्रांचीं कुंडें समंतात् प्रदीप्त असल्यामुळें त्या सरस्वती नदीला शोभा आली होती. हे महाराजा, वालखिल्य, जलाहारी, पर्णाहारी, स्थंडिलशायी इत्यादि नानाप्रकारचे नियम पाळणारे मुनि तेथें सरस्वतीच्या सान्निध्याला येऊन राहिले होते. जशी गंगेला देवांच्या योगें शोभा येते, त्याप्रमाणें त्या मुनींच्या योगानें ती सरिच्छ्रेष्ठ सरस्वती नदी शोभत असे.

राजा, पुढें आणखी शतशः सत्रयाजी ऋषि तेथें राहण्यास आले. परंतु त्या महाव्रतांस सरस्वतीच्या कांठीं जागा मिळाली नाहीं. तेव्हां त्यांनीं यज्ञोपवीतांनीं तें तीर्थ निर्माण केलें आणि अग्निहोत्रांचीं हवनें व दुसऱ्या पुष्कळ क्रिया तेथें केल्या. तो ऋषींचा समूह सरस्वतीतीरावर जागा न मिळाल्यामुळें निराश व चिंतायुक्त झाल्याचें पाहून सरस्वतीनें त्यांच्यासाठीं अनेक कुंज (निवासस्थानें) उत्पन्न केले आणि ती सरस्वती तेथून मार्गे परतली. त्या वेळेपासून ती पश्चिमाभिमुख वाहूं लागली. 'त्या मुनींचें आगमन सफल करून मी पुनः त्यांजकडे जाईन,' असें बोलून त्या नदीनें असें आश्चर्यकारक महत्कृत्य केलें. राजा, याप्रमाणें तो उत्पन्न झालेला कुंज नैमिषेय नांवानें प्रसिद्ध आहे. कुरुश्रेष्ठा, त्या कुरुक्षेत्रांत तूं कांहींतरी मोठें कृत्य करावेंस. त्या ठिकाणीं निर्माण केलेले ते अनेक कुंज व निवृत्त झालेली सरस्वती पाहून त्या बलरामास मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या ठिकाणींहि त्यानें यथाविधि स्नान केलें. ब्राह्मणांना भांडीं आणि वेगवेगळ्या प्रकारचीं भक्ष्य-भोज्यें दिलीं आणि नंतर द्विजांनीं प्रशंसित तो बलराम अनेक द्विजगणांनीं युक्त, नानाविध वृक्षलतांनीं सुशोभित, कर्दळीवनानें वेष्टित, मनोहर, अत्यंत रमणीय, जलाहारी, पर्णाहारी, वायवाहारी इत्यादि मुनींनीं परिवारित, स्वाध्यायपठणघोषानें दुमदुमून राहिलेलें, शेंकडों मृगकुलांनीं व्याप्त, अहिंस्र व धर्मपर जनांनीं अत्यंत सेविलेलें आणि मंकणक नांवाच्या मुनीचें तपश्चर्यास्थान असें सप्तसारस्वतनामक जें तीर्थ त्या ठिकाणीं आला. ९. ३. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ सरस्वतीनदीचे सात विभाग होऊन त्यांचीं पडलेलीं सात नांवें. २ मंकणकमुनिचरित.]

(१) **जनमेजय**—**हे द्विजोत्तमा, सप्तसारस्वत तीर्थाची उत्पत्ति कशी झाली, मंकणक मुनि हा कोण होता, त्याला सिद्धि कशी प्राप्त झाली, त्याचा नियम काय होता, त्याचा जन्म कोणच्या वंशांत झाला आणि त्यानें अध्ययन काय केलें होतें, हें सर्व सविस्तर ऐकण्याची मला फार इच्छा आहे, तर महामुने, तें सर्व मला यथार्थ सांग !**

वैशंपायन—जनमेजया, तेथें सरस्वतीनदीचे सात विभाग झाले असून त्यांनीं हें सर्व जगत् व्याप्त झालें आहे. ठिकठिकाणच्या थोर लोकांच्या आमंत्रणावरून ती सरस्वती त्या त्या ठिकाणीं सुप्रभा, कांचनाक्षी, विशाला, मनोरमा, ओघवती, सुरेणु आणि विमलोदका हीं सात नांवें धारण करून अवतीर्ण झाली. पितामह ब्रह्मदेवाच्या महायज्ञास आरंभ झाला असतां यज्ञमंडप उभारला आणि ब्राह्मणवर्ग सिद्ध झाले. विमल पुण्याहघोष आणि वेदनिनाद यांनीं देव त्या यज्ञांत व्यग्र झाले आणि प्रपितामह ब्रह्मदेवानें यज्ञदीक्षा घेतली. तेथें सर्वकामसमृद्ध सत्रानें यजन करण्यास त्यानें प्रारंभ केला. त्यावेळीं धर्मार्थकुशल लोकांनीं जे जे अर्थ मनांत आणले ते ते सर्व ब्राह्मणांना प्राप्त होत असत. तेथें गंधर्व गायन करीत असत, अप्सरा नाचत असत आणि वादक दिव्य वाद्यें वाजवीत असत. त्या यज्ञांतील संपत्तीनें देवता संतुष्ट होऊन अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन गेल्या, तेथें मनुष्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ? पुष्कर तीर्थावर ब्रह्मदेव असतां यज्ञप्रारंभ झाला. राजा, त्यावेळीं ऋषि म्हणाले, 'ह्या यज्ञाला महागुण यज्ञ म्हणतां येणार नाहीं; कारण येथें सरिच्छ्रेष्ठ सरस्वती नाहीं.'

राजा, तें ऐकून यज्ञकर्त्या ब्रह्मदेवानें प्रसन्न मनानें सरस्वतीचें चिंतन केलें. तेव्हां पुष्करदेशीं आह्वान केलेली सरस्वती सुप्रभा या नांवानें तेथें आली. पितामहाच्या शब्दास मान देऊन त्वरेनें आलेल्या सरस्वतीस पाहून सर्व मुनींस मोठा आनंद झाला आणि त्या यज्ञाला त्यांनीं श्रेष्ठ मानिलें. याप्रमाणें ही सरिच्छ्रेष्ठ सरस्वती पुष्करामध्यें ब्रह्मदेवासाठीं आणि मुनींच्या संतोषासाठीं उत्पन्न झाली.

राजा, कोणी एके समयीं नाना स्वाध्याय जाणणारे मुनि नैमिषारण्यांत बसले असतां त्यांच्यामध्यें वेदाविषयीं चमत्कारिक गोष्टी निघाल्या. त्यावेळीं त्या सर्व मुनींनीं सरस्वतीचें चिंतन केलें. तेव्हां त्या सत्रयाजींनीं चिंतलेली पवित्र सरस्वती त्या महात्म्यांच्या साहाय्यार्थ तेथें प्रगट झाली. याप्रमाणें नैमिषांत ती सरिच्छ्रेष्ठ कांचनाक्षी प्रगट झाल्यावर त्या मुनींनीं तिची पूजा केली. गयदेशांतील गय राजानें महायज्ञास आरंभ केला असतां त्यानें सर्व नद्यांत श्रेष्ठ सरस्वतीला आमंत्रण केलें. तेथें गयासाठीं प्रकट झालेली सरस्वती विशाला नांवानें प्रसिद्धि पावली. ही नदी हिमालय पर्वताच्या पार्श्व-भागापासून वेगानें बाहेर पडून तेथें आली होती. हे भारता, प्राचीन काळीं उत्तरकोसल देशांत औद्दालक यज्ञ करीत असतां व सभोंवार पवित्र मुनि बसले असतां त्या यज्ञकर्त्यानें सरस्वतीचें ध्यान केलें. तेव्हां ती सरस्वती मुनींच्या कारणासाठीं उद्भूत झाली. तिचें वल्कलाजिनवेष्टित मुनींनीं पूजन केलें व तिचें नांव मनोरमा ठेविलें. ऋषभद्वीपांत महात्मा कुरु यज्ञ करीत असतां महाभागा सरस्वती तेथें प्रगट झाली, तिला सुरेणु म्हणतात.

राजेंद्रा, त्या महात्म्या वसिष्ठानें कुरुक्षेत्रांत निमंत्रित केलेली दिव्योदका सरस्वती ओघवती नांवानें प्रसिद्ध आहे. गंगाद्वारामध्यें दक्षानें यज्ञ आरंभ केला असतां तेथें शीघ्र गतीनें प्रकट झालेली नदी सरस्वती सुरेणु म्हणून प्रसिद्ध आहे. पुनः त्या पवित्र हिमाचलावर ब्रह्मदेवानें यज्ञ चालविला असतां त्याच्या आमंत्रणावरून तेथें विमलोदका प्राप्त झाली. पुढें त्या सात नद्या एका तीर्थांत प्रकट होऊन तें स्थान सप्तसारस्वत नांवानें पृथ्वीवर प्रसिद्ध झालें. याप्रमाणें हे राजा, मी तुला सात नद्यांचीं नांवें सांगितलीं. त्याचप्रमाणें पवित्र सप्तसारस्वतांचेंहि तुला निवेदन केलें.

(२) राजा, आतां तीर्थांत स्नान करणाऱ्या बालब्रह्मचारी मंकणकाचें अद्भुत कृत्य सांगतों, श्रवण कर ! हे भारता, तो ब्रह्मचारी नदींत स्नान करीत असतां तेथें जवळच एक गुणवती व सर्वांगसुंदर नग्न स्त्री पाण्यामध्यें त्याच्या सहज दृष्टीस पडली. त्याबरोबर त्याचें रेत सरस्वतीच्या पाण्यांत पडलें. त्या तपस्व्यानें तें रेत कलशामध्यें धारण केलें. कलशांतील त्या रेताचे पुढें सात विभाग झाले. त्या विभागांपासून पुढें सात ऋषि जन्मले आणि त्यांपासून पुढें मरुद्गण उत्पन्न झाले. वायुवेग, वायुबल, वायुहा, वायुमंडल, वायुज्वाल, वायुरेता आणि वायु-चक्र हे सात त्या मरुद्गणांचे निर्माणकर्ते उत्पन्न झाले. राजेंद्रा, त्या मंकणक

ऋषीचें त्रैलोक्यांत विश्रुत असें अत्यद्भुत कृत्य सांगतों, श्रवण कर! त्या मंकणक सिद्धाच्या हाताला पूर्वी एकदां तीक्ष्ण दर्भांकुरानें क्षत पडलें होतें असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. त्या क्षतांतून शाकरस वाहूं लागला. तो शाकरस पाहून मंकणक हर्षानें नाचूं लागला. त्यावेळीं त्याच्या तेजानें मोहित होऊन सर्व स्थावरजंगमात्मक सर्व विश्व नाचूं लागलें. राजा, तेव्हां ब्रह्मादिक सर्व देव आणि तपस्वी ऋषि यांनीं त्या मंकणकाविषयीं महादेवाला प्रार्थना केली कीं, 'देवा, हा मंकणक जेणेंकरून नाचणार नाहीं, असें कांहींतरी तूं कर!' त्याप्रमाणें महादेवानें त्या मंकणकाला हर्षभरित होऊन नाचतांना पाहिलें आणि त्यानें देवांच्या हितबुद्धीनें त्याला म्हटलें 'अरे धर्मज्ञ ब्राह्मणा, तूं नाचत आहेस, याचें काय बरें कारण? मुने, तपस्व्याप्रमाणें वागणाऱ्या तुला हा एवढा हर्ष होण्याचें कारण तरी काय?'

राजा, त्यावर तो ऋषि म्हणाला, 'ब्रह्मन्, माझ्या हातांतून गळणारा शाकरस तुझ्या दृष्टीस पडला नाहीं काय? हा पाहून मी हर्षभरानें नाचत असतों!' मग त्या प्रेममोहित मुनीला हंसून देव म्हणाला, 'मुने, मला यांत मोठेंसें आश्चर्य वाटत नाहीं. आतां मजकडे पहा!' असें बोलून त्या धीमान् महादेवानें नखानें आपल्या स्वतःच्या अंगठ्यास क्षत केलें. त्याबरोबर त्यांतून हिमाप्रमाणें पांढरें शुभ्र भस्म बाहेर पडलें! तें पाहून मंकणक मुनि लज्जित झाला आणि शंकराच्या पायां पडला. महादेवाची महती त्याच्या लक्षांत आली आणि तो म्हणाला, "रुद्रापेक्षां दुसरें श्रेष्ठ दैवत नाहीं असें मला वाटतें. हे शूलधारिन्, ह्या जगतामध्यें सर्व सुरासुरांची तूंच गति आहेस. विद्वान् लोक तूंच हें सर्व जग निर्माण केलें आहे, आणि पुनः युगक्षयीं हें सर्व तुझ्यामध्येंच प्रविष्ट होत असतें असें म्हणतात. तुझें स्वरूप जाणण्यास जेथें देवहि समर्थ नाहींत, तेथें माझी कथा काय? जगांत जे जे भाव आहेत, ते सर्व तुझ्यांत दिसतात. हे अनघा, ब्रह्मादि देव तुझी सर्वदा आराधना करीत असतात. देवांचा कर्ता, करविता, सर्व तूंच आहेस. तुझ्या प्रसादानें सर्व देवांचें भय नाहींसें होऊन ते येथें आनंदानें राहत आहेत."

याप्रमाणें महादेवाची स्तुति करून त्या मुनीनें त्याला अभिवंदन केलें आणि म्हटलें, 'देवा, मीं जो हा गर्व केला, तो माझ्या चंचल स्वभावाचा परिणाम आहे. तर देवा, माझ्या तपश्चर्येचा भंग होणार नाहीं, असा मजवर

प्रसाद कर!' तेव्हां महादेव संतुष्ट झाला आणि त्याला पुनः म्हणाला, "हे विप्रा, माझ्या प्रसादानें तुझें तप सहस्रधा वाढेल. मी सर्वदा तुझ्यासह याच आश्रमांत राहीन. जो मनुष्य या सप्तसारस्वतांत माझें अर्चन करील, त्याला इहलोकीं किंवा परलोकीं कांहींच दुर्लभ वाटणार नाहीं. ते सर्व अंतीं सारस्वत-लोकींच जातील यांत संशय नाहीं."

राजा, त्या अतितेजस्वी मंकणकाचें चरित अशाप्रकारचें आहे. तो सुकन्येला मातरिश्व्यापासून झालेला पुत्र होता. ९. ३. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ बलरामाचें औशनस तीर्थावर आगमन. २ औशनस तीर्थास कपाल-मोचन नांव कसें मिळालें? ३ उषंगूच्या आश्रमास बलरामाचें गमन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, रामानें तेथें राहून आश्रमवासी मुनींचा आदरसत्कार केला. त्या मंकणकावर तर त्याचें फारच प्रेम जडलें. त्यानें ब्राह्मणांना पुष्कळ दानें दिलीं आणि त्या रात्रीं उपोषण केलें. त्या मुनींनींहि त्याचें योग्य आतिथ्य केल्यावर दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं उठून त्यानें सर्व मुनींची अनुज्ञा घेतली आणि उदकस्पर्श करून आणखी तीर्थें पाहण्याच्या इच्छेनें त्यानें तेथून त्वरित प्रयाण केलें. नंतर तो औशनस तीर्थावर आला. त्या तीर्थाला कपालमोचन असेंहि नांव आहे. कारण पूर्वीं रामानें उडविलेलें राक्षसाचें मस्तक ज्याच्या जंघेवर आपटलें तो महोदर मुनि येथें मुक्त झाला. त्याचप्रमाणें पूर्वीं शुक्राचार्यानें याच ठिकाणीं तपश्चर्या केली. याच ठिकाणीं त्याला सकल नीतिज्ञान झालें. येथेंच बसून त्यानें देवदानवांच्या युद्धाचे सर्व विचार केले. राजा, अशा त्या उत्तम तीर्थावर येऊन बलरामानें विद्वान् ब्राह्मणांस विधिपूर्वक द्रव्य अर्पण केलें.

(२) **जनमेजय**—ब्राह्मणा, जेथें महामुनि महोदर मुक्त झाला, तें कपाल-मोचन तीर्थ कसें आहे आणि त्या मुनीच्या पायाला तें मस्तक कसें आदळलें, तो सर्व प्रकार मला सांग!

वैशंपायन—हे राजशार्दूला, पूर्वीं दंडकारण्यांत राम रहात असतां जन-स्थानांत त्यानें एका दुष्ट राक्षसाचें मस्तक तोडिलें. तीक्ष्ण धारेच्या क्षुर बाणानें तोडलेलें तें मस्तक उडून महावनामध्यें महोदर नांवाचा ऋषि संचार करीत

असतां कर्मधर्मसंयोगानें तें त्याच्या पायावर आदळलें. त्याच्या आघातानें ऋषीच्या पायाचें हाड मोडलें आणि तें मस्तक तसेंच तेथें चिकटून स्फुरत राहिलें. त्यामुळें त्या महाप्राज्ञ ऋषीस तीर्थाला किंवा देवालयालाहि जाण्याचें सामर्थ्य राहिलें नाहीं. तथापि पाय वाहत असतां आणि तो वेदनांनीं आर्त झाला असतांहि त्या महामुनीनें पृथ्वींतील सर्व तीर्थें केलीं, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. त्यानें सर्व तीर्थें आणि समुद्र यांवर फिरून तेथील मोठमोठ्या ऋषींना आपलें वृत्त निवेदन केलें. त्यानें सर्व तीर्थांत स्नान केलें, तरी त्याची त्या मस्तकापासून मुक्तता झाली नाहीं. पुढें बोलतां बोलतां मुनींकडून त्याला समजलें कीं, सर्व पापप्रशमन करणारें, सिद्धांचें निवासस्थान आणि सर्व क्षेत्रांत उत्तम असें सरस्वतीच्या तीरीं औशनस नांवाचें तीर्थ आहे. तें ऐकून तो ब्राह्मण त्या औशनस तीर्थांवर गेला आणि तेथें त्यानें स्नान केलें तेव्हां तें शिर तत्काल त्याच्या पायापासून सुटून त्या पाण्यांत पडलें. अशाप्रकारें त्या मस्तकापासून मुक्तता झाल्यावर त्याला मोठें सुख झालें. इकडे तें मस्तकहि जलांत पडतांच अदृश्य झालें. नंतर पीडारहित होऊन तो पूतात्मा, कृतकृत्य महोदर मोठ्या आनंदानें आश्रमाला आला आणि त्यानें सर्व आत्मज्ञानी ऋषींस आपलें सर्व वृत्त कथन केलें. तो वृत्तांत ऐकून तेथें मिळालेल्या सर्व ऋषींनीं त्या तीर्थाचें नांव कपालमोचन असें ठेविलें. त्या ऋषीनें पुनः त्या श्रेष्ठ तीर्थावर जाऊन त्याचें विपुल जल प्राशन केलें. त्यामुळें त्याला मोठी सिद्धि प्राप्त झाली.

(३) त्या ठिकाणीं येऊन बलरामानें विप्रांस पुष्कळ दानें दिलीं आणि मग तो उषंगूच्या आश्रमाला गेला. हे भारता, त्या ठिकाणीं आर्ष्टिषेणानें मोठी तपश्चर्या केली होती. तसेंच विश्वामित्र ऋषीनें तेथें ब्राह्मणत्व संपादन केलें होतें. हें आश्रमस्थान अत्यंत मोठें असून सर्वकामसमृद्धि करणारें आहे. अनेक ब्राह्मण व मुनि येथें सर्वदा राहत असतात. नंतर अनेक ब्राह्मणांनीं परिवारित तो बलराम जेथें उषंगूनें देह ठेविला, त्या ठिकाणीं गेला. हे भारता, त्या वृद्ध उषंगूनें नित्य तपाच्या योगानें आपला देह खंगत चालला आहे असें पाहून देहत्याग करण्याचा विचार केला. त्यानें आपल्या सर्व पुत्रांस जवळ बोलावून 'मला पृथूदकावर न्या,' असें त्यांस सांगितलें. आपल्या पित्याचे वार्धक्याचा विचार करून सरस्वती तीरावरील त्या तीर्थावर ते त्याला घेऊन गेले. त्या पुण्य तीर्थावर मुलांनीं आणतांच त्या उषंगूनें तेथें विधिपूर्वक स्नान केलें. सर्व तीर्थमहिमा त्याला ठाऊक असल्यामुळें तो ऋषिसत्तम आपल्या सर्व पुत्रांस

जवळ बोलावून म्हणाला, 'पुत्रहो, सरस्वतीच्या उत्तर तीरावर या पृथूदक तीर्थावर जो कोणी ध्यानपर होऊन देह ठेवील, त्यास पुनः मरणाची पीडा होणार नाहीं.' असें बोलून त्या मुनीनें तेथें देहत्याग केला.

राजा जनमेजया, त्या तीर्थांत हलधरानेंहि स्नान केलें आणि ब्राह्मणांस अनेक दानें दिलीं. जेथें लोकपितामह ब्रह्मदेवानें लोक निर्माण केले, जेथें आर्ष्टिषेणानें तीव्र तपश्चर्या करून ब्राह्मण्याची प्राप्ति करून घेतली, त्याप्रमाणें जेथें राजर्षि सिंधुद्वीप, महातपस्वी देवापि आणि उग्रतेजस्वी विश्वामित्र यांनींहि आपल्या तपश्चर्येनें ब्राह्मण्य प्राप्त करून घेतलें, त्या ठिकाणीं तो प्रतापी बलराम आला. ९. ३. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१ आर्ष्टिषेणाला तपश्चर्येच्या योगानें सर्व वेदविद्याप्राप्ति. २ विश्वामित्राला तपश्चर्येच्या योगानें ब्राह्मण्यप्राप्ति. ३ बलभद्राचें स्नानादिपूर्वक पृथूदर तीर्थाहून बकाश्रमाला गमन.]

(१) जनमेजय—वैशंपायना, आर्ष्टिषेणानें पुष्कळ तप कसें केलें आणि राजा सिंधुद्वीपाला ब्राह्मण्य प्राप्त कसें झालें? देवापीला व विश्वामित्रालाहि ब्राह्मणत्व कसें संपादतां आलें, तें सर्व मला सांग! तें वृत्त ऐकण्याचें मला मोठें कौतुक आहे.

वैशंपायन—पूर्वीं कृतयुगीं आर्ष्टिषेण नांवाचा एक ब्राह्मण गुरुगृहीं राहून आपल्या अध्ययनांत सर्वदा तत्पर असे. राजन्, तो ब्राह्मण गुरुकुलांत नित्य राहूनहि त्याची विद्या समाप्तीला गेली नाहीं किंवा वेदांचेंहि ज्ञान त्याला झालें नाहीं. त्यामुळें त्याला अत्यंत दुःख झालें आणि तो तपोनुष्ठान करूं लागला. तपश्चर्येच्या योगानें त्याला वेदांचें उत्तम ज्ञान झालें. नंतर त्या विद्वान्, वेदयुक्त आणि सिद्ध अशा ऋषिसत्तमानें त्या तीर्थाला तीन वर दिले. ते हे कीं 'ह्या महानदीतीर्थांत आजपासून जो कोणी मनुष्य स्नान करील, त्याला अश्वमेधाचें मोठें फल प्राप्त होईल. यापुढें येथें सर्पादिकांची बाधा कोणालाहि होणार नाहीं आणि अल्प कालांत पुष्कळ फलप्राप्ति होईल.'

(२) याप्रमाणें सांगून तो महातेजस्वी मुनि स्वर्गलोकाला गेला. अशी त्या प्रतापवान् आर्ष्टिषेण राजाची कथा आहे. पुढें त्याच तीर्थांत राजा सिंधुद्वीप आणि

प्रतापी देवापि यांनीं वेदसमूह प्राप्त करून घेतले. त्याचप्रमाणें तपोनिष्ठ व जितें-द्रिय विश्वामित्र ऋषीनेंहि उत्तम प्रकारच्या तपश्चर्येनें ब्राह्मणत्व संपादन केलें. ह्या पृथ्वीवर गाधि नांवाचा एक प्रख्यात क्षत्रिय राजा होऊन गेला. प्रतापवान् विश्वामित्र हा त्याचा पुत्र होय. पुढें तो राजा मोठा योगी झाला. त्या तपस्व्यानें विश्वामित्राला गादीवर बसवून आपण देहत्याग करण्याचें ठरविलें. तेव्हां त्याची प्रजा त्याला नम्रपणें म्हणाली, 'हे महाप्राज्ञा, तूं आम्हांला सोडून जाऊं नये! तूं आमचें महाभयापासून रक्षण करावें!' तेव्हां त्या गाधीनें प्रजांस म्हटलें, 'माझा पुत्र साऱ्या विश्वाचा रक्षणकर्ता होईल!' असें बोलून गाधीनें विश्वामित्राला गादीवर बसविलें आणि तो स्वर्गाला गेला. नंतर विश्वामित्र राजा झाला. त्यानें त्याकामीं पुष्कळ यत्न करून पाहिला, तथापि तो राक्षसांपासून पृथ्वीचें रक्षण करूं शकला नाहीं. पुढें राक्षसांपासून महाभय उत्पन्न झाल्याचें त्यानें ऐकिलें, तेव्हां चतुरंग सैन्य घेऊन तो नगराबाहेर पडला! तो बराच मार्ग चालून गेल्यावर वाटेंत वसिष्ठाच्या आश्रमाला आला. तेथें त्याच्या सैनिकांनीं बरेच अत्याचार केले. नंतर वसिष्ठ आश्रमास आला, तेव्हां आपलें सर्व वन उध्वस्त झाल्याचें त्यानें पाहिलें. वसिष्ठमुनि संतप्त झाला आणि त्यानें आपल्या धेनूला 'घोर शबर निर्माण कर' म्हणून सांगितलें. तेव्हां त्या धेनूनें अति उग्र शबर उत्पन्न केले. मग त्या शबरांनीं त्या सैन्याला गांठलें व त्याचा पराभव करून चारी दिशांना पिटाळिलें!

आपलें सैन्य पळून गेल्याचें जेव्हां त्या गाधिपुत्र विश्वामित्राला समजलें, तेव्हां तप हेंच श्रेष्ठ आहे, असें त्याच्या मनाला पटलें व त्यानें तप करण्याचा निश्चय केला आणि सरस्वतीच्या ह्याच श्रेष्ठ तीरावर येऊन तो जलाहार, पर्णाहार आणि वायुभक्षण करून राहिला. त्यानें नियम व उपवास यांच्या योगानें आपला देह कृश करून घेतला. तो स्थंडिलावर शयन करीत असे. दुसरेहि जे नियम सांगितले आहेत, तेहि तो पाळीत असे. अशा रीतीनें त्यानें आपली तपश्चर्या चालविली असतां देवांनीं वरचेवर त्याच्या व्रताला विघ्नें आणिलीं. तरीहि त्या महात्म्याचें मन निश्चयापासून ढळलें नाहीं. नंतर यत्नपूर्वक मोठी तपश्चर्या करून तो विश्वामित्र सूर्यासारखा शोभूं लागला. तें त्याचें तप पाहून वरद ब्रह्मदेव त्यावर संतुष्ट झाला आणि त्याला वर देण्यास सिद्ध झाला. तेव्हां 'मीं ब्राह्मण व्हावें' हा वर त्यानें मागितला. त्यावर ब्रह्मदेवानें 'तथास्तु' म्हटलें. अशारीतीनें उग्र तपश्च-र्येच्या योगानें ब्राह्मणत्व संपादून पूर्णकाम झालेल्या विश्वामित्रानें सर्व पृथ्वीवर संचार केला.

(३) या तीर्थावर बलरामानें पुष्कळ धन वांटलें. त्याचप्रमाणें पयस्विनी धेनु, यानें, शयनें, वस्त्रालंकार आणि उत्तम भक्ष्य-पेयपदार्थ यांचीं दानें त्यानें मोठमोठ्या ब्राह्मणांचें पूजन करून त्यांस वांटलीं. नंतर जेथें बक दाल्भ्यानें मोठी तपश्चर्या केल्याचें प्रसिद्ध आहे त्या जवळच्या बकाश्रमाला तो बलराम गेला. ९. ३. ४०.

अध्याय ४१ वा.

[१ बकमुनिचरित्रकथन. २ बलभद्राचें यायाततीर्थावर गमन. ३ वसिष्ठापवाह-तीर्थगमन.]

(१) वैशंपायन—राजा, मग तो यदुनंदन बलराम त्या ब्रह्मयोनि तीर्थावरून निघाला, तो जेथें महातपस्वी दाल्भ्य बकानें क्रोधाविष्ट होऊन धृतराष्ट्राचें राज्य हवन केलें, त्या अवाकीर्ण तीर्थाच्या ठिकाणीं आला. त्या दाल्भ मुनीनें खडतर तपश्चर्येच्या योगानें आपलें शरीर क्षीण केलें होतें. पूर्वी नैमिषीय ऋषींचें द्वादशवार्षिक सत्र व विश्वजित् सत्राची समाप्ति झाली असतां ऋषि पंचाल देशाला गेले आणि त्यांनीं तेथील राजाकडे दक्षिणा मागितली. राजानें त्यांस बलसंपन्न, निरोगी आणि तरुण अशा एकवीस गाई दिल्या. मग दाल्भ बक बाकीच्या ऋषींस बोलला, 'ह्या पशूंची वांटणी तुम्ही करून द्या. मी त्या नृपसत्तमाकडे जाईन आणि भिक्षा मागेन.' असें त्या ऋषींस सांगून तो प्रतापवान् मुनि धृतराष्ट्र राजाकडे गेला आणि त्यानें राजाकडे पशूंची मागणी केली. सहजगत्या मेलेले कांहीं पशू दाखवून धृतराष्ट्र रागानें त्याला बोलला, 'ब्रह्मबंधो, तुला इच्छा असेल तर हे पशू शीघ्र घेऊन जा.' राजाचें तें भाषण ऐकून तो धर्मवित् मुनि आपल्याशींच म्हणाला, 'अहो, राजा भरसभेंत मला असलें दुर्वाक्य बोलला!' तें ऐकून त्याला अतिसंताप आला आणि त्यानें धृतराष्ट्राचा विनाश करण्याचें मनांत योजिलें.

राजा, त्या मुनिसत्तमानें ते मृत पशु नेले आणि त्यांचें मांस काढून धृतराष्ट्राच्या राष्ट्राचें हवन केलें! याप्रमाणें हे महाराजा, सरस्वती नदीच्या तीरावर उदकानें सिंचन करून आणि अग्नि प्रदीप्त करून त्या परमव्रतस्थ दाल्भ्य मुनीनें धृतराष्ट्राच्या राष्ट्राचा नाश करणारें हवन सुरू केलें! तें सत्र विधिपूर्वक सुरू होतांच धृतराष्ट्राच्या राज्याचा क्षय होत चालला आणि त्या राष्ट्राची स्थिति

परशूनें नित्य तोडलें जाणाऱ्या महावनाप्रमाणें झाली. तें राष्ट्र आपद्गत, उध्वस्त आणि चेतनारहित होऊन गेलें. आपलें राष्ट्र उध्वस्त झालेलें पाहून राजाला फार दुःख झालें. चिंताग्रस्त होऊन त्यानें ब्राह्मणांचे साहाय्यानें राष्ट्राच्या मुक्ततेसाठीं यत्न करून पाहिला, परंतु त्यांत त्याला कांहींहि यश न येतां उलट राष्ट्र अधिकच क्षीण होत चाललें. तेव्हां राष्ट्राची मुक्तता होण्याचा कांहींच उपाय सुचेना, तेव्हां तो राजा आणि ते ब्राह्मण चिंतातुर झाले. पुढें त्या राजानें ज्योतिष्यांस त्यासंबंधीं विचारिलें असतां ते म्हणाले, "धृतराष्ट्रा, पशु मागितला असतां ज्याचा तूं अनादर केलास तो दाल्भ्य बक मांसाच्या योगानें तुझ्या राष्ट्राचें हवन करीत आहे आणि त्यामुळें हा तुझ्या राष्ट्राचा असा लय होत चालला आहे. सरस्वतीच्या कुंजांत तो बसला आहे. हे राजा, त्याला तूं प्रसन्न करून घे !"

नंतर धृतराष्ट्र राजा सरस्वतीच्या तीरावर गेला, त्यानें त्या मुनीला साष्टांग प्रणिपात केला आणि हात जोडून म्हणाला, 'भगवन्, प्रसन्न हो. माझ्या अपराधाची क्षमा कर ! मी दीन, लोभी आणि मूर्ख असल्यामुळें माझ्या हातून ही गोष्ट झाली. आतां तूंच माझी गति व तूंच माझा नाथ आहेस ! मजवर कृपा कर !'

राजा, याप्रमाणें दुःखग्रस्त होऊन शोक करणाऱ्या त्या राजाला पाहून त्या ऋषीला दया आली आणि त्यानें त्याचें राज्य मोकळें केलें. त्या ऋषीचा क्रोध जाऊन तो प्रसन्न झाला आणि त्याच्या राष्ट्राच्या मुक्ततेकरितां त्यानें पुनः हवन प्रारंभिलें. अशारीतीनें राष्ट्राची मुक्तता करून आणि राजापासून अनेक पशु घेऊन तो ऋषि आनंदानें नैमिषारण्यांत पुनः गेला. इकडे धर्मात्मा धृतराष्ट्रहि स्वस्थ होऊन आपल्या नगराला परत आला.

(२) राजा, याच तीर्थावर उदारधी बृहस्पतीनें देवांच्या स्थित्यर्थ व असुरांच्या नाशासाठीं मांसानें इष्टीचें हवन केलें. त्यामुळें त्या जयशील देवांच्या हातून असुरांचा क्षय होत चालला. येथेंहि त्या यशस्वान् बलरामानें ब्राह्मणांना यथाविधि अश्व, गज, खेंचरें, रथ, मोठमोठीं महार्घ रत्नें आणि पुष्कळ धनधान्य दिलें. राजा, तेथून तो महाबाहु यायात तीर्थावर गेला. तेथें नहुषपुत्र ययातीच्या यज्ञांत सरस्वती दूध व तूप स्रवत असे. तेथेंच पुरुषव्याघ्र पृथिवीपति ययातीनें यज्ञ करून मोठ्या आनंदानें ऊर्ध्व प्रयाण केलें व उत्तम लोक मिळविले. ययाति यज्ञ करीत

असतां आत्म्याचे ठिकाणीं शाश्वत भक्ति ठेवून आणि परम औदार्य धारण करून ब्राह्मण ज्याची ज्याची म्हणून इच्छा करी तें तें तो त्यास अर्पण करीत असे. या यज्ञांत आमंत्रित ब्राह्मण ज्या ज्या ठिकाणीं उतरत असे, तेथें तेथें ती सरिच्छ्रेष्ठ सरस्वती त्याला गृह, अंथरूणपांघरूण, षड्स भोजन, तशींच नाना प्रकारचीं दानें पुरवीत असे. तें देणें राजाचेंच आहे, असें मानून त्या ब्राह्मणांनीं राजाला शुभाशीर्वाद दिले. तेथील यज्ञसंपत्ति पाहून गंधर्व आणि देव यांस परम संतोष वाटला; मग ती संपत्ति पाहून मनुष्यें आनंद पावून किती आश्चर्यचकित झालीं असतील बरें ?

(३) राजा, नंतर तो महाधर्मध्वज, थोर अंतःकरणाचा, महात्मा, नित्य-महादानशाली, कृतात्मा, मनोजयी, तालकेतु बलराम महाभयंकर वेगाच्या वसिष्ठापवाह तीर्थावर आला. ९. ३. ४१.

अध्याय ४२ वा.

[१ त्या तीर्थास वसिष्ठापवाह नांव पडण्याचें कारण.]

(१) जनमेजय—ब्रह्मन्, त्या वसिष्ठापवाह तीर्थाचा वेग इतका भयंकर कां होता, तसेंच सरस्वतीनें त्या ऋषीस वाहून नेण्याचें कारण काय आणि पुढें तिचें त्याशीं कसें व कां वैर पडलें ह्याचें कारण मी तुला विचारीत आहें, तर तें मला सविस्तर सांग पाहूं ! हे महाप्राज्ञा, तूं कितीहि सांगितलेंस तरी तेवढ्यानें माझें समाधान होत नाहीं.

वैशंपायन—हे भारता, विश्वामित्र आणि वसिष्ठ यांजमध्यें तपःस्पर्धेनें भयंकर वैर पडलें होतें. वसिष्ठाचा आश्रम स्थाणुतीर्थावर होता. त्याच्या बाजूस पूर्व दिशेला धीमान् विश्वामित्राचा आश्रम होता. या तीर्थाला स्थाणुतीर्थ हें नांव पडलें होतें. त्याचें कारण असें होतें कीं येथें शंकरानें मोठी तपश्चर्या केली होती. तेथील मुनि अजून देखील त्याच्या त्या भयंकर कृत्याविषयीं सांगत असतात. भगवान् शंकरानें येथें भयंकर यज्ञ करून सरस्वतीचें पूजन केलें आणि स्थाणुतीर्थ म्हणून ह्या तीर्थाची स्थापना केली. हे नराधिपा, ह्याच तीर्थावर देवांनीं स्कंदाला असुरांच्या नाशाकरितां सैन्यापत्याचा अभिषेक केला. त्याच सारस्वत तीर्थावर विश्वामित्र ऋषीनें आपल्या उग्र तपःसामर्थ्याच्या योगानें वसिष्ठ ऋषीला कां घालविलें, तें सांगतों, श्रवण कर !

राजा, विश्वामित्र व वसिष्ठ या दोघां तपोनिधींमध्यें तपःसामर्थ्यावरून तीव्र स्पर्धा उत्पन्न झाली व ती दिवसेंदिवस वाढत गेली. त्या दोन मुनींमध्यें विश्वामित्र हा अधिक संतापी होता. वसिष्ठाचें तेज पाहून त्याला मोठी काळजी वाटूं लागली. त्यानें असा विचार केला कीं 'ही सरस्वती नदी त्या तपोनिष्ठ वसिष्ठाला आपल्या वेगानें मजकडे घेऊन येईल आणि तो द्विजश्रेष्ठ येथें येतांच मी त्याचा वध करीन.' भगवान् विश्वामित्रानें असा निश्चय करून क्रोधानें डोळे लाल केले आणि त्या श्रेष्ठ नदीचें स्मरण केलें. त्या मुनीनें ध्यान करितांच सरस्वती व्याकुल झाली आणि त्या महावीर्य व महाकोपी विश्वामित्रासमोर येऊन उभी राहिली. गतधवा स्त्रीप्रमाणें तिची स्थिति अतिदुःखित होऊन ती त्या मुनिसत्तमाला म्हणाली, 'मी काय करावें अशी तुझी इच्छा आहे ?' त्यावर तो क्रुद्ध मुनि तिला म्हणाला, 'वसिष्ठाला तूं शीघ्र घेऊन ये, आज मी त्याचा वध करणार आहें !' तें ऐकून सरस्वती व्यथित झाली. तिनें हात जोडले आणि वायूनें जशी लता कांपावी, त्याप्रमाणें भयभीत होऊन ती कांपूं लागली. सरस्वतीची ती अवस्था पाहून विश्वामित्र त्या महानदीला बोलला, 'त्या वसिष्ठाला माझ्याजवळ घेऊन ये. विचार करीत बसूं नकोस !'

राजा, विश्वामित्राचें तें भाषण ऐकून आणि त्याचे पापी विचार जाणून ती वसिष्ठाजवळ गेली. तिला वसिष्ठाचा पृथ्वीवरील अप्रतिम प्रभाव माहीत होता. तेथें जाऊन तिनें विश्वामित्राचा उद्देश त्याला कळविला. उभयतांच्याहि शापभयामुळें ती सारखी कांपत होती. त्या विवर्ण, चिंताकुल आणि कृश सरस्वतीला धर्मात्मा वसिष्ठ बोलला, 'हे सरिच्छ्रेष्ठे, तूं शीघ्र गतीनें मला वाहून ने आणि तूं आपलें रक्षण कर ! असें न केल्यास विश्वामित्र तुला शापील. माझ्याविषयीं तूं किमपि चिंता करूं नये.'

कौरव्या, त्या कृपाशील वसिष्ठाचें तें भाषण श्रवण करून सरस्वतीला चिंता पडली कीं, 'कसें वागलें असतां आपण आपलें कर्म नीट बजावल्यासारखें होईल. वसिष्ठ हा मजवर नित्य दया करणारा आहे, तेव्हां त्याचें कल्याण होईल, असें मला अवश्य केलें पाहिजे !' मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्र आपल्या तीरावर जप करीत बसला आहे, असें पाहून व हाच वेळ योग्य आहे, असें जाणून त्या सरस्वतीनें आपल्या अतिवेगानें एकदम तीरापहार केला. त्या वेगानें तो मैत्रावरुणि वसिष्ठ वाहून

जाऊं लागला. वाहून जात असतां संतुष्ट चित्तानें त्यानें सरस्वतीची स्तुति केली कीं "हे सरस्वति, पितामह ब्रह्मदेवाच्या सरोवरापासून तूं निर्माण झाली आहेस आणि तुझ्या उत्तम जलांनीं हें संपूर्ण जगत् व्याप्त झालें आहे. हे देवि, तूंच आकाशगंगा असून मेघांमध्यें जल उत्पन्न करणारी तूंच आहेस. सर्व उदकें तूंच आहेस आणि तुझ्यामुळेंच आम्ही अध्ययन करितों. पुष्टि, द्युति, कीर्ति, सिद्धि, बुद्धि आणि उमा हीं सर्व तूंच आहेस. पाणी व स्वाहाहि तूंच असून तुझ्यावरच हें सर्व जगत् अवलंबून आहे. सर्व भूतांच्या ठिकाणीं तूं चतुर्विध रूपानें राहत असतेस."

राजा, याप्रमाणें तो महर्षि स्तुति करीत असतां वसिष्ठाला सरस्वतीनें विश्वामित्राश्रमावर आणिलें आणि मुनीला आणल्याचें तिनें विश्वामित्राला कळविलें. सरस्वतीनें वसिष्ठाला आणलेलें पाहतांच विश्वामित्र क्रुद्ध होऊन वसिष्ठाच्या वधाकरितां कांहीं हत्यार जवळपास शोधूं लागला. इतक्यांत विश्वामित्र अत्यंत संतप्त झाल्याचें पाहून ब्रह्मवधाच्या भीतीनें सरस्वतीनें वसिष्ठाला वेगानें पूर्व दिशेकडे वाहून नेलें. अशारीतीनें तिनें विश्वामित्राला फसवून दोघांचेंहि बोलणें पाळलें. त्या ऋषिसत्तम वसिष्ठाला सरस्वतीनें दूर वाहून नेल्याचें पाहून विश्वामित्राला संताप चढला आणि तो सरस्वतीला बोलला, 'सरिच्छ्रेष्ठे, ज्याअर्थी मला फसवून तूं पुनः पुढें निघून गेलीस त्याअर्थी ह्यापुढें तूं राक्षसांना प्रिय अशा रक्ताचा प्रवाह वहा !'

राजा, ह्याप्रमाणें विश्वामित्राचा शाप होतांच सरस्वती वर्षपर्यंत रक्त वाहूं लागली. सरस्वतीची ती स्थिति पाहून देव, ऋषि, गंधर्व आणि अप्सरा अत्यंत दुःखाकुल झाल्या. याप्रमाणें तें वसिष्ठापवाहतीर्थ लोकांत प्रसिद्धि पावलें. आणि ती सरस्वती पुनः आपल्या मार्गानें वाहूं लागली. ९. ३. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ विश्वामित्राच्या शापानें रक्तवाही सरस्वतीच्या परित्राणार्थ ऋषींचे प्रयत्न. २ इंद्रानें सरस्वती व अरुणा यांच्या संगमावर यजनादि कृत्यांनीं केलेला ब्रह्महत्यापरिहार. ३ बलरामाचें तेथून सोमतीर्थाला गमन.]

(१) **वैशंपायन**—त्या संतप्त विश्वामित्रानें शापिलेली सरस्वती त्या शुभ्र तीर्थांत रक्त वाहूं लागली. हे भारता, तेथें राक्षस आले आणि त्या रक्ताचें नित्य

प्राशन करून तेथें सुखानें राहिले. त्यांची काळजी दूर झाली आणि ते नाचूं व हंसूं लागले. त्यांना आपण स्वर्ग जिंकल्याप्रमाणें आनंद झाला. पुढें कांहीं कालानें त्या ठिकाणीं अत्यंत तपोनिष्ठ असे कित्येक ऋषि तीर्थयात्रेकरितां प्राप्त झाले. त्या सर्व मुनींनीं सरस्वतीतीरावरील सर्व तीर्थांवर जाऊन स्नानादि क्रिया केल्या आणि अशारीतीनें फिरतां फिरतां ते त्या रक्तवाही तीर्थावर येऊन पोंचले. त्या दारुण तीर्थावर येऊन पाहतात तों सरस्वतीचें उदक रक्तानें भरलेलें पाहून तें राक्षस पीत आहेत असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. हे राजा, तेथें राक्षसांना पाहून त्या तीक्ष्णतपोमय मुनींनीं सरस्वतीच्या रक्षणाचे पुष्कळ प्रयत्न केले. नंतर ते सर्व महाव्रत मुनि त्या श्रेष्ठ सरस्वतीला बोलावून म्हणाले ‘हे कल्याणि, हा तुझा डोह रक्तमय होऊन अग्राह्य कां बरें झाला आहे? याचें कारण सांग, म्हणजे आम्ही त्यासंबंधीं प्रयत्न करूं!’ मग सरस्वतीनें कांपत कांपत सर्व वृत्त त्या ऋषींस सांगितलें. त्या सरस्वतीला अति दुःखमग्न झालेली पाहून ते तपोधन म्हणाले, ‘अनघे, तुझें दुःखाचें कारण आणि शाप आम्हीं ऐकिला. हे सर्व तपस्वी जें कांहीं करण्याचें असेल, तें करतील, आतां तुला काळजी नको.’

राजा, असें त्या सरस्वतीला कळवून त्यांनीं असा विचार केला कीं, आपण सर्व मिळून त्या सरस्वतीला शापविनिर्मुक्त करूं. नंतर त्यांनीं उपवास, विविध यमनियम, तप, कष्टकारक व्रतें इत्यादिकांच्या योगानें जगत्प्रभु पशुपति महादेवाचें आराधन केलें आणि त्या सरिच्छ्रेष्ठ सरस्वतीला मुक्त केलें. त्या मुनींच्या प्रसादानें सरस्वती नदी आपल्या पूर्व स्वरूपाला आली. तिचें जल पूर्ववत् निर्मल झालें आणि ती प्रथमच्यासारखी शोभूं लागली. त्या ऋषींनीं सरस्वती नदीचें उदक निर्मल केलेलें पाहतांच ते क्षुधित राक्षस त्याच ऋषींना शरण गेले आणि हात जोडून पुनः पुनः म्हणाले, “आम्ही क्षुधेनें पीडित झालों आहों, शाश्वत धर्मापासून आम्ही च्युत झालों आहों. आजपर्यंत केलेल्या पापकर्मांत पुढें राहण्याची आमची इच्छा नाहीं. आमच्या दुष्कृत्यांमुळें आणि तुमच्या अवकृपेनें आमचें पाप वाढत जाऊन आम्ही ब्रह्मराक्षस झालों आहों. स्त्रियांच्या पापानें आणि व्यभिचारकर्मांनीं ब्राह्मण ब्रह्मराक्षस होत असतात. ब्राह्मणांचा द्वेष करणाऱ्या क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांना राक्षसयोनि प्राप्त होते. तसेंच आचार्य, ऋत्विज्, गुरु, वृद्धजन यांचा जे अनादर करितात, तेहि राक्षस होतात. म्हणून द्विजसत्तमहो, येथें आमचें तारण

होईल असें कांहीं करा; कारण तुम्ही सर्व लोकांचें तारण करण्यास समर्थ आहां."

राजा, त्या राक्षसांचें भाषण ऐकून त्या ऋषींनीं त्यांच्या मुक्ततेसाठीं मनःपूर्वक सरस्वतीची प्रार्थना केली आणि म्हणाले, 'क्षत झालेलें, किडलेलें, उच्छिष्टयुक्त, केसांनीं भरलेलें व रुधिरमय अन्न म्हणजे राक्षसांचा भाग होय. हें जाणून विद्वानानें सर्वदा असले पदार्थ वर्ज्य करावे. अशा प्रकारचें जो अन्न भक्षण करितो, तो राक्षसान्नच भक्षण करितो. नंतर त्या मुनींनीं तीर्थशुद्धि करून त्या राक्षसांच्या मोक्षार्थ सरस्वतीची प्रार्थना केली. सरस्वतीनें त्या ऋषींचा उद्देश जाणून अरुणेला आपल्या देहांत आणविलें. अरुणानदींत या राक्षसांनीं स्नान केलें व देहत्याग करून ते स्वर्गाला गेले. अरुणेंत स्नान केल्यानें ब्रह्महत्येचे पापापासून मुक्तता होते, हें जाणून इंद्रानेंहि ह्याच सरस्वतीजलांत स्नान केलें व आपली ब्रह्महत्येपासून मुक्तता करविली.

जनमेजय—वैशंपायना, भगवान् इंद्राला ब्रह्महत्येचें पातक कसें लागलें ? आणि तो या तीर्थांत स्नान करितांच पापमुक्त कसा झाला ?

(२) वैशंपायन—राजा, नमुचीशीं केलेल्या समयाचा इंद्रानें भंग कसा केला, हें उपाख्यान सविस्तर सांगतों, तें श्रवण कर. नमुचीनें वासवाच्या भीतीनें सूर्यकिरणांत प्रवेश करून इंद्राशीं संधि केला. तेव्हां त्या इंद्रानें नमुचीला समयपूर्वक असें सांगितलें कीं, 'हे मित्रा असुरश्रेष्ठा, मी तुझा वध कोणत्याहि आर्द्र किंवा शुष्क पदार्थानें करणार नाहीं! तसेंच रात्रीं किंवा दिवसासहि मी तुला मारणार नाहीं !'

इंद्रानें नमुचीला असें वचन दिलें व धुकें पडल्याचें पाहून जलफेनानें इंद्रानें त्याचें मस्तक उडविलें ! तेव्हां तें नमुचीचें छिन्न मस्तक 'अरे मित्रघातक्या पाप्या' असें म्हणत त्याच्या पाठीला लागलें. अशा रीतीनें तें शिर आपल्या पाठीस लागलें आहे, असें पाहून इंद्रानें तो सर्व वृत्तांत ब्रह्मदेवास निवेदन केला. तेव्हां लोकगुरु ब्रह्मदेवानें त्याला असें सांगितलें कीं " तूं अरुणानदींत यथाविधि हवन कर व त्या पापभयहारक तीर्थांत स्नान कर ! शक्रा, ही नदी मुनींच्या योगानें पुण्यजल झाली आहे. पूर्वीं नमुचि येथें गुप्तपणें येऊन सरस्वतीच्या उदकांत स्नान करीत असे. हा अरुणा-सरस्वतीसंगम महान् पुण्यकारक आहे. देवेंद्रा, तूं येथें यज्ञ कर, आणि पुष्कळ दानें दे. येथें तूं स्नान केल्यानें आपल्या

घोर पातकांपासून मुक्त होशील !" पितामहाचें हें भाषण श्रवण करून इंद्रानें यथाविधि सरस्वतीच्या कुंडांत हवन केलें व अरुणेंत स्नान केलें. तेव्हां ब्रह्महत्येच्या पापापासून त्याची मुक्तता झाली. नंतर तो मोठ्या आनंदानें स्वर्गाला निघून गेला. त्याच्या पाठीला लागलेलें नमुचीचें मस्तकहि त्याच तीर्थांत पडलें आणि हे राजसत्तमा, त्यालाहि अक्षय्य अशा इच्छित लोकांची प्राप्ति झाली !

(३) राजा, त्याठिकाणीं स्नान करून त्या महात्म्या बलरामानें वेगवेगळीं दानें दिलीं व परमार्थाच्या इच्छेनें धर्म संपादून तेथून श्रेष्ठ सोमतीर्थावर गेला. हे पार्थिवेंद्रा, प्राचीन काळीं ह्या तीर्थावर भगवान् सोमानें राजसूय यज्ञ केला; त्यामध्यें धीमान् महात्मा अत्रि होता असून त्या यज्ञाच्या शेवटीं दानव, दैत्य व राक्षस यांबरोबर देवांचें मोठें युद्ध झालें. त्यांत स्कंदानें अतिक्रूर तारकासुराचा वध केला. येथेंच त्या दैत्यांतक स्कंदाला देवांचें सैन्यापत्य प्राप्त झालें. येथेंच तो मोठा वट वृक्ष असून नित्य कौमार्यांत राहणाऱ्या कार्तिकेयाचें तें वसतिस्थान होतें. ९. ३. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ कुमारोत्पत्तिवर्णन. २ कार्तिकेयाला देवसैन्यापत्याधिकार.]

(१) **जनमेजय**—वैशंपायना, मला तूं कुमाराच्या प्रभावाचें वर्णन सांगितलेंस, आतां त्याच्या अभिषेकाचें वर्णन कर ! तूं उत्तम वक्ता आहेस, तर कोणत्या देशीं, कोणत्या काळीं, कसा, कोणीं त्या कुमाराला अभिषेक केला, आणि स्कंदानें त्या युद्धांत दैत्यसैन्याचा कसा भयंकर संहार केला, तें सर्व मला सांग. तें ऐकण्याविषयीं मला मोठें कौतुक वाटत आहे.

वैशंपायन—तुला वाटणारें कौतुक कुरुकुलास योग्य असेंच आहे. जनमेजया, माझें भाषण ऐकून तुला हर्ष होईल. हे नराधिपा, मी तुला आतां त्या महात्म्या कुमाराचा अभिषेक आणि प्रभाव सांगतों, तो ऐक. पूर्वीं महेश्वराचें तेज स्खलित होऊन अग्नींत पडलें, भगवान् अग्नि सर्वभक्षक आहे, परंतु त्या अक्षय तेजाला दग्ध करण्यास अग्नि समर्थ नव्हता. त्या तेजानें अग्नि अति तेजस्वी व दीप्तिमंत झाला. अग्नीला तो तेजोमय गर्भ धारण करितां येईना. मग त्या अग्नीनें ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून गंगेशीं संयोग केला आणि तिच्या ठायीं त्या भास्करसदृश तेजस्वी गर्भाची स्थापना केली. गंगेला देखील तो गर्भ सहन न होऊन तिनें तो देवपूजित रम्य हिमालय पर्वतावर टाकिला. तो अग्निपुत्र

तेथें लोकांना व्यापून वृद्धिंगत होऊं लागला. तेथें तो ज्वलनाकार गर्भ अग्नि-स्त्रिया कृत्तिका यांनीं शरवनांत पाहिला. त्या पुत्रार्थिनी कृत्तिका 'हा माझा, हा माझा ' म्हणून मोठ्यानें ओरडल्या. त्या मातांचा भाव ओळखून त्या भगवान् प्रभूनें (गर्भानें) स्रवूं लागलेलें दुग्ध सहा मुखांनीं प्राशन केलें. त्या बाळकाचा प्रभाव पाहून त्या कृत्तिका देवींना परमाश्चर्य वाटलें. जेथें गंगेनें गिरि-शिखरावर त्या गर्भाला टाकिलें होतें, तो पर्वत मेरूप्रमाणें स्वर्णमय होऊन अत्यंत शोभायमान दिसूं लागला. गर्भ जसजसा वाढत गेला, तसतशी त्यानें जवळची भूमि स्वर्णमय केली आणि सर्व गिरी कांचनमय झाले. त्या महावीर्य कुमाराला कृत्तिकांवरून कार्तिकेय नांव पडलें. पूर्वी त्याला गांगेय म्हणत असत.

तो कुमार योग, शम, तप, वीर्य यांनीं युक्त असून चंद्राप्रमाणें वाढूं लागला. तो प्रियदर्शन कुमार त्या दिव्यकाननांत दर्भांमध्यें नित्य पडलेला असे. तेथें गंधर्व आणि मुनि त्याची नित्य स्तुति करीत असत. तसेंच दिव्य नृत्य-वादन-कुशल अशा हजारों देवकन्या त्याच्याजवळ स्तुति गात नृत्य करीत. हे भारता, सरिच्छ्रेष्ठ गंगा त्याजपाशीं सर्वदा तिष्ठत असे. पृथ्वीहि सुंदर रूप धारण करून त्याला धारण करी. त्याच्या जातकर्मादि सर्व क्रिया ब्रह्मदेवानें केल्या. चतुर्मूर्ति वेद हात जोडून त्याजपुढें उभा असे. चतुष्पाद धनुर्वेद आणि ससंग्रह शास्त्रसमुदाय त्यापुढें सज्ज असे. शेवटीं साक्षात् वाणी-सरस्वती-त्याजपुढें प्राप्त झाली आणि देवाधिपति उमापति शंकरहि त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या शंकराबरोबर शैलपुत्री-पार्वती होती आणि शेंकडो भूतसंघ त्यासभोंवतीं होते. भूतगणांचे ते संघ अत्यद्भुत दिसत होते. त्यांचे आकार, त्यांचीं रूपें, त्यांचे ध्वज व आभरणें सर्व कांहीं विलक्षण आणि आश्चर्यकारक होतीं. कित्येकांचीं मुखें, वाघ, सिंह व अस्वल यांसारखीं, तर कित्येकांचीं मार्जारांसारखीं होतीं. असे ते भूतगण नाना आकार व रूपें धारण करून तेथें जमले. कांहीं पर्वताकार तर कांहीं मेघसदृश होते. राजेंद्रा, सप्तमातृगण आणि नारदादि मोठमोठे देवगंधर्व, बृहस्पति वगैरे देवर्षि व सिद्ध तेथें आले होते. तसेच जगताचे सर्व पितर व देवांचेहि देव तेथें आले होते.

(२) राजा, याप्रमाणें तो देवाधिदेव येत असतां महायोगबलसंपन्न बालहि शूलपाणि शंकराला सामोरा गेला. तो आपल्याकडे येत असल्याचें पाहून शंकर,

पार्वती, गंगा व अग्नि या सर्वांच्या मनांत एकदम विचार आला कीं हा बाल प्रथमतःच कोणाचा गौरव करितो, तें पहावें. तो आपल्याचकडे प्रथमतः येईल, असें प्रत्येकाला वाटलें. हा त्या चौघांचाहि विचार लक्ष्यांत आणून स्कंदानें योगाचा आश्रय करून निरनिराळया तनू निर्माण केल्या. त्या प्रभूनें क्षणांत चार मूर्ति निर्माण केल्या. त्याच्या पाठीशीं शाख, विशाख आणि नैगमेय या तीन मूर्ति दिसूं लागल्या. त्यांत आपण चवथा अशा चार मूर्ति झाल्या. मग तो अद्भुतदर्शन स्कंद रुद्राकडे गेला. विशाख हिमालयात्मजा पार्वती येत होती त्या बाजूला गेला. वायुमूर्ति शाख अग्नीकडे निघाला आणि अग्नीप्रमाणें तेजस्वी कुमार नैगमेय हा गंगेकडे गेला. त्या चौघांचेहि देह अत्यंत तेजस्वी असून ते एकसारखे होते. चौघांकडे जाण्यास ते निघाले, तेव्हां तो एक अद्भुतच प्रकार तेथें घडला. तो अंगावर रोमांच उभा करणारा प्रसंग पाहून देव, दानव आणि राक्षस यांमध्यें मोठा हाहाकार झाला. तेव्हां गंगेसह रुद्र, देवी पार्वती व अग्नि या सर्वांनीं जगत्पति ब्रह्मदेवाला अभिवंदन केलें आणि प्रार्थिलें कीं ' भगवन्, या बालकाला आपल्या इच्छेनुसार कांहींतरी आधिपत्य द्यावें. देवेशा, असें केल्यानें तूं आमचेंच प्रिय केल्यासारखें होईल. '

राजा, नंतर त्या कार्तिकेयाचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें ब्रह्मदेवानें आपल्या मनाशीं असा विचार केला कीं ' याला आतां काय देणें योग्य आहे ? ' राजा, देव, गंधर्व आणि राक्षस यांचीं सर्व ऐश्वर्यें, तशींच भूत, यक्ष, पक्षी आणि सर्प यांचींहि ऐश्वर्यें या कुमाराला पूर्वींच मिळालेलीं आहेत. यावेळीं महामति ब्रह्मदेवाला तो कुमार सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्यांनीं संपन्न असल्याचें समजून आलें. नंतर देवांचें हित करण्याच्या उद्देशानें ब्रह्मदेवानें त्याला देवांचें सैन्यापत्य दिलें आणि सर्व देवांस त्याच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्यास सांगितलें. मग त्या कुमाराला घेऊन ब्रह्मदेवादि देव त्या कुमाराच्या अभिषेकाला हिमालयावर आले आणि तेथून पुण्यकारक हैमवती आणि त्रैलोक्यविश्रुत सरिच्छ्रेष्ठ सरस्वती हिच्या सर्वगुणान्वित व पुण्यप्रद तीरावर ते पूर्णमनोरथ देवगंधर्व येऊन बसले. ९. ३. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ कुमाराभिषेकवर्णन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, नंतर शास्त्रानुसार अभिषेकाची सर्व सामग्री सिद्ध करून ब्रह्मदेवानें अग्नीमध्यें यथाविधि अग्नीचें हवन केलें. नंतर मणिविभूषित आणि दिव्यरत्नखचित अशा हिमालयानें दिलेल्या सिंहासनावर तो कुमार बसला. नंतर सर्व मंगलसाहित्याच्या योगानें विधिमंत्रपुरस्कृत अभिषेकद्रव्य घेऊन देवसमुदाय त्याच्या सभोंवतीं उभे राहिले. इंद्र, विष्णु, सूर्यचंद्र, धाता-विधाता, अनिलानल इत्यादिकांसह धीमान् रुद्र आणि त्याच्या सभोंवतीं अष्ट वसु, एकादश रुद्र इत्यादि देव, तसेच पितर, गंधर्व, असंख्य देवर्षि, ब्रह्मर्षि, भृगु, अंगिरा इत्यादि मोठमोठे ऋषि आणि पुण्यवंत योगसिद्ध उभे होते. दुसरीकडे पितामह, पुलस्त्य, अंगिरा, कश्यपादि ऋषि होते. त्याप्रमाणें ऋतु, ग्रह व तारेहि आले होते. नद्या स्त्रीरूपें घेऊन आल्या होत्या. सनातन वेद, समुद्र, विविध तीर्थें, पृथ्वी, आकाश, दिशा, हीं सर्व निरनिराळीं रूपें घेऊन आलीं होतीं. देवमाता अदिति, र्‍ही, श्री, सरस्वती आणि विंध्य, मेरु, ऐरावत, मास, पक्ष, ऋतु, दिवस-रात्र, वृक्ष, उच्चैःश्रवा, नागराज, वासुकि, अरुण, गरुड, यम, मृत्यु इत्यादि सर्व हजर होते. तसेच वेगवेगळया ठिकाणांहून कुमाराच्या अभिषेकार्थ विविध प्रकारचे देवतागण आले होते. त्या सर्वांनीं अभिषेकाचीं भांडीं व दुसरे मंगल पदार्थ घेतले होते. देवांनीं अत्यंत आनंदित होऊन त्या कुमाराला दिव्यसंभारयुक्त सुवर्ण कलशांनीं दिव्य तोयाचा अभिषेक केला. त्याच्या योगानें असुरांना भय वाटूं लागलें. पूर्वीं जसा जलेश्वर वरुणाचा अभिषेक झाला होता, तसाच त्या सर्वलोकपितामहानें स्कंदास अभिषेक केला. त्याचप्रमाणें कश्यपमुनि आणि तेथें असलेले कीर्तिमान् लोक यांनींहि स्कंदाला अभिषेक केला.

राजा, नंतर त्या संतुष्ट झालेल्या ब्रह्मदेवानें नंदिसेन, लोहिताक्ष, घंटाकर्ण आणि कुमुदमाली नांवाचे चार बलाढ्य सेवक त्यास दिले. स्थाणूनें स्वेच्छेनुसार पराक्रमी, देवशत्रूंचा संहारक असा कामनामक एक सेवक दिला. ह्या कामानें देवासुरांच्या युद्धांत क्रुद्ध होऊन चौदा प्रयुत भीमकर्मी असुरांचा बाहूंनीं संहार केला ! सर्व देवांनीं मिळून देवांच्या शत्रूंचा नाश करणारी व विष्णुरूपिणी सेना त्याला दिली आणि इंद्रासह सर्व देवांनीं मोठ्यानें जयनाद केला. त्याप्रमाणें

गंधर्व, यक्ष, राक्षस, मुनि यांनींहि मोठा जयशब्द केला. नंतर यमानें कालतुल्य उन्माथ व प्रमाथ या दोघां वीर्यवंतांना त्याला दिलें! तसेंच सूर्यानें प्रसन्न होऊन आपले दोघे सुभ्राज व भास्वर नांवाचे दोन अनुचर त्याला दिले. सोमानें आपले शुभ्र पुष्पें व गंध धारण करणारे मणि आणि सुमणि हे दोन अधिकारी त्याला दिले. परसैन्याचा संहार करणारे ज्वालाजिह्व व ज्योति हे दोन शूर अनुचर अग्नीनें दिले. परवीरांतक इंद्रानें उत्क्रोश व पंचक या नांवांचे दोन वीर त्या अग्निपुत्राला दिले. त्यांनीं इंद्राच्या पुष्कळ शत्रूंना मारिलें. विष्णूनें चक्र, विक्रमक आणि बलाढ्य संक्रम हे तीन सेवक दिले. भिषग्वर अश्विनीकुमारांनीं सर्व विद्यापारंगत वर्धन आणि नंदन ह्यांस दिलें. महायशस्वान् धात्यानें कुंद, कुसुम, कुमुद, डंबर आणि आडंबर हे पांच त्या कुमाराला सेवक म्हणून दिले. त्वष्ट्यानें चक्र व अनुचक्र नांवांचे दोन मायावी सरदार त्याजकडे पाठविले, तर मित्रानें तपोविद्यानिष्णात दोन सत्यसंध व सुव्रत नांवांचे वीर अर्पण केले. हे भारता, पूषानें त्या कुमाराला महामायावी कालिक व पाणीतक नांवाचे सेवक अर्पण केले. हे राजा, वायूनें बल आणि अतिबल नांवांचे दोन वीर त्या कुमाराला दिले, तर सत्यप्रतिज्ञ वरुणानें महाबलाढ्य यम व अतियम या दोघांस दिलें. हिमालयानें सुवर्चा व अतिवर्चा यांस दिलें. मेरूनें कांचन, मेघमाली, स्थिर आणि अतिस्थिर यांला दिलें. संग्रह आणि विग्रह नामक सेवक समुद्रानें त्या अग्निपुत्राला अर्पण केले. पार्वतीनें उन्माद, शंकुकर्ण आणि पुष्पदंत यांना पाठविलें, तर हे पुरुषव्याघ्रा, जय व महाजय नांवांचे दोन सर्प पन्नगेश्वर वासुकीनें स्कंदाच्या सेवेकरितां म्हणून पाठविले.

राजा, अशाप्रकारें साध्य, रुद्र, वसु, पितर, सागर, सरिता व मोठमोठे पर्वत या सर्वांनीं मिळून शूल व पट्टे धारण करणारे, दिव्य आयुधसंपन्न आणि नानावेषविभूषित असे सैन्यविभागावरील अधिकारी स्कंदाच्या सैन्यांत पाठविले. राजा, यांशिवाय विविध आयुधधारी व चित्रविचित्र वस्त्रालंकारविभूषित असे शंकुकर्ण, निकुंभ, पद्म, कुमुद, अनंत, द्वादशभुज, कृष्ण, उपकृष्ण, अक्ष, इत्यादि अनेक वीर, तसेच ब्राह्मणांवर सर्वदा प्रेम करणारे, ब्रह्मदेवाचे आश्रित व

१ येथें स्कंदाचे पारिषद म्हणून अनेक नांवें आलीं आहेत. मराठी वाचकांस तीं वाचण्यास कंटाळवाणी वाटण्याचा संभव असल्यामुळें त्यांचा येथें बराच संक्षेप केला आहे.

मोठमोठे मानकरी, बाल, तरुण व वृद्ध असे सर्व प्रकारचे सभासद त्या स्कंद-कुमाराजवळ आले. यांशिवाय विविध प्रकारच्या तोंडांचे अनेक लोक तेथें जमले होते. कित्येक कांसव व कोंबड्यासारख्या मुखांचे, तर कित्येक वराहवदनाच्या आकाराचे, कित्येक खरमुखी, कित्येक उष्ट्रमुखी, कित्येक दीर्घमुखी होते. हे भारता, कित्येकांचीं तोंडें मांजरांप्रमाणें होतीं. त्यांचीं पोटें, पाय हे अवयव मोठे असून नेत्र ताऱ्यांप्रमाणें चमकत असत. कित्येकांचीं तोंडें पारव्यासारखीं, कित्येकांचीं बैलांसारखीं, कोणांचीं ससाण्यासारखीं, तर कोणांचीं तित्तिर पक्ष्या-सारखीं होतीं. कित्येकांचीं मुखें अक्राळविक्राळ स्वरूपाचीं होतीं, तर कित्येकांचीं अतिसुंदर होतीं. कोणाच्या माना बसलेल्या, तर कोणाचे कर्ण दीर्घ होते. कित्येकांनीं भूषण म्हणून अंगांवर सर्प धारण केले होते. कोणी गजचर्मधारी तर कोणी कृष्णाजिनधारी होते.

राजा, तेथें जमलेल्या कित्येकांचीं मुखें खांद्यांशीं आलेलीं होतीं, तर कित्ये-कांचीं पोटावरच होतीं. कोणी पाठीवर तोंडें असलेले, कोणाचीं हनुवटीशीं असलेले, तर कित्येक गुडघ्यांशींच तोंडें असलेले लोक होते. कित्येक पथका-धिकारी कीट पतंगांप्रमाणें मुखांचे, तर कित्येकांचीं तोंडें निरनिराळ्या जातींच्या सर्पांप्रमाणें होतीं. कित्येक अनेक हातांचे व अनेक मस्तकांचे होते. कोणांच्या हातांत वृक्ष होते. कित्येकांनीं नाना प्रकारचीं कवचें धारण केलीं होतीं, कित्ये-कांनीं आपले देह अनेक प्रकारच्या वस्त्रांनीं अवगुंठित केले होते, कांहींनीं मस्त-कावर पागोटीं, तर कांहींनीं किरीट घातलेले होते व कांहींनीं टोप घातले होते. कित्येकांचे केस सोन्यासारखे होते. कित्येकांनीं मुंडन केलें होतें, तर कित्येकांनीं जटा वाढविल्या होत्या. कांहींच्या गळ्यांत चित्रविचित्र माळा होत्या. कित्येकांनीं लांब मिशा वाढविल्या असून एका युद्धाशिवाय दुसऱ्या कशाचीहि त्यांना आवड नसे. ते मोठमोठ्या देवांसहि रणांगणांत कधीं हार जात नसत. कांहीं कृष्णवर्ण, कांहीं निस्तेज मुखांचे, कित्येक लंबहस्त, कित्येक ह्रस्वपृष्ठ असे अनेक प्रकारचे लोक तेथें जमले होते. कित्येकांचे कान व मस्तकें गजांसारखीं होतीं. कांहींचीं नाकें गजांसारखीं, कित्येकांचीं कांसवां-सारखीं तर कित्येकांचीं लांडग्यांसारखीं होतीं. कित्येकांचे दीर्घ उच्छ्वास चालले होते. राजा, दुसरे कित्येक गजेंद्रासारखे धिप्पाड दिसत असत. त्यांचे अवयव चांगले तेजःपुंज व सुशोभित होते.

हे भारता, त्या लोकांमध्यें कित्येक पिंगट डोक्यांचे, कित्येक शंकूसारख्या कर्णांचे तर कित्येक रक्तवर्ण नाकाचे होते. त्यांचे पाय, दाढा, ओंठ, हात व केंस यांमध्यें महदंतर होतें. नानाप्रकारच्या चर्मांनीं त्यांनीं आपलें अंग आच्छादित केलें होतें व त्यांच्या भाषाहि वेगवेगळया होत्या. पथकावरील अधिपतींचें देशभाषांत उत्तम प्रावीण्य होतें आणि ते एकमेकांशीं त्या भाषांत बोलत असत. अशाप्रकारें ते पारिषद् तेथें आनंदित मनानें फिरत होते. त्यांतील कित्येक वृकोदरासारखे, तर कित्येक काजळासारखे काळेकुट्ट दिसत होते. कांहीं जणांचे नेत्र पांढरे शुभ्र होते, तर कांहींचे पिंगट होते. पुष्कळांचे अंगांवर ठिपके असून त्यांचे वर्णहि चित्रविचित्र होते.

राजा, तुला यांचीं आयुधें आतां सांगतों, तीं श्रवण कर. कोणी हातांत पाश घेऊन युद्धार्थ सज्ज होते. पृष्ठाक्ष व नीलकंठ हे हातांत परिघ घेऊन उभे होते. कोणांचे हातांत शतघ्नी होत्या. कोणीं चक्रें धारण केलीं होतीं, तर कोणीं मुसळें घेतलीं होतीं. कित्येकांनीं खड्ग घेतले होते तर कित्येकांचे हातांत केवळ काठ्याच होत्या. कोणी गदा व भुशुंडी घेतल्या होत्या, तर कोणांचे हातांत तोमर होते. याप्रमाणें अतिघोर आयुधें घेऊन ते महानुभाव व महावेगी पारिषद् कुमारास झालेला अभिषेक पाहून अत्यंत हृष्ट झाले आणि मोठ्या आनंदानें नाचूं लागले. राजा, हे व दुसरे अनेक पारिषद् त्या कार्तिकेयाजवळ होते. तसेच अंतरिक्षांतील अनलसदृश शूर राजे देवतांच्या आज्ञेनें कार्तिकेयाचे सेवक झाले आणि अशा प्रकारचे ते अनेक लाखों लोक त्या अभिषिक्त स्कंदाला वेष्टून राहिले ! ९. ३. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ तारकासुराचा वध. २ सरस्वतीतीर्थमाहात्म्य.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, शत्रूंचा संहार करणारे जे मातृगण कुमाराचे अनुचर झाले होते, ते मी तुला सांगतों, श्रवण कर. ज्या कल्याणींनीं हें त्रैलोक्य भागशः व्यापलें आहे, त्या यशस्विनी मातांचीं नांवें आधीं सांगतों, तीं ऐक. प्रभावती, विशालाक्षी, पालिता, गोस्तनी, श्रीमती, बहुला, बहुपुत्रिका[1],

१ येथें स्कंदाच्या मातृगणांत वाचकांना अपरिचित असे अनेक स्त्रीवाचक शब्द आले आहेत. त्यांचाहि येथें बराच संक्षेप केला आहे.

ह्या व दुसऱ्या अनेक स्त्रिया कार्तिकेयाच्या अनुयायी झाल्या होत्या. त्यांचा आकार सुंदर असून त्यांचीं रूपेंहि विविध होतीं. कित्येक दीर्घनखी होत्या, कितीएकांचे दांत लाल होते व कित्येकींचीं तोंडें रक्तवर्ण दिसत होतीं. त्या इच्छित रूप धारण करणाऱ्या असून त्या प्रत्येकीचें कांहींना कांहीं पृथक् माहात्म्य होतें ! कांहीं शुभ्रवर्ण, कांहीं सुवर्णगौर, तर कांहीं कृष्णमेघाप्रमाणें श्यामवर्ण दिसत होत्या. जनमेजया, कांहीं अरुणवर्णाच्या होत्या. त्या दीर्घकेशी असून त्यांचीं वस्त्रें स्वच्छ होतीं. कित्येक मोठ्या पोटाच्या तर कित्येकांचे कान लांब होते. कितीएक बायकांचे स्तनप्रदेश लांब असून नेत्र लाल होते. कित्येक स्त्रियांचें सर्व शरीर रक्तवर्ण असून नयन हिरव्या रंगाचे होते. त्या वरदायिनी, सर्वदा आनंदित होत्या. याम्या, रौद्रा इत्यादिकांचें रूप अप्सरांसारखें असून त्या त्यांच्याचप्रमाणें मनोरम होत्या. त्यांची वाणी कोकिलेसारखी असून संपत्तीनें त्या कुबेरासारख्या होत्या. युद्धभूमीवर त्यांचा पराक्रम इंद्रासारखा असून त्यांचें तेज अग्नीप्रमाणें शोभत असे. युद्धांत त्या शत्रूला भीतीनें कांपवीत असत. त्या कामरूपिणी असून वायूसमान त्यांचा वेग होता. त्यांचें बल व वीर्य कल्पनातीत होतें. त्यांची वसति वृक्षचत्वर, गुहा, स्मशानभूमि, शैल किंवा पाणवठा यांवर असून त्या नानाविध भूषणें, पुष्पें व वस्त्रें यांनीं भूषित होत्या. तसेंच अनेक प्रकारचीं पुष्पें व विविध वस्त्रें यांनीं त्यांचीं अंगें सुशोभित झालीं होतीं. चित्रविचित्र पोषाखानें त्या सजल्या होत्या. त्यांच्या भाषाहि नानाप्रकारच्या होत्या. हे व दुसरेहि शत्रूंना भयभीत करून सोडणारे मातृगण इंद्राच्या संमतीनें त्या स्कंदाच्या मागून चालले होते !

हे राजशार्दूला, नंतर त्या इंद्रानें असुरांच्या विनाशार्थ त्या गुहास शक्ति व अस्त्र दिलें तशीच त्याला एक मोठी घंटा दिली. तिचा आवाज मोठा होता. हे भरतर्षभा, अरुणादित्य वर्णाची एक पताकाहि दिली. पशुपतीनें त्याला उग्र अशी एक भूतगणांची सेना दिली. ती अति उग्र असून तिचीं आयुधें विविध प्रकारचीं होतीं. ती अजेय असून तिजबरोबर अनेक शांकरगणहि होते. ती धनंजया या नांवानें प्रसिद्ध होती. तीमध्यें रुद्राप्रमाणें बलवान् असे तीन अयुत योद्धे होते. त्यांना रणांतून माघार घेणें कधींहि ठाऊक नव्हतें. विष्णूनें वैजयंती माळ दिली. सूर्यसदृश तेजस्वी दोन वस्त्रें उमेनें दिलीं. अमृताचा उद्भव करणारा एक दिव्य कमंडलु गंगेनें त्याला दिला. बृहस्पतीनें प्रेमपूर्वक त्याला एक दंड दिला. गरुडानें चित्रविचित्र मयूर प्रेमानें अर्पण केला. अरुणानें ताम्रचूड

व चरणायुध दिलें, वरुणानें एक बलवीर्ययुक्त नाग त्याला अर्पण केला, ब्रह्मदेवानें त्या ब्रह्मण्य कार्तिकेयाला कृष्णाजिन दिलें आणि लोकभावनानें त्याला रणभूमीवर जय अर्पण केला.

याप्रमाणें देवांचें सैनापत्य प्राप्त झाल्यावर तो स्कंद म्हणजे दुसरा ज्वालामाली अग्निच कीं काय असा शोभूं लागला. नंतर मातृगण आणि पारिषद यांस बरोबर घेऊन तो देवांना आनंदवीत दैत्यनाशार्थ बाहेर पडला. घंटांचे आवाज होत आहेत, भेरी, शंख आणि मुरज यांचे ध्वनि सर्वत्र निघत आहेत, ध्वज उभारले आहेत, अशी ती भयंकर सेना नक्षत्रविभूषित शरदृतूंतील आकाशाप्रमाणें शोभत होती. इतक्यांत देवसमूह व विविध भूतगण यांनीं भेरी, शंख, झांज आणि डिंडिमादि वाद्यें वाजविण्यास प्रारंभ केला. इंद्रप्रमुख सर्व देवांनीं त्या कुमाराला अनेक प्रकारांनीं संतुष्ट ठेवण्याचे यत्न केले. देव-गंधर्व गायन करूं लागले आणि अप्सरांचे समूह नृत्य करूं लागले. त्या संतुष्ट झालेल्या महासेनानें देवांना असा वर दिला कीं, ' देवहो, जे तुमचा नाश करूं पहात आहेत, त्या तुमच्या सर्व शत्रूंचा मी समरांगणांत वध करितों ! '

राजा जनमेजया, त्या विबुधश्रेष्ठ कार्तिकेयानें असा वर देतांच देवांना मोठा हर्ष झाला आणि आतां आपले शत्रु मृत्यु पावले, असें ते मानूं लागले. त्या महात्म्या कार्तिकेयानें देवांना वरप्रदान केलें, तेव्हां त्यांनीं मारलेल्या आरोळ्यांनीं सर्व त्रैलोक्य दुमदुमून गेलें. '

राजा, तो सेनावगुंठित कार्तिकेय देवांच्या रक्षणासाठीं व दैत्यांच्या वधाकरितां बाहेर निघाला, तेव्हां त्याच्या अग्रभागीं व्यवसाय, जय, धर्म, सिद्धि, लक्ष्मी, धृति आणि स्मृति चालल्या होत्या. हातांत शूल, मोगर, अलातचक्रें घेतलीं आहेत, अंगांत कवचें घालून आभरणें वर चढविलीं आहेत, जिची मदोन्मत्त सिंहाप्रमाणें गर्जना होत आहे, अशा सेनेस घेऊन तो गुह बाहेर निघाला, तेव्हां त्याला पाहून सर्व दैत्य, दानव व राक्षस भयभीत झाले व सर्व दिशांस पळूं लागले. विविध आयुधांनीं देव त्यांच्या पाठीस लागले. त्या दैत्यांस पाहून क्रोधाविष्ट झालेल्या स्कंदानें पुनःपुन त्यांवर शक्ति व अस्त्रें यांचा प्रयोग केला आणि हविर्द्रव्यांनीं सिद्ध झालेला अग्नि जसें आपलें स्वरूप प्रगट करितो, त्याप्रमाणें त्यानें आपलें तेज प्रकट केलें. स्कंदानें शक्ति व अस्त्रें यांचा सारखा प्रयोग

करतांच आकाशांतून उल्का पडूं लागल्या. त्यांचे भयंकर शब्द होऊं लागले आणि प्रलयकालाप्रमाणें सारखे धक्के बसूं लागले. त्या अग्निपुत्र स्कंदानें एकाच शक्तीचा प्रयोग केला, परंतु तीबरोबर कोट्यवधि शक्ति निर्माण झाल्या. त्या बलवान् स्कंदानें त्या बलसंपन्न व पराक्रमी तारकाचा त्याच्या वीर्यशाली दशायुत दैत्यसैन्यासह वध केला ! महिषासुरासभोंवतीं आठ पद्में राक्षसांचा वेढा होता, तथापि त्याचाहि त्या सर्वांसह त्यानें युद्धांत संहार उडविला! एक सहस्र अयुत दैत्यांनीं परिवेष्टित त्रिपादाचा त्यानें वध केला आणि दश निखर्व दैत्यांनीं युक्त हृदोदरास त्याच्या अनुयायांसह यमलोकीं पाठविलें ! अशाप्रकारें शत्रूंचा वध करीत कार्तिकेयाचे अनुचर दशदिशा दणदणावीत गर्जना करूं लागले, नाचूं लागले, आणि हर्षभरित होऊन मोठ्यानें हसूं लागले. त्या शक्त्यस्त्रांच्या तेजानें सर्व त्रैलोक्य भयभीत होऊन गेलें ! हजारों दैत्य स्कंदाच्या नुसत्या शब्दानें दग्ध झाले. पताकांच्या वायूनें कित्येक असुर दूर उडविले जाऊन मृत्यु पावले, तर कित्येक केवळ घंटारवानें विह्वल होऊन भूमितलावर पडले ! कित्येक शस्त्रांनीं गतप्राण झाले. अशाप्रकारें त्या बलवान् कार्तिकेयानें अनेक दैत्यांचा समरांगणावर वध केला !

राजा जनमेजया, बलि दैत्याचा बाणनामक एक महाबलाढ्य पुत्र होता. क्रौंच पर्वताचा आश्रय करून तो देवगणांस पीडित असे. त्या बाणावर कार्तिकेय धांवून गेला असतां तो क्रौंचाच्या उदरांत लपून बसला. तें पाहून कार्तिकेयानें अग्निदत्त शक्तीच्या योगानें तो क्रौंचपर्वत भग्न करून टाकिला. त्यामुळें त्या पर्वतावरील शालवृक्ष कोसळून पडले आणि त्यांच्या फांद्या सर्व पर्वतभर पसरून त्यावरील वानर व गज भयभीत झाले; पक्षी भयभीत होऊन उडून गेले; सर्प बिळांतून निघून धांवत सुटले; माकडें आणि अस्वलें भीतीनें पळूं लागल्यामुळें त्यांच्या शब्दांनीं तो पर्वत दुमदुमून गेला. कुरंगांच्या शब्दानें तें सर्व वन व्याप्त झालें. शरभ आणि सिंह बाहेर पडून पळूं लागले !

राजा, अशी सर्व प्रकारें भयप्रद स्थिति झाली असतांहि तो पर्वत शोभतच होता. त्याच्या मस्तकावरील विद्याधर निघून गेले. त्या शक्तिपातानें किन्नरहि उद्विग्न झाले. जेव्हां तो पर्वत पेटूं लागला, तेव्हां त्यांतून चमत्कारिक आभरणें आणि माला यांनीं विभूषित लक्षावधि दैत्य बाहेर पडले. त्यांचा कुमाराच्या अनुचरांनीं रणांत वध केला आणि इंद्रानें वृत्राचा वध केला, त्याप्रमाणें त्या

स्कंदानें दैत्येंद्रपुत्राचा त्याच्या बंधूंसह वध केला. नंतर त्या परवीरांतक स्कंदानें शक्ति टाकून त्या क्रौंचपर्वताचा भेद केला. समरांगणांत त्यानें एकवार टाकिलेली ती शक्ति वरचेवर त्याच्या हातांत येत असे. त्या स्कंदाचा पराक्रम अशाप्रकारचा असल्यामुळें आणि तेज, शौर्य आणि श्री या गुणांत इतरांपेक्षां तो द्विगुणित असल्यामुळें त्यानें क्रौंच पर्वताचे बारीक बारीक तुकडे केले, शेंकडो दैत्यांचा संहार केला आणि शेंकडो दैत्य मारिले !

याप्रमाणें त्या स्कंदानें असुरांचा निःपात उडविला, तेव्हां देवांनीं त्याची गौरवपूर्वक मोठी स्तुति केली; त्यामुळें स्कंदाला फार आनंद झाला. हे राजा, त्यावेळीं दुंदुभि वाजूं लागले, शंखांचा ध्वनि होऊं लागला आणि देवस्त्रियांनीं त्या योगिराज कार्तिकेयाच्या मस्तकावर सुंदर पुष्पवृष्टि केली. सुगंधयुक्त पुण्यकारक वायु वाहूं लागला आणि गंधर्व आणि यज्ञकर्ते हे त्याची स्तुति करूं लागले ! कोणी त्याला पितामहाचा पुत्र, तर कोणी त्याला सनत् (नित्याचा) कुमार म्हणूं लागले; कोणी ब्रह्मयोनि, कोणी अग्रज, कोणी महेश्वरसुत, तर कोणी त्याला अग्निपुत्र म्हणत असत. कोणी गंगापुत्र, कोणी उमापुत्र तर कोणी कृत्तिकापुत्र या नांवांनीं त्याला ओळखत असत. लोक त्या महाबलाढ्य योगेश्वराला एक, दोन, चार इतक्याच नव्हे, तर लक्षावधि नांवांनीं संबोधीत असत.

(२) राजा, याप्रमाणें मीं तुला स्कंदाच्या अभिषेकाची कथा सांगितली. आतां त्या सरस्वतीच्या तीर्थाचें पुण्य कशा प्रकारचें आहे, तें सांगतों, ऐक. कुमारानें सुरशत्रूंचा वध केल्यावर दुसरा स्वर्गच कीं काय असें हें श्रेष्ठ तीर्थ उत्पन्न झालें. तेथें असतां त्या ईश कार्तिकेयानें आपलें ऐश्वर्य विभागून वांटलें आणि देवांस त्रैलोक्य दिलें. अशा रीतीनें येथें दैत्यकुलांतक भगवान् कार्तिकेयाला देवसेनापतित्वाचा अभिषेक देवांनीं केला. हे भरतर्षभा, या तीर्थाचें नांव तैजस असून जलपति वरुणाला सुरगणांनीं येथेंच अभिषेक केला होता. ह्या श्रेष्ठ तीर्थावर स्नान करून त्या बलभद्रानें स्कंदाचें पूजन केलें आणि ब्राह्मणांस सुवर्ण, वस्त्रें आणि अलंकर वांटले. तेथें तो एक रात्र राहिला आणि हलधर माधवाला त्या श्रेष्ठ तीर्थाचें स्नान घडल्यामुळें परमानंद झाला. राजा, भगवान् स्कंदाला सर्व देवांनीं एकत्र होऊन कसा अभिषेक केला, हें तूं विचारिल्याप्रमाणें तुला मीं निवेदन केलें आहे. ९. ३. ४६.

अध्याय ४७ वा.

[१ देवांनीं वरुणाला जलपति म्हणून केलेला अभिषेक. २ बलभद्राचें तीर्थयात्रागमन व त्या त्या तीर्थांचें माहात्म्यवर्णन.]

(१) **जनमेजय**—ब्रह्मन्, तूं मला यथाविधि झालेल्या कुमाराच्या अभिषेकाचें विस्तारपूर्वक वर्णन करून सांगितलेंस. हे तपोधना, त्या अद्भुत अभिषेकवर्णनाच्या श्रवणानें मी पवित्र झालों असें समजतों. कुमाराचा अभिषेक आणि त्याच्या हातून झालेला दैत्यवध ऐकून मला मोठें समाधान व कौतुक वाटलें. आतां येथें पूर्वीं जलराज वरुणाला देवांनीं कशाप्रकारें अभिषेक केला तें ऐकण्याची मला मोठी उत्सुकता वाटत आहे, तरी हे महाप्राज्ञा, तो वृत्तांत मला निवेदन कर ! ह्या कामीं तूं मोठा कुशल आहेस !

वैशंपायन—राजा, पूर्वकालीं घडलेला हा अद्भुत कथाभाग मी तुला आतां सांगतों. नीट श्रवण कर ! पूर्वीं कृतयुगांत सर्व प्रकारें उत्तम व्यवस्था चालू असतां सर्व देवता जमून वरुणाकडे आल्या आणि त्याला म्हणाल्या, ' ज्याप्रमाणें सुरपति शक्र आमचें सर्वदा भयापासून रक्षण करीत असतो, त्याप्रमाणें तूंहि सर्व नद्यांचा पति हो, तूं मकरालय सागरांत सर्वदा रहावें, म्हणजे हा नदीपति समुद्र तुझ्या आज्ञेंत रहात जाईल आणि सोमाबरोबर तुझीहि क्षयवृद्धि होत जाईल. देवतांचें भाषण ऐकून वरुणानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें, नंतर त्या सर्व देवतांनीं वरुणाला यथाविधि जलांचा अधिपति केलें. वरुणाला त्यांनीं अभिषेक केला आणि त्याचा मोठा सत्कार करून देवता स्वस्थानीं गेल्या. मग तो देवाभिषिक्त महायशस्वी वरुण देवांचें जसें शतक्रतु इंद्र सर्वदा पालन करितो, तसें नद्या, सागर, नद आणि सरोवरें यांचें विधिवत् पालन करूं लागला !

(२) राजा, बलरामानें या तीर्थांत स्नान केलें आणि ब्राह्मणांना विपुल द्रव्यदान दिलें. तेथून तो अग्नितीर्थाला गेला, तेथें शमीगर्भांत राहिलेला अग्नि नाहींसा होऊन दिसेनासा झाला आणि सर्व लोकांचा विनाशकाल येऊन ठेपला. त्यावेळीं सर्व देव लोकपितामह ब्रह्मदेवाजवळ गेले आणि म्हणाले, 'भगवन्, अग्नि नाहींसा झाला आणि त्याचें कारण तर कांहींच समजत नाहीं. विभो, सर्व भूतांचा क्षय चुकावा म्हणून त्या अग्नीचें आधीं संपादन कर !'

जनमेजय—वैशंपायना, सर्व जगाचा आधार असा तो भगवान् अग्नि नष्ट

होण्याचें कारण काय आणि पुढें त्याचा शोध देवांना कसा लागला, हें सर्व मला बरोबर सांग !'

वैशंपायन—राजा, भृगूच्या शापानें भयभीत होऊन अग्नि शमीगर्भांत शिरला आणि नाहींसा झाला. अग्नि नष्ट होतांच इंद्रादिक सर्व देव अत्यंत दुःखित होऊन त्याचा शोध करूं लागले. ते देव या अग्नितीर्थावर आले तों तेथें अग्नि शमीगर्भांत रहात असल्याचें त्यांना आढळून आलें. नंतर बृहस्पति व वासवप्रमुख सर्व देव आनंदित होऊन परत गेले. हे महाभागा, भृगूच्या शापामुळें तो अग्नि सर्वभक्षक झाला !

राजा, त्या अग्नितीर्थावर स्नान करून नंतर बलराम ब्रह्मयोनि तीर्थावर गेला. या ठिकाणीं पूर्वी प्रभु ब्रह्मदेवानें देवांसह स्नान करून यथाविधि सर्व देवतीर्थें निर्माण केलीं होतीं. येथें स्नान करून बलरामानें पुष्कळ द्रव्यदान केलें. पुढें बलराम कौबेरतीर्थास गेला. या ठिकाणीं कुबेरानें मोठी तपश्चर्या करून धनाधिपतित्व मिळविलें. राजा, येथें असतां त्याला पुष्कळ द्रव्य व निधि प्राप्त झाले. बलरामानें या तीर्थावर यथाविधि स्नान करून ब्राह्मणांस धन वांटलें. मग कौबेरवनामध्यें जाऊन जेथें कुबेरानें मोठी तपश्चर्या करून अनेक वर, धनाधिपतित्व, रुद्राशीं सख्य, देवत्व, लोकपालत्व आणि नलकूबर पुत्र या गोष्टी संपादन केल्या, त्या ठिकाणीं बलराम गेला. ज्या ठिकाणीं कुबेराला वरादिकांची प्राप्ति झाली, त्याच ठिकाणीं देवांनीं त्याला अभिषेक केला, हंसयुक्त व मनोवेगानें जाणारें पुष्पकनामक दिव्य विमान त्यास वाहन म्हणून दिलें आणि त्याबरोबर देवांचें ऐश्वर्यहि त्यास दिलें. तेथें त्या श्वेतानुलेपन बलरामानें स्नान, दान वगैरे केलें आणि तो बदरपाचन या शुभतीर्थावर गेला. या ठिकाणीं नानर्तुक वृक्षांचीं वनें असून येथें सर्वदा फलपुष्पांची समृद्धि असते; त्यामुळें सर्व प्राणी सुखानें राहतात. ९. ३. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ बलरामाचें बदरपाचन तीर्थाला गमन. २ श्रुतावती व अरुंधती यांच्या महिम्याचें वर्णन.]

(१) वैशंपायन—राजा, नंतर तेथून बलराम तपस्वी आणि सिद्ध यांनीं सेवित अशा बदरपाचन तीर्थावर गेला. त्या ठिकाणीं भरद्वाजाची अप्रतिम सुंदर

कन्या श्रुतावती हिनें ब्रह्मचारिणी कुमारी राहून व अनेक नियम पाळून उग्र तपश्चर्या केली. हे कुरुकुलोद्वहा, 'देवराज इंद्र आपला पति झाला पाहिजे,' अशा निश्चयानें तिनें अनेक वर्षे तीव्र तपांत घालविलीं. तिनें स्त्रियांना पाळण्यास कठीण असे अनेक नियम आचरले. राजा, पुढें श्रुतावतीचें वर्तन, तिची तपश्चर्या आणि तिनें केलेली स्तुति यांच्या योगानें इंद्र संतुष्ट झाला आणि विप्रर्षि वसिष्ठाचें रूप धारण करून तो देवराज इंद्र तिच्या आश्रमाला गेला. हे भारता, श्रुतावतीनें तपस्विश्रेष्ठ वसिष्ठाला पाहून त्याची पूजा केली. नंतर ती प्रियंवदा श्रुतावती त्याला म्हणाली, 'मुनिशार्दूला, तुझी काय आज्ञा आहे ? हे सुव्रता, माझ्या एका पाणीशिवाय तुला वाटेल तें मी यथाशक्ति देईन. माझी इंद्रावर भक्ति जडली असल्यामुळें हा माझा पाणि तुला ग्रहण करूं देणार नाहीं. तपोधना, व्रतें, नियम आणि तपश्चर्या यांच्या योगानें मी त्या त्रिभुवनेश्वर इंद्रालाच संतुष्ट करणार आहें !'

(२) राजा श्रुतावतीचें भाषण ऐकून इंद्रानें तिजकडे पाहिलें आणि तिचा निश्चय जाणून सांत्वनपूर्वक तो तिला म्हणाला, 'सुव्रते, तूं उग्र तप चालविलें आहेस, तें मला ठाऊक आहे. हे वरानने, ज्या हेतूनें तूं हें व्रत आरंभिलें आहेस, तो तुझा मनोरथ सिद्धीस जाईल आणि तपानें तुझ्या इच्छेनुसार सर्व घडून येईल. हे शुभानने, देवांचीं जीं दिव्य स्थानें आहेत, तीं सर्व तपानेंच प्राप्त होणारीं आहेत. महासुख हें तपोमूलक आहे. म्हणून मनुष्यें घोर तप करून आणि देहाचा त्याग करून देवत्वाला पोंचतात. हे कल्याणि, आतां मी तुला सांगतों, तें ऐक. हे शुभव्रते, हीं पांच बोरें मीं आणलीं आहेत, तीं शिजवून दे !'

राजा, असें बोलून तो बलसूदन इंद्र तिचा निरोप घेऊन तेथून गेला आणि जवळच थोड्या अंतरावर जप करीत बसला. त्या श्रुतावतीच्या आश्रमापासून जवळच ती इंद्राची बसण्याची जागा असल्यामुळें ती 'इंद्रतीर्थ' नांवानें त्रिभुवनांत ख्यात आहे. त्या श्रुतावतीच्या सत्वाची परीक्षा पाहण्याच्या उद्देशानें तीं बदरें शिजूंच नयेत, असें इंद्रानें केलें. नंतर तीं बोरें अग्नीवर ठेवून ती शिजवूं लागली. ती महातपोनिष्ठ असून मौनव्रती होती. अशा त्या महाव्रता श्रुतावतीनें शुचिर्भूत होऊन बराच वेळ बदरें शिजविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तीं कांहीं शिजेनात. दिवस मावळण्याच्या बेतांत आला. तिच्याकडील सर्व काष्ठ-

संचयहि संपला. चुलींत लावण्याला काष्ठ उरलें नाहीं, असें पाहून तिनें आपलें शरीरहि जाळून घेतलें !

हे अनघा, त्या सुंदरीनें प्रथमतः आपले पाय चुलींत घातले. ते जळूं लागले असतां ती त्यांस आंत सारूं लागली. पाय जळत असतां त्या अनिंदितेला यत्किंचितहि वाईट वाटलें नाहीं. महर्षींचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनेंच ती तें दुष्कर कर्म करण्यास प्रवृत्त झाली होती. तिच्या मनाला वाईट वाटलें नाहीं किंवा मुखावर दुःखाची किमपिहि छाया दिसत नव्हती. शरीर पेटवून जणुंकाय पाण्यांतच उभी असल्याप्रमाणें ती आनंदमग्न दिसत होती. बदरें शिजविण्याचा तिचा निश्चय वृद्धिंगत होत गेला. ऋषीचें वाक्य मनांत ठेवून ती बदरें शिजवीत बसली, परंतु तीं शिजलींच नाहींत. भगवान् अग्नीनें तिचे दोन्ही पाय जाळून टाकिले, तरीहि तिला त्याबद्दल यत्किंचित्हि दुःख झालें नाहीं !

राजा, असें तें तिचें साहसकर्म पाहून त्रिभुवनेश्वर इंद्र तिजवर प्रसन्न झाला आणि त्यानें आपलें खरें स्वरूप प्रकट केलें. नंतर त्या दृढव्रत कन्येला इंद्र बोलला, "हे कल्याणि, तुझी भक्ति, तप आणि नियम पाहून मी तुजवर अत्यंत संतुष्ट झालों आहें. तुझा इच्छित मनोरथ लवकरच सिद्धीला जाईल ! हे महाभागे, तूं ह्या देहाचा त्याग करून माझ्यासह स्वर्गांत राहशील. हे सुभ्रु, सर्वपापक्षयकर, त्रिभुवनप्रख्यात आणि ऋषिजनसेवित असें हें बदरपाचन तीर्थ त्रैलोक्यांत स्थिर होऊन राहील. हे अनघे, ह्याच शुभ तीर्थावर अरुंधतीला सोडून ते सात ऋषि हिमाचलावर गेले. ते पुण्यवान् ऋषि तेथें राहात असतां उदरनिर्वाहासाठीं फळांकरितां म्हणून ते बाहेर जात असत. ऋषि याप्रमाणें वृत्त्यर्थ हिमालयावर राहिले असतां बारा वर्षेपर्यंत अवर्षण पडलें. ते तपस्वी वनांतच आश्रम करून राहिले आणि इकडे अरुंधती ह्या तीर्थावर नित्य तपश्चर्या करीत राहिली. अरुंधती तीव्र नियम पाळून तपश्चर्या करीत असल्याचें पाहून भगवान् महादेव तिजवर प्रसन्न झाला आणि ब्राह्मणवेष धारण करून तिजजवळ येऊन म्हणाला, 'हे शुभे, मला भिक्षा घाल.' त्यावर अरुंधती बोलली, 'मुने, आमचा अन्नसंचय संपला, तर बदरें आहेत, तीं भक्षण कर !' तेव्हां 'हे सुव्रते, ठीक आहे. तीं शिजव,' असें महादेव बोलला. तें ऐकून ब्राह्मणाचें प्रिय

करण्याच्या इच्छेनें ती बदरें अरुंधतीनें अग्नि तयार करून त्यावर ठेविलीं आणि तीं शिजत असतां त्या ऋषीच्या तोंडून पुष्कळ पुण्यकारक आणि दिव्य कथा ऐकिल्या

राजा, अशा रीतीनें निराहार बसून तीं बदरीफलें शिजवीत असतां व त्या पवित्र कथा ऐकत असतां ती द्वादशवार्षिकी घोर अनावृष्टि निघून गेली. तिला तो बारा वर्षांचा दारुण काल म्हणजे एका दिवसासारखा वाटला. इतक्यांत ते मुनि पर्वतावरून फळें घेऊन आले. तेव्हां तो भगवान् संतुष्ट होऊन अरुंधतीला म्हणाला, 'अरुंधति, पूर्वींप्रमाणें तूं ह्या ऋषींस सामोरी जा! धर्मज्ञे, तुझ्या तपाच्या व नियमांच्या योगानें मी संतुष्ट झालों आहें!' असें म्हणून शंकरानें आपलें स्वरूप प्रगट केलें आणि ऋषींस अरुंधतीचें सर्व चरित्र सांगून म्हणाला, 'ऋषिहो, तुम्हीं सर्वांनीं हिमालयावर जें तप केलें, तें अरुंधतीच्या तपाच्या बरोबरीचें होणार नाहीं. ह्या तपस्विनीनें निराहार राहून अत्यंत दुश्चर तप करीत बारा वर्षें घालविलीं.' नंतर पुनः त्या शंकरानें अरुंधतीला म्हटलें, 'अरुंधति, तुझ्या मनांत जो वर मागायाचा असेल तो माग!' तेव्हां ती अरुंधती सप्तर्षि सभोंवार बसले असतां म्हणाली, 'भगवन्, आपण जर मजवर प्रसन्न असाल, तर हें एक अद्भुत तीर्थ व्हावें. हें देव, ऋषि, सिद्ध यांचें प्रियस्थान होऊन याचें नांव बदरपाचन व्हावें. हे देवेशा, जो कोणी ह्या तीर्थावर त्रिरात्र शुचिर्भूत होऊन राहील, त्याला बारा वर्षें उपोषण केल्याचें फल प्राप्त व्हावें.' तिला महादेवानें 'तथास्तु' असें म्हटलें. सप्तर्षींनींहि त्या महादेवाची स्तुति केल्यावर तो आपल्या लोकीं गेला. एवढ्या तपानेंहि ती अरुंधती थकलेली, शुष्कमुख झालेली किंवा क्षुधातृष्णेनें व्याकुल झालेली किमपि दिसली नाहीं, याचें त्या ऋषींस परमाश्चर्य वाटलें. हे महाव्रते, तूं मजसाठीं आचरण केलेंस, असेंच करून त्या सच्छील अरुंधतीनें मोठी सिद्धि प्राप्त करून घेतली. हे भद्रे, ह्या व्रतनिष्ठेमध्यें तिजपेक्षांहि तुझ्यांत विशेष गुण दिसून आल्यामुळें संतुष्ट होऊन तुला मी अधिक वर देत आहें. त्या अरुंधतीला जो वर महात्म्या शंकरानें दिला आहे, त्याच्या प्रभावानें आणि हे कल्याणि, तुझ्या तेजानें मीहि या तीर्थास असा वर देतों कीं, जो कोणी एक रात्र या तीर्थावर शुचिर्भूत होऊन राहील आणि स्नान करील, त्याला देहत्याग केल्यावर दुर्लभ लोक प्राप्त होतील!"

राजा, तो सहस्राक्ष त्या श्रुतावतीला असें सांगून पुनः स्वर्गाला निघून गेला. इंद्र गेल्यावर त्या ठिकाणीं दिव्य पुष्पवृष्टि झाली. तसेच देवदुंदुभि मोठ्यानें वाजूं लागले आणि पुष्पगंध वायुहि वाहूं लागला. मग आपल्या उग्र तपश्चर्येनें ती कल्याणी देहत्याग करून इंद्राशीं रममाण झाली !

जनमेजय—भगवन्, त्या श्रुतावतीची माता कोण आणि ती शोभना कोठें वाढली, हें ऐकण्याची माझी मोठी इच्छा आहे. तो कौतुकास्पद वृत्तांत केव्हां ऐकेन असें मला वाटत आहे.

वैशंपायन—राजा, कोणी एके वेळीं विशालाक्षी घृताची नांवाची अप्सरा येत असतां विप्रर्षि भरद्वाजाचें रेत स्खलन पावलें. त्या तपस्व्यानें तें रेत हातांत घेतलें, परंतु तें पर्णपुटांत पडलें आणि तेथें ही मुलगी उत्पन्न झाली. त्या तपोधन भरद्वाजानें जातकर्मादि तिचे सर्व संस्कार केले आणि देवर्षिगणसभेंत तिचें श्रुतावती असें नांव ठेविलें. नंतर भरद्वाज तिला आश्रमांत ठेवून हिमालयावरील अरण्यांत निघून गेला.

या तीर्थावरहि त्या वृष्णिप्रवर बलरामानें स्नान केलें आणि ब्राह्मणांस पुष्कळ द्रव्यदान केलें. तेथून तो महानुभाव पुढें शक्रतीर्थास गेला. ९. ३. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ बलरामाचें इंद्रतीर्थादिकांवर गमन. २ त्या त्या तीर्थाचें माहात्म्यवर्णन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, नंतर इंद्रतीर्थाला गेल्यावर त्या यदुप्रवीर बलभद्रानें यथाविधि स्नान केलें आणि ब्राह्मणांना धन-रत्नें वांटिलीं. ह्याच तीर्थावर देवराज इंद्रानें शंभर यज्ञ केले आणि बृहस्पतीला विपुल धन दिलें. वेदपारंगतांनीं सांगितल्याप्रमाणें त्यानें केलेले सर्व यज्ञ निर्विघ्नपणें शेवटास गेले. हे भरतश्रेष्ठा, त्या महातेजस्व्यानें ते यज्ञ विधिवत् केल्यामुळें त्याला शतक्रतु नांव प्राप्त झालें. तें सर्वपापहर, पुण्य, पवित्र आणि सनातन तीर्थ त्याच्याच नांवावरून इंद्रतीर्थ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. येथें हलधर बलरामानें विधिवत् स्नान केलें, ब्राह्मणांना वस्त्रें व भोजन वगैरे घालून तेथून तो सर्व तीर्थांत श्रेष्ठ असें जें शुभावह रामतीर्थ तेथें आला. त्या ठिकाणीं महाभाग भार्गवानें मोठमोठ्या क्षत्रियांचा अनेकवार संहार केला. त्यानें आपला उपाध्याय मुनिश्रेष्ठ

कश्यप याच्या नेतृत्वाखालीं एक वाजपेय व शंभर अश्वमेध यज्ञ केले आणि आचार्यांना समुद्रवलयांकित पृथ्वी दक्षिणा दिली. तेथें रत्नें, गाई, गज, वगैरे दानें देऊन तो वनाला निघून गेला. या तीर्थावर बलरामानें यथाविधि स्नान करून ब्राह्मणांना अभिवादन केलें व दक्षिणा दिल्या; नंतर तो यमुनातीर्थावर गेला.

(२) राजा, तेथें पूर्वी सितप्रभ वरुणानें मनुष्यें आणि देव यांना संग्रामांत जिंकून राजसूय यज्ञ केला. यज्ञ समाप्तीला गेल्यावर त्रैलोक्य भयभीत करून सोडणारा देवदानवांचा संग्राम सुरू झाला. सर्व यज्ञांत श्रेष्ठ असा राजसूय झाल्यानंतर क्षत्रियांमध्यें अत्यंत घोर संग्राम होत असतोच. याहि ठिकाणीं बलभद्रानें ऋषींचें पूजन केलें आणि इतर याचकांनाहि द्रव्यदान केलें. नंतर महर्षींनीं स्तुति केलेला तो बलराम अत्यंत हृष्ट होऊन तेथून आदित्यतीर्थाला गेला. हे राजसत्तमा, येथें पूर्वी भगवान् आदित्यानें यजन केलें आणि नक्षत्रांचें आधिपत्य आणि मोठा प्रभाव संपादन केला. या सरस्वती नदीच्या पुण्यावह तीर्थावर इंद्रासह सर्व देव, मरुतांसह विश्वेदेव, गंधर्व आणि अप्सरा, द्वैपायन, शुक, कृष्ण, यक्ष, राक्षस, पिशाच्च हे व सहस्रावधि इतरहि योगसिद्ध होऊन महत्त्व पावले आहेत. हे भरतश्रेष्ठा, याच तीर्थावर प्राचीन काळीं विष्णूनें स्नान करून मधु व कैटभ या नांवांच्या दोन राक्षसांचा वध केला. तसेंच या तीर्थावर धर्मात्म्या द्वैपायनानें स्नान करून परमयोग व महासिद्धि प्राप्त करून घेतली. असित आणि देवल ऋषींनींहि याच ठिकाणीं योग संपादन केला. ९. ३. ४९.

अध्याय ५० वा.

[१ देवल-जैगीषव्यचरित्रकथन. २ बलभद्राचें आदित्यतीर्थावरून सोमतीर्थावर गमन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, याच ठिकाणीं पूर्वी तपोधन असित देवल गार्हस्थ्यानें राहिला होता. तो सर्वदा धर्मपरायण, शुचि, दमशील असून त्यानें ब्रह्मचर्य संपतांच दंडन्यास केला होता. सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं कर्मानें, वाणीनें आणि मनानें तो समभावानें वागत असे. हे महाराजा, त्याला कधीं क्रोध येत नसे, निंदा किंवा स्तुति, तसेंच प्रिय व अप्रिय हीं दोन्हीहि त्याला

सारखींच वाटत असत. तो यमाप्रमाणें समदृष्टि होता. कांचन आणि मृत्तिका ह्या दोन्हींची किंमत त्याला सारखीच होती. देव, अतिथि आणि ब्राह्मण यांचें तो नित्य पूजन करीत असे. तो सर्वदा ब्रह्मचर्यरत असून अत्यंत धर्मपरायण होता.

हे महाभागा, कोणी एके वेळीं जैगीषव्य नांवाचा एक धीमान् योगी भिक्षुकाच्या रूपानें देवलाच्या आश्रमांत येऊन राहिला. तो महाद्युति, नित्ययोगी व प्राप्तसिद्धि असा महातपस्वी होता. देवल त्या जैगीषव्य महामुनीला तेथें रहात असतां नित्य पाहत असूनहि त्यानें त्याचें धर्मतः कांहींच आतिथ्य केलें नाहीं. जनमेजया, असा बराच काळ गेल्यावर एकदां भोजनाच्या वेळीं त्या देवलाला जैगीषव्य मुनि दिसला नाहीं. भिक्षेच्या वेळीं तो देवलाच्या दृष्टीस पडला. भिक्षुरूपानें आलेला तो महामुनि पाहून देवलानें त्याचा उत्तम सत्कार केला. त्याची जैगीषव्यावर मोठी प्रीति जडली आणि त्यानें त्याचें पुष्कळ वर्षेपर्यंत ऋषिदृष्ट विधीनें यथाशक्ति पूजन केलें. 'मी पुष्कळ वर्षेपर्यंत याचा सत्कार करीत असतांहि हा अलसमुनि यत्किंचितहि मजशीं बोलत नाहीं,' असें पाहून त्या जैगीषव्याची अवहेलना करीत आपला कलश घेऊन देवल अंतरिक्षांतून सरितापति समुद्रावर गेला. हे भारता, समुद्रावर देवल जाऊन पहातो तों आपल्या पूर्वीं जैगीषव्य तेथें जाऊन बसल्याचें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्या अमितप्रभावी देवलाला मोठा विस्मय वाटला. त्याचे मनांत विचार आला कीं, 'हा भिक्षु येथें आला केव्हां आणि यानें स्नान तरी केव्हां केलें ?' असें चिंतन करून त्या शुचिर्भूत देवलानें समुद्रांत स्नान केलें आणि विधिवत् जप केला. जपादि आह्निककर्म संपल्यावर तो जलपूर्ण कलश घेऊन आपल्या आश्रमाला गेला.

राजा, कलश घेऊन तो देवल मुनि आपल्या आश्रमाला येतो तों तेथें जैगीषव्य बसलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. जैगीषव्य त्या देवलाशीं किमपिहि बोलला नाहीं. तो केवळ काष्ठासारखा आश्रमांत बसलेला दिसे ! समुद्राप्रमाणें गंभीर त्या मुनीनें सागरांत आपल्या पूर्वीं स्नान केलें आणि आश्रमांतहि आपल्या पूर्वीं तो आला, हें पाहून त्या देवलाला मोठी चिंता उत्पन्न झाली. त्या जैगीषव्याच्या तपाचा प्रभाव पाहून तो मुनिसत्तम देवल मोठ्या विचारांत पडला. 'हा जैगीषव्य मला समुद्रावर आणि आश्रमांत दिसला हें कसें !' हें जाणण्याच्या

च्छेनें तो देवल आश्रमांतून उंच अंतरिक्षांत उडाला, तों तेथें अंतरिक्षांत फिर-
ारे अनेक सिद्ध एकत्र होऊन जैगीषव्याचें पूजन करितांना त्याच्या दृष्टीस
डले. तें पाहून देवल अगदीं भांबावून गेला. मग त्या दृढनिश्चयी व उद्योग-
ील देवलानें तेथून जैगीषव्य पितृलोकाला गेला असल्याचें पाहिलें. पितृ-
ोकाहून तो यमलोकाला गेल्याचें त्याला दिसलें. देवलहि तेथून उड्डाण करून
मलोकाला जातो, तों जैगीषव्य सोमलोकाला गेल्याचें त्याला आढळून आलें.
थून तो एकांतयाजी लोकांच्या शुभलोकीं, तेथून तो अग्निहोत्र्यांचे लोकीं
थून दर्शपौणमासयजन करणाऱ्यांच्या लोकीं, आणि तेथून पशुयाजींचे लोकीं
ो देवपूजित मुनि गेला, असें देवलानें पाहिलें. मग अनेक चातुर्मास्ययाग
रणाऱ्या तपोधनांचे लोकीं, तेथून अग्निष्टोम करणाऱ्यांचे लोकीं आणि तेथून
ाग्निष्टुत करणाऱ्यांचे लोकीं जैगीषव्य गेलेला देवलानें पाहिला.

राजा, नंतर जे महाप्राज्ञ वाजपेय यज्ञ करितात, तसेंच जे बहुसुवर्णक नांवाचा
ज्ञ करितात, त्यांच्या लोकांमध्यें जैगीषव्य गेलेला त्या देवलानें पाहिला. मग
ाजसूय यज्ञ किंवा पुंडरीक यज्ञ करणाऱ्यांच्या लोकीं तो देवलाला दिसला. तेथून
ाश्वमेध करणाऱ्यांचे लोकीं व तेथून नरमेध करणाऱ्यांचे लोकीं तो गेला. तेथून
ष्प्राप अशा सर्वमेध आणि सौत्रामणि यज्ञ करणाऱ्यांचे लोकीं देवलानें त्याला
ाहिलें. हे राजा, नंतर द्वादशाह सत्रें करणाऱ्यांच्या लोकीं तो गेलेला देवलानें
ाहिला. नंतर मित्र, वरुण आणि सूर्य यांच्या लोकांत त्या जैगीषव्याला सलो-
ता प्राप्त झाली आहे, असें त्या देवलाला आढळून आलें. तेथून रुद्र, वसु आणि
ृहस्पति यांचीं स्थानें ओलांडून तो पलीकडे गेल्याचें त्या असित देवलाच्या दृष्टीस
डलें. त्यानंतर गोलोकाला जाऊन तेथून ब्रह्मसत्रींच्या लोकीं देवलानें जाऊन
ाहिलें, तों जैगीषव्य पुढेंच जात आहे आणि आपल्या तेजानें तो तीन अपर-
ोक उल्लंघून गेल्याचें त्याला समजून आलें. नंतर तो पतिव्रतांच्या लोकीं
ेलेला देवलानें पाहिला; परंतु तेथून पुढें तो कोठें गुप्त झाला, हें त्या देवलाला
दसलें नाहीं. तेव्हां त्या जैगीषव्याचा प्रभाव, सुव्रत व योगाची अतुल सिद्धि
ीं अवलोकन करून देवलानें त्या लोकांतील प्रमुख सिद्धांकडे त्यासंबंधीं
वेचारिलें. हात जोडून देवल नम्रपणें त्या ब्रह्मसत्र करणाऱ्या मुनींला म्हणाला,
मुनिहो, महासामर्थ्यवान् जैगीषव्य मला कोठें दिसत नाहीं, तर तो कोठें
ाहे, तें सांगा. त्याचा आश्चर्यकारक वृत्तांत ऐकण्याची मला मोठी इच्छा
त्पन्न झाली आहे!'

सिद्ध—हे दृढव्रत देवला, ऐक ! तो जैगीषव्य आतां शाश्वत ब्रह्मलोकीं गेला आहे, ही खरी गोष्ट आहे.

वैशंपायन—राजा, ब्रह्मसत्री सिद्धांचें तें भाषण ऐकून देवलानें त्वरेनें ब्रह्मलोकीं जाण्याकरितां उड्डाण केलें, परंतु तो तत्काल खालीं पडला. तेव्हां ते सिद्ध त्याला पुनः म्हणाले, 'तपोधना देवला, जैगीषव्य गेला आहे, त्या ब्रह्मलोकीं जाण्याचें सामर्थ्य तुझ्या अंगीं नाहीं.'

वैशंपायन—त्या सिद्धांचें तें भाषण श्रवण करून ज्या क्रमानें देवल अंतरिक्षांत गेला होता, त्याच क्रमानें पक्ष्याप्रमाणें ते सर्व लोक उतरत उतरत आपल्या पुण्याश्रमाला आला. तेथें प्रवेश करतो, तों तेथें जैगीषव्य त्याच्या दृष्टीला पडला ! मग देवलानें त्या जैगीषव्याच्या तपाचा व योगाचा प्रभाव पाहून धर्मदृष्टीनें त्याचा विचार केला आणि विनयपूर्वक त्या जैगीषव्याजवळ जाऊन बोलला, 'भगवन्, मोक्षधर्म समजून घेण्याची माझी इच्छा आहे.' तें त्याचें भाषण ऐकून जैगीषव्यानें त्याला उपदेश केला. योगाचा श्रेष्ठ विधि, व शास्त्राप्रमाणें कार्याकार्य कोणतें ह्याचा उपदेश त्यानें देवलास केला. संन्यासग्रहणाची त्याची प्रबल इच्छा जाणून त्या तपस्व्यानें शास्त्रानुसार उत्सर्गेष्ट्यादि सर्व क्रिया केल्या. देवलानें संन्यासग्रहणाचा विचार केल्याचें पाहून भूतें आणि पितर मोठ्या काकुळतीनें 'आमचे विभाग आतां आम्हांला कोण देईल,' म्हणून आक्रोश करूं लागलीं. दाही दिशांना चाललेला त्यांचा आक्रोश श्रवण करून संन्यास सोडण्याचा देवलानें विचार केला. तेव्हां पवित्र फलमूलें, पुष्पें आणि वनस्पति यांनीं आक्रोश चालविला कीं 'हा दुर्मति क्षुद्र देवल पुनः आमचा छेद करील ! सर्व भूतांना यानेंच अभय देऊन तें तो आतां विसरून गेला आहे !'

राजा, मग त्या मुनिश्रेष्ठ देवलानें संन्यास व गार्हस्थ्य या दोन धर्मांमध्यें अधिक श्रेयस्कर धर्म कोणता याचा पुनः विचार केला आणि गृहस्थाश्रमापेक्षां संन्यासधर्मच श्रेष्ठ आहे, असें निश्चित करून गार्हस्थ्याचा त्याग केला. अशा निश्चयानें त्या देवलानें परमसिद्धि आणि श्रेष्ठयोग हीं संपादन केलीं. नंतर बृहस्पतिप्रमुख देव तेथें आले आणि त्यांनीं जैगीषव्य तपस्वी आणि त्याचें तप यांची स्तुति केली. तेव्हां ऋषिश्रेष्ठ नारदमुनि देवांस म्हणाला, 'अहो, ज्यानें देवलास इतकें आश्चर्यचकित केलें, त्या जैगीषव्याचें तप तर कांहींच

ाहीं.' असें बोलणाऱ्या त्या नारदाला जैगीषव्याची स्तुति करीत देव म्हणाले, या जैगीषव्याचें तेज, तप, प्रभाव आणि योग यांच्याशीं बरोबरी करणारा ोण आहे ? जैगीषव्याचा प्रभाव अशा प्रकारचा आहे आणि तो धर्मात्मा सित देवलहि तशाच योग्यतेचा आहे. त्या दोघां महात्म्यांचें हें तीर्थ श्रेष्ठ-ग़ान होय.'

(२) राजा, महात्म्या हलधरानें त्या तीर्थावर स्नान केलें, ब्राह्मणांना वित्त ्लें, धर्म जोडला आणि मग तो परमार्थकर्ता बलराम सोमाच्या महातीर्थावर ाघून गेला. ९. ३. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१ दधीचि-सारस्वतांचें चरित्र.]

(१) **वैशंपायन**—भारता, या सोमतीर्थावर नक्षत्राधिपति चंद्रानें राज-ूय यज्ञ केला आणि तारकासुराशीं जो मोठा संग्राम झाला, तोहि येथेंच ाला. येथें आत्मज्ञानी बलरामानें स्नान केलें, दानें दिलीं आणि नंतर तो र्मात्मा सारस्वत मुनीच्या तीर्थाला गेला. या ठिकाणीं बारा वर्षें अनावृष्टि ाली असतां त्या सारस्वतमुनीनें द्विजोत्तमांना वेद शिकविला.

जनमेजय—वैशंपायना, द्वादश वर्षें अनावृष्टि झाली असतां त्या द्विज-ष्ठांना सारस्वतानें वेद शिकविले हें कसें ?

वैशंपायन—महाराज, पूर्वीं दधीचि नांवाचा एक धीमान् महातपस्वी नि होता. तो मोठा ब्रह्मचारी आणि जितेंद्रिय होता. इंद्र त्याच्या तपाला सर्वदा ोत असे. त्याला अनेक फलाशा दाखवून इंद्रानें भुलविण्याचा यत्न केला, तो ाद्धीस गेला नाहीं. तेव्हां त्यानें अलंबुषा नांवाची एक दिव्य, पवित्र व सुंदर प्सरा पाठविली. तो महात्मा दधीचि सरस्वतीतीरावर देवतर्पण करीत सतां, ती सुंदरी त्याच्याजवळ येऊन उभी राहिली. त्या दिव्य देहधारी दरीला पाहतांच त्याचें रेत स्खलन पावलें. सरस्वती नदीनें पुत्रहेतु मनांत रून तें रेत आपल्या उदरांत ठेविलें. पुढें योग्य समयीं प्रसूत होऊन तिला त्र झाला. मग सरस्वती त्या पुत्राला घेऊन दधीचि ऋषीकडे गेली. त्यावेळीं ा मुनि ऋषिमंडळींत बसला होता. त्या मुलाला ऋषीच्या हातीं देऊन सर-ाती म्हणाली, " ब्रह्मर्षे, तुजवरील भक्तीमुळें मीं ह्या तुझ्या पुत्राचें धारण

केलें, अलंबुषा अप्सरेला पाहून तुझें रेत स्खलन पावलें, तें तुझें वीर्य व्यर्थ जाऊं नये, म्हणून मीं त्याला माझ्या उदरीं ठाव दिला. आतां हा तुझा अनिंदित पुत्र मी तुझ्या स्वाधीन करीत आहें, त्याचा स्वीकार कर ! ''

राजा, सरस्वतीचें भाषण श्रवण करून दधीचीनें त्या पुत्रास जवळ घेतलें. पुत्रास पाहून त्याचे मनांत अतिशय प्रेम उद्भूत झालें. त्या द्विजोत्तमानें प्रेमभरांत त्याचें मस्तक हुंगिलें व त्याला पोटाशीं दृढ धरून ठेविलें. त्या महामुनीनें मग मोठ्या संतोषानें सरस्वतीनदीला वर दिला आणि म्हटलें, 'हे शुभगे, तुझ्या उदकानें तर्पण केल्यास विश्वेदेव, पितर आणि गंधर्वाप्सरसांचे गण तृप्त होतील !' असें बोलून त्या ऋषीनें परम हृष्ट होऊन सरस्वतीची पुनः स्तुति केली, ती श्रवण कर. तो म्हणाला, 'हे महाभागे, पूर्वीं तूं ब्रह्मसरोवरापासून वाहूं लागलीस. हे सरिच्छ्रेष्टे, सर्व व्रतनिष्ठ मुनि तुझा महिमा जाणतात. हे प्रियदर्शने, तूं सर्वदा माझें प्रिय करणारी आहेस. म्हणून हा तुझा पुत्र तुझ्याच नांवानें प्रसिद्धी पावेल. हा महातपस्वी होईल व लोकांत सारस्वत नांवानें प्रख्यात होईल. हे महाभागे, ह्या द्वादशवार्षिक अनावृष्टीच्या कालीं हा द्विजोत्तमांला वेद शिकवील आणि तूंहि सदोदित सर्व पुण्यनद्यांमध्यें अत्यंत पवित्र होऊन शोभशील ! ''

अशाप्रकारें दधीचीनें स्तुति केल्यावर व त्यापासून वर मिळाल्यावर ती सरस्वती पुत्रास घेऊन मोठ्या आनंदानें तेथून गेली. ह्याच कालाच्या सुमारास देवदानवांमध्यें मोठें वितुष्ट पडलें. तेव्हां आयुधें शोधीत इंद्र तिन्ही लोकांत हिंडला, परंतु देवशत्रूंचा वध करण्याचे कामीं समर्थ, असें शस्त्र त्याला कोठेंच मिळालें नाहीं. तेव्हां इंद्र देवांस म्हणाला, 'जे महासुर देवांचे शत्रू आहेत, त्यांचा वध दधीचीच्या अस्थींवांचून होणें मला शक्य नाहीं. म्हणून सुरश्रेष्ठहो, तुम्ही ऋषिश्रेष्ठाकडे चला आणि त्याच्या अस्थींची याचना करा !' तें ऐकून देव दधीचि ऋषीकडे गेले आणि म्हणाले, 'दधीचे, तुझ्या अस्थि आम्हांला दे, त्यांच्या योगानें आम्ही शत्रूंचा वध करणार आहों.' अशी देवांनीं याचना केली असतां दधीचीनें कोणताहि विचार न करितां एकदम प्राणत्याग केला. अशाप्रकारें देवांचें प्रिय करण्याऱ्या त्या दधीचीला अक्षय्य लोक प्राप्त झाले.

राजा जनमेजया, नंतर इंद्रानें परम हृष्ट होऊन त्याच्या अस्थींची गदा, वज्रें, चक्रें, मोठमोठे दंड अशा प्रकारचीं आयुधें करविलीं. राजा, तीव्र तपश्चर्येच्या

योगानें त्या ऋषीनें आपला देह बळकट बनविला होता. प्रजापतिपुत्र भृगूनें त्याला लोककल्याणकर्ता, बलवान्, तेजस्वी व सर्व लोकांहून विशेष सामर्थ्याचा बनविलें होतें. तो पर्वताप्रमाणें उंच असून आपल्या मोठेपणानें प्रसिद्धीस आलेला होता. त्याच्या प्रभावामुळें इंद्रहि नेहमीं उद्विग्न होत असे. हे भारता, ब्रह्मतेजामुळें उत्पन्न झालेल्या व क्रोधानें फेंकलेल्या वज्रानें दैत्य-दानवांचे नव्याण्णव वीर मारिले. असा कांहीं काळ लोटल्यावर अत्यंत भयंकर अशी द्वादशवार्षिकी अनावृष्टि आली. त्या अनावृष्टीच्या कालीं बारा वर्षेंपर्यंत मोठेमोठे ऋषि वृत्तीकरितां सर्व दिशांना संचार करीत असत. सर्व मुनि वृत्तीसाठीं निघून गेलेले पाहून सारस्वत मुनीनेंहि तेथून जाण्याचा विचार केला. तेव्हां त्याला सरस्वती म्हणाली, 'पुत्रा, तूं येथून जाऊं नकोस. तुझ्या आहाराकरितां मी सर्वदा उत्तम उत्तम मत्स्य आणून देईन. तूं येथेंच रहा!'

राजा, याप्रमाणें सरस्वती नदीनें सांगितलें असतां तो सारस्वत तेथेंच राहिला. तो सरस्वतीदत्त आहार खात असे. त्यानें पितर व देवता यांचें नित्य तर्पण करून प्राण आणि वेद यांचें रक्षण केलें. पुढें ती अनावृष्टि निघून गेल्यावर त्या महर्षींनीं अध्ययनासाठीं आपणांस वेद शिकविण्याविषयीं अन्योन्यांना विचारिलें. कारण क्षुधेनें व्याकुल होऊन चारी दिशांस भटकत असल्यामुळें ते सर्व वेद विसरून गेले होते. नंतर त्यांपैकीं कोणीएक सारस्वताच्या आश्रमाला गेला. तेव्हां तो ऋषिसत्तम उत्तम रीतीनें वेद पठण करीत असल्याचें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां तो ऋषि जाऊन महर्षींस म्हणाला, 'कोणी सारस्वत नांवाचा देवतुल्य मुनि या विजन वनामध्यें वेदपठण करीत आहे. मग ते सर्व ऋषि त्या सारस्वताच्या आश्रमाला गेले आणि 'आम्हांला वेद शिकीव' असें त्याला बोलले. त्यावर तो मुनि बोलला, 'विधिवत् माझें शिष्यत्व पत्करिल्यास मी तुम्हांस शिकवीन.' तें ऐकून मुनिगण म्हणाले, 'पुत्रका, तूं बाल आहेस, आम्हीं तुझें शिष्य व्हावें हें उचित नव्हे.' यावर सारस्वत त्या मुनींस पुनः म्हणाला, 'माझा धर्म कधीं नष्ट होऊं नये. जो अधर्मानें शिकवील व जो अधर्मानें अध्ययन करील, ते दोघेहि शीघ्र मृत्यु पावतात किंवा परस्परांचे शत्रु होतात. पुष्कळ वर्षें वांचल्यानें, पांढऱ्या केंसांनीं, वित्तानें, किंवा बंधुजन यांच्या योगानें मोठेपणा कधीं येत नसतो. जो विद्वान् तोच मोठा होय, असें ऋषींनीं सांगितलें आहे.' हें त्याचें भाषण ऐकून त्या ऋषींनीं त्याच्यापासून विधानपूर्वक वेदग्रहण करून आपला धर्म चालू केला. याप्रमाणें साठ हजार मुनि सारस्वताचें शिष्यत्व पत्क-

रून वेदपठण करीत असत आणि त्या बाल विप्राकरितां एक एक मूठभर दर्भ आणून त्याचें आसन तयार करून ठेवीत असत !

राजा, कृष्णाचा वडील बंधु बलराम, यानें येथेंहि मोठा दानधर्म केला आणि तेथून तो परमहर्षित होऊन वृद्धकन्याश्रमतीर्थाला निघून गेला. ९.३.५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ वृद्धकन्याचरित्रकथन.]

(१) **जनमेजय**—वैशंपायना, प्राचीनकालीं ती कुमारी तपस्वी कशी झाली ? तिनें तप किमर्थ केलें आणि तिचा नियम काय होता ? ब्रह्मन्, तुझ्यापासून ही अत्यंत दुष्कर व उत्तम गोष्ट मी ऐकत आहें. तरी ती तप कां करूं लागली, तें सर्व वृत्त मला निवेदन कर !

वैशंपायन—राजा, कुणिगर्ग नांवाचा एक महायशस्वी तपस्विश्रेष्ठ ऋषि होता. त्यानें बरेंच तप केल्यावर एक सुंदर मानसकन्या निर्माण केली. तिला पाहून ऋषि अत्यंत संतुष्ट झाला आणि कांहीं काळानें देहत्याग करून स्वर्गाला गेला. पुढें त्या सुंदरीनें उग्र तपश्चर्या आणि उपवास यांच्या योगानें देव व पितर यांची आराधना केली आणि बराच काल आश्रमधर्म चालविला. पित्यानें तिच्याकरितां पती योजिला असतांहि त्या पवित्र कन्येला तो आवडला नाहीं. पुढेंहि तिला अनुरूप पति मिळाला नाहीं. विजन अरण्यामध्यें उग्र तपश्चर्येच्या योगानें आपलें शरीर कष्टवून पितर आणि देव यांच्या अर्चनांत ती रत होऊन राहिली. आपण कृतकृत्य झालों असें तिला वाटत असूनहि ती श्रमपूर्वक तपश्चर्या करीत होती. वार्धक्यानें आणि तपानें तिला एक पाऊलहि टाकण्याची शक्ति नाहींशी झाली, तेव्हां परलोकाला जाण्याचा विचार तिनें केला. देहत्याग करण्याचा तिचा विचार असल्याचें जाणून नारद तिला बोलला, ' हे अनघे, संस्कार न झालेल्या तुला उत्तम लोक कसे मिळतील ? हे महाव्रते, तूं मोठी तपश्चर्या केलीस खरी, तरी तूं पुण्यलोक जिंकिले नाहींस ! '

राजा, नारदाचें भाषण ऐकून ती ऋषींच्या सभेंत गेली आणि म्हणाली, 'श्रेष्ठहो, जो माझें पाणिग्रहण करील, तो माझ्या तपश्चर्येच्या अर्ध्या भागाचा मालक होईल.' तिचें तें भाषण ऐकून मालवपुत्र प्राक्शृंगवान् यानें एका अटीवर तिचें ग्रहण करण्याचा विचार केला आणि म्हणाला, ' हे शोभने, तुझ्या बरो-

वर मी एकच रात्र वास करीन.' 'ठीक आहे' असें म्हणून ती त्याशीं विवाहास सिद्ध झाली. मग त्या मालवीनें यथाविधि होमादि कृत्यें करून तिचें पाणिग्रहण केलें. त्या रात्रीं ती तपस्विनी दिव्य वस्त्राभरणें धारण करून सुंदर तरुणी झाली. उत्तम गंधानुलेपनानें व सौंदर्यानें ती अधिकच शोभूं लागली. आपल्या सौंदर्यानें सर्व भवन दीप्तिमंत करून टाकणाऱ्या तिला पाहतांच तो मालवि अत्यंत संतुष्ट झाला. रात्र संपतांच प्रभातकालीं ती स्त्री त्याला म्हणाली, 'हे विप्रा, तुझ्या समयाप्रमाणें मी एक रात्र तुझ्याशीं राहिल्यें. तुझें कल्याण असो ! आतां मी जात्यें.' ती जातांना आणखी म्हणाली, 'जो कोणी या तीर्थावर देवतर्पण करून एक रात्र वसति करील, त्याला अठ्ठावन्न वर्षें ब्रह्मचर्य करणाऱ्याइतकें फल प्राप्त होईल !'

राजा, असें बोलून ती साध्वी देहत्याग करून स्वर्गाला गेली. तो गालवि ऋषि तिचें रूप आठवून दीन झाला. त्यानें तिच्या प्रतिज्ञेप्रमाणें अर्धें तप ग्रहण करून कष्टपूर्वक आत्मसाधन केलें आणि हे भरतश्रेष्ठा, तिच्या रूपानें मोहित होऊन दुःखी झालेला तो मुनिहि देहत्याग करून लवकरच तिच्या गतीला गेला. याप्रमाणें त्या वृद्ध कन्येचें चरित्र मीं तुला सांगितलें. तसेंच तिचें ब्रह्मचर्य व पुण्यप्रद स्वर्गगति यांचेंहि निवेदन केलें. या तीर्थावर बलराम असतांना त्यानें तेथें ब्राह्मणांना द्रव्यदान केलें. शल्यवधाची वार्ता तेथेंच त्याला समजली. पांडवांनीं शल्याचा रणांत वध केल्याचें समजतांच त्यानें मोठा शोक केला. नंतर तो समंतपंचकाच्या द्वारांतून बाहेर पडला आणि त्यानें तेथील ऋषींस कुरुक्षेत्राचें फल विचारलें. तेव्हां त्या महात्म्यांनीं तें सर्व त्याला याथातथ्य सांगितलें. ९. ३. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ कुरुक्षेत्रमाहात्म्यवर्णन.]

ऋषि—बलरामा, सनातन समंतपंचकाला प्रजापतीची उत्तरवेदि असें म्हणतात. येथें पूर्वीं देवांनीं मोठें सत्र करून यजन केलें. पूर्वीं सर्व राजर्षींमध्यें श्रेष्ठ, धीमान् व महात्म्या कुरूनें हें अनेक वर्षें यत्नपूर्वक नांगरिलें; म्हणून याला कुरुक्षेत्र म्हणत असतात.

राम—तपोधनहो, त्या महात्म्या कुरूनें हें क्षेत्र कां नांगरिलें, हें ऐकण्याची माझी फार इच्छा आहे; तर तें आपण सांगावें.

ऋषि—पूर्वीं कुरु हें क्षेत्र सतत नांगरीत असतां एकदां इंद्र स्वर्गांतून खालीं उतरला आणि त्यानें कुरूला त्याचें कारण विचारिलें.

इंद्र—कुरो, हा मोठा प्रयत्न तूं कशाकरितां करीत आहेस ? राजर्षे, कोणत्या उद्देशानें तूं ही पृथ्वी नांगरीत आहेस ?

कुरु—शतक्रतो, या क्षेत्रामध्यें जे लोक मृत्यु पावतील, ते पापविवर्जित पुण्यलोकाला जातील. यावर इंद्रानें त्याचा उपहास केला आणि तो स्वर्गाला गेला. त्याचें त्या कुरुराजास कांहींच वाईट वाटलें नाहीं. तो सारखा पृथ्वी नांगरीत राहिला. इंद्र वरचेवर तेथें येऊन त्याला पुनः पुनः तोच प्रश्न विचारीत उपहास करून निघून जात असे. कुरुराजाचा भूमि नांगरण्याचा क्रम मात्र नित्य चालला होता. पुढें जेव्हां त्या राजानें उग्र तपाच्या योगानें पृथ्वी नांगरली, तेव्हां इंद्रानें त्याचें कृत्य देवांस सांगितलें. त्यावर देव इंद्राला म्हणाले, 'इंद्रा, शक्य असेल तर त्या राजर्षीस वर देऊन संतुष्ट करावें. येथें मेलेले सर्व लोक यज्ञांनीं आमचें यजन केल्यावांचून जर स्वर्गाला जातील, तर आपणाला हविर्भाग मिळणार नाहींत.' मग इंद्र पृथ्वीतलावर येऊन त्या राजाला बोलला, 'राजा, खेद करूं नकोस, माझें बोलणें ऐक. जे कोणी उपोषित राहून येथें सावधानपणें देहत्याग करितील आणि जे युद्धांत मरतील, ते तिर्यग्योनींतील असले, तरी हे राजेंद्रा, स्वर्गाला जातील.' त्यावर त्या कुरुराजानें 'तथास्तु' असें म्हटलें. मग इंद्रानें त्या कुरूला आशीर्वाद दिला आणि संतुष्ट मनानें तो स्वर्गाला गेला.

हे यदुश्रेष्ठा, अशाप्रकारें त्या कुरुराजानें हें क्षेत्र प्राचीन काळीं नांगरून निर्माण केलें; इंद्र आणि ब्रह्मादिक देवांनीं अशाप्रकारचें दुसरें पुण्यस्थान पृथ्वीतलावर नाहीं, अशी याची शिफारस केली आहे. जे कोणी येथें मोठें तप करतील, ते देहत्यागानंतर ब्रह्मलोकीं जातील. जे पुण्यवान् येथें दानधर्म करितील, ते सहस्रपटीनें संपत्ति मिळवितील. जे शुभचिंतक लोक येथें नित्य राहतील, ते यमलोक कधींहि पाहणार नाहींत. मोठे यज्ञ करून जे राजे यजन करितील ते ही पृथ्वी असेपर्यंत स्वर्गांत राहतील. येथें सुराधिप इंद्रानें कुरुक्षेत्राविषयीं गाथा गाइली आहे, ती हे हलधरा, सांगतों, श्रवण कर ! 'कुरुक्षेत्राहून वायूनें

उडालेले धूलिकणहि पाप्यांना परम गतीला नेतात. बलरामा, येथें मोठमोठे देव, ब्राह्मण व नृगादि राजे मोठे यज्ञ करून व देह ठेवून सुगतीला पोंचले. तरंतुकापासून अरंतुकापर्यंतचा भाग आणि रामऱ्हदापासून मचक्रुकापर्यंतची जागा हें कुरुक्षेत्र म्हणजे समंतपंचक होय. याला ब्रह्मदेवाची उत्तरवेदि म्हणतात. हें स्थान अत्यंत मंगलकारक, पुण्यप्रद, देवांना संमत आणि सर्व गुणांनीं युक्त आहे. येथें रणांत मृत्यु पावलेले सर्व राजे सर्वदा पुण्यावह व अक्षय्य गतीला जातात.'

जनमेजया, असें इंद्र ब्रह्मादिकांसह बोलल्यावर ब्रह्माविष्णुमहेशांनींहि त्यास अनुमोदन दिलें. ९. ३. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ मित्रावरुणाश्रमांत भीम-दुर्योधनांमध्यें गदायुद्ध चालल्याचें नारदमुखें ऐकून तें पाहण्याला बलरामाचें कुरुक्षेत्राला गमन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, कुरुक्षेत्र पाहून आणि दानें देऊन तो बलराम एका मोठ्या व पुण्यकारक अशा आश्रमाला आला. मधूक आणि आम्र वृक्षांच्या तेथें राई लागल्या होत्या, प्लक्ष आणि न्यग्रोध वृक्ष रांगेनें शोभत होते, चिर आणि बिल्ववृक्षहि तेथें दिसत होते आणि पनस व अर्जुन यांनीं तो व्यापून गेलेला होता. अशा त्या श्रेष्ठ व पुण्यलक्षणयुक्त आश्रमाला पाहून तेथील सर्व ऋषींस 'हा आश्रम कोणाचा' म्हणून बलरामानें प्रश्न केला. तेव्हां त्या सर्वांनीं महात्म्या बलरामाला सांगितलें कीं, 'पूर्वीं हा आश्रम कोणाचा होता, तें सर्व विस्तारपूर्वक सांगतों. नीट लक्ष दे. या ठिकाणीं प्राचीनकाळीं विष्णु देवानें उत्तम तपश्चर्या केली; येथें त्याचे सर्व सनातन यज्ञ सिद्धीला गेले. येथें एक ब्राह्मण ब्रह्मचारिणी कुमारी स्वर्गस्थ झाली. ती तपस्विनी मोठी योगसंपन्न होती. ती महात्म्या शांडिल्याची कन्या होती. ती साध्वी व्रतनिष्ठ, दमनशील आणि ब्रह्मचारिणी होती. ती आपल्या योगबलानें देवब्राह्मणपूजित होऊन येथेंच उत्तम स्वर्गलोकाला गेली.'

राजा, ऋषींचें हें भाषण ऐकून बलराम त्या आश्रमाला गेला आणि आपलीं संध्यादि सर्व कृत्यें हिमाचलाच्या पार्श्वभागीं आटपून व ऋषींना अभिवंदन करून तो पर्वतावर चढला. तेथून फार दूर गेला नाहीं, तों एक पुण्यकारक

तीर्थ त्याच्या दृष्टीला पडलें. तें प्लक्षप्रस्रवणतीर्थ आणि तेथें सरस्वतीचा प्रभाव पाहून बलरामाला मोठा विस्मय वाटला. तेथून तो बलराम कारपवननामक एका उत्कृष्ट तीर्थावर आला. तेथेंहि बलरामानें दानधर्म केला. तेथें पुण्यकारक, सुशीत आणि विमल उदकामध्यें स्नान करून त्या रणदुर्मद बलरामानें आपले पितर व देव यांचें संतर्पण केलें. तेथें रात्रभर यति व ब्राह्मण यांसह राहून तो बलराम मित्रावरुणाश्रमाला आला. जेथें पूर्वी इंद्र, अग्नि आणि अर्यमा यांची मैत्री झाली, त्या यमुनातीर्थावर कारपवनाहून बलराम आला. त्या ठिकाणीं त्या धर्मात्म्यानें स्नान केलें, त्यामुळें त्याला मोठें समाधान वाटलें. तेथें ऋषि आणि सिद्ध यांच्यामध्यें बसून बलरामानें अनेक शुभ व पुण्यकारक कथा ऐकिल्या.

राजा, याप्रमाणें तेथें बसून त्यांच्या गोष्टी चालत असतां नारदमुनि तेथें पोंचला. त्या महातपस्वी नारदानें मस्तकावर जटाभार धारण केला होता, त्यानें स्वर्णवस्त्र परिधान केलें होतें, त्यानें हेमदंड आणि कमंडलु हातांत धारण केले होते. मधुर शब्द करणारी कच्छपी वीणा त्यानें हातांत घेतली होती, देव व ब्राह्मण सर्वदा त्याची पूजा करीत असत व तो नृत्य-गीतांमध्यें अत्यंत कुशल होता. तो कलहप्रिय असून कलह उत्पन्न करण्यांत त्याला मोठा आनंद होत असे. बलरामानें उठून नारदाचें यथोचित आदरातिथ्य केलें आणि त्या देवर्षीला कौरवांकडील समाचार विचारला. हे राजा, मग त्या सर्वधर्मवेत्त्या नारदानें कौरवांचा झालेला मोठा भयंकर संहार वगैरे सर्व गोष्टी त्या बलरामास निवेदन केल्या. नंतर बलभद्रानें दीनवाणीनें नारदाला विचारिलें, 'भगवन्, त्या क्षेत्राची स्थिति काय आहे, तेथें कोण राजे झाले, हें सर्व पूर्वींच मीं ऐकिलें आहे; तरी विस्तारपूर्वक तें वृत्त ऐकण्याची मला मोठी हौस आहे !'

नारद—बलरामा, भीष्म आरंभींच पडला, नंतर द्रोण, सिंधुपति जयद्रथ, वैकर्तन कर्ण आणि त्याचे महारथी पुत्र पतन पावले. तसेंच भूरिश्रवा आणि वीर्यवान् मद्रराज शल्यहि निधन पावला. हे व दुसरेहि युद्धांत कधीं माघार न घेणारे राजे आणि राजपुत्र कौरवराजाच्या जयाकरितां आपले प्राण टाकून ठिकठिकाणीं मृत होऊन पडले ! महाबाहो माधवा, आतां कोण वीर जीवंत राहिले आहेत, तें सांगतों. धार्तराष्ट्रसैन्यामध्यें युद्धदुर्मद असे तीनच वीर राहिले आहेत. कृप, कृतवर्मा आणि द्रोणपुत्र अश्वत्थामा हे ते तीन वीर होत.

या युद्धप्रसंगीं तेहि भीतीनें दशदिशांना पळून गेले आहेत. शल्याचा वध होऊन कृपादिकांनीं पलायन केलें असतां दुर्योधन अत्यंत दुःखी झाला व त्यानें द्वैपायन ऱ्हदामध्यें प्रवेश केला आणि जल स्तंभित करून त्यांत तो निजून राहिला. तेथें पांडव व कृष्ण जाऊन त्यांनीं कठोर शब्दांनीं त्याला त्रासवून सोडिलें. हे रामा, अशाप्रकारें चारी बाजूंनीं वाक्शरांनीं ताडित होऊन तो दुर्योधन आपली मोठी गदा घेऊन बाहेर पडला. सांप्रत तो भीमसेनाशीं युद्ध करण्याला सिद्ध झाला आहे. आज त्या दोघांमध्यें दारुण युद्ध होईल. तुला तें पाहण्याची उत्कंठा असेल, तर आपल्या शिष्यांचें तें युद्ध तूं अवलोकन कर !

वैशंपायन—नारदाचें तें भाषण ऐकून बलरामानें ब्राह्मणांचें पूजन केलें. आपल्याबरोबर आलेल्यांस निरोप दिला आणि आपल्या अनुयायांना द्वारकेस जाण्याची आज्ञा केली. नंतर तो प्लक्षप्रस्रवणनामक पर्वतश्रेष्ठावरून खालीं उतरला आणि मोठा तीर्थमहिमा श्रवण करून संतुष्ट मनानें विप्रांदेखत खालील श्लोक म्हणालाः—

सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः । सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ॥
सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः । सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥
सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या । सरस्वती लोकशुभावहा सदा ॥
सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं । सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥

राजा, नंतर त्या सरस्वतीकडे वारंवार प्रेमपूर्वक नजर टाकून अश्व जोडून सिद्ध केलेल्या रथामध्यें तो परंतप राम बसला आणि तो यदुपुंगव त्या शीघ्रगामी रथाच्या योगानें आपल्या शिष्यांचें जेथें युद्ध प्रवृत्त झालें होतें, त्या ठिकाणीं शीघ्र आला. ९. ३. ५४.

---

१ सरस्वतीच्या तीरीं वास करणाऱ्यांना होणाऱ्या आनंदासारखा आनंद इतरत्र कसा मिळणार ? सरस्वतीवर वास करण्यांत जे गुण आहेत ते दुसऱ्या ठिकाणीं कोठून आढळणार ? सरस्वतीवर एकदां वास घडून जीं माणसें दिवंगत झालीं, त्यांना स्वर्गांत देखील सरस्वतीचें स्मरण झाल्याशिवाय राहत नाहीं. सर्व नद्यांमध्यें सरस्वती अत्यंत पुण्यकारक आहे, ती सर्वदा जनांचें कल्याण करणारी आहे. सरस्वतीची प्राप्ति झाली असतां लोकांना आपल्या भयंकर पापांचा शोक करण्याचा प्रसंग इहलोकीं व परलोकीं कधींहि येत नसतो.

अध्याय ५५ वा.

[१ गदायुद्धार्थ सिद्ध झालेल्या भीम-दुर्योधनांचें वर्णन.]

वैशंपायन—राजा जनमेजया, अशाप्रकारें तें तुमुल युद्ध उपस्थित झालें असतां दुःखी झालेल्या धृतराष्ट्रानें विचारिलें—

धृतराष्ट्र—संजया, राम तेथें येऊन ठेपला आणि गदायुद्ध सुरू झालें असतां माझ्या पुत्रानें भीमसेनाशीं कसें युद्ध केलें ?

संजय—हे भारता, बलराम सन्निध आलेला पाहून तुझा पुत्र महाबाहु दुर्योधन आनंदित झाला. बलरामाला पाहतांच युधिष्ठिर राजानें त्याला अभ्युत्थान दिलें आणि आदरपूर्वक यथाविधि त्याचें पूजन केलें. त्याला बसण्याला आसन दिलें, आणि त्याचें कुशल विचारिलें. तेव्हां युधिष्ठिराला बलराम मधुर, धर्मयुक्त आणि शूरांना हितकारक असें बोलला. तो म्हणाला, 'राजसत्तमा, मी ऋषींकडून असें ऐकिलें आहे कीं कुरुक्षेत्र हें अत्यंत पुण्यकारक, परम पावन आणि स्वर्गदायक आहे. देव, ऋषि आणि मोठमोठे ब्राह्मण यांना त्याचा मोठा आधार होता. त्या ठिकाणीं युद्ध करणारे जे पतन पावतील, त्यांना स्वर्गामध्यें इंद्रासह वास घडेल, हें सत्य आहे. म्हणून राजा, आपण आतां येथून समंतपंचकास जाऊं. देवलोकांत ती प्रजापतीची उत्तरवेदि म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्रैलोक्यांतील अत्यंत पुण्यप्रद अशा त्या सनातन क्षेत्रांत युद्ध करीत असतां जो मृत्युवश होतो, त्याला स्वर्गलोक मिळतो.

हे महाराजा, यावर युधिष्ठिर 'ठीक आहे' असें बोलून समंतपंचकाकडे जाण्यास निघाला. इकडे आपली मोठी गदा घेऊन तो अमर्षी व द्युतिमान् दुर्योधन पांडवांसह पायींच निघाला. अशा रीतीनें तो कवचधारी व गदापाणि वीर जात असतां अंतरिक्षसंचारी देवांनीं 'साधु, साधु' म्हणून त्याची प्रशंसा केली. जे वातिक आणि चारण तेथें आले होते, त्यांनाहि दुर्योधनाला पाहून मोठा हर्ष झाला. त्यावेळीं तुझा पुत्र दुर्योधन पांडववेष्टित असूनहि मत्तगजेंद्राप्रमाणें धिमेपणानें जात होता. तेव्हां शंखनिनाद, भेरींचे महास्वन आणि शूरांचे सिंहनाद यांनीं सर्व दिशा भरून गेल्या. याप्रमाणें ते नरवीर कुरुक्षेत्रावर येऊन पोंचले. तेथें तुझ्या पुत्राच्या इच्छेप्रमाणें पश्चिमेकडच्या बाजूला ते आले. सरस्वतीच्या दक्षिण तीरावर असलेल्या स्वयननामक तीर्थांतील जागा सपाट असल्यामुळें तेथें युद्ध करणें त्यांस आवडलें. नंतर भीमानें कवच धारण

करून आपली तीक्ष्ण धारांची गदा उचलली. तेव्हां तो गरुडासारखा दिसूं लागला.

राजा, इकडे शिरस्त्राण बांधून व सुवर्णकवच अंगांत चढवून रणांगणांत तुझा पुत्रहि, सुवर्णानें जसा मेरुपर्वत शोभतो, त्याप्रमाणें शोभूं लागला. दोघेहि वीर कवचबद्ध होऊन क्षुब्ध गजांप्रमाणें शोभूं लागले. रणमंडलाच्या मध्यभागीं असलेले ते नरश्रेष्ठ भ्राते उदय पावलेल्या चंद्रसूर्यांप्रमाणें दिसत होते. क्रुद्ध महागजांप्रमाणें परस्परवधाच्या इच्छेनें ते एकमेकांकडे पाहत होते. त्या दोघांसहि मोठा क्रोध चढला होता. ते दोघेहि बलरामाचे शिष्य असून गदायुद्धांत अत्यंत निष्णात होते. दुर्योधनानें दांतओंठ खात व क्रोधानें लाल डोळे करीत ज्याप्रमाणें गजानें गजाला आह्वान करावें, त्याप्रमाणें भीमसेनाला पाहून त्याला आह्वान केलें. वीर्यवान् भीमानेंहि अद्रिसार गदा घेऊन सिंहानें जसें सिंहाला तसें दुर्योधनाला आह्वान केलें. भीम-दुर्योधन त्यावेळीं आपापल्या गदा उभारून सशिखर पर्वतांप्रमाणें शोभूं लागले. ते अतिक्रुद्ध भीमपराक्रमी बलरामाचे शिष्य इंद्र व यम यांसारखे पराक्रमी होते. त्या दोघांचें युद्धनैपुण्य वरुणाप्रमाणें होतें. युद्धामध्यें ते वासुदेव, बलराम किंवा कुबेर यांसमान होते. राजा, मधु आणि कैटभ, सुंद आणि उपसुंद, राम आणि रावण किंवा वालि आणि सुग्रीव यांच्या जोड्यांप्रमाणें ते समानपराक्रमी होते. पराक्रमांत ते काल आणि मृत्यु यांप्रमाणें होते. मदोन्मत्त गजांप्रमाणें ते परस्परांवर धांवूं लागले. ते दोघेहि गदायुद्धविशारद असून सिंहाच्या अंगाप्रमाणें त्यांच्या अंगावर चालून जाणें अतिदुर्घट होतें. ते वीर नखें व दांत या आयुधांनीं युद्ध करणाऱ्या व्याघ्रासमान भासत होते. प्रलयकाळीं क्षुब्ध झालेले ते दोन दुस्तर समुद्रच होते. मंगळासारखे लाल झालेले ते दोघे क्रुद्ध वीर म्हणजे वर्षाकालीं गर्जना व वृष्टि करणारे पूर्वपश्चिम मेघच अन्योन्यांवर आदळत आहेत, असा भास होत होता. ते महाबलवान् तेजस्वी वीर म्हणजे उगवलेले दोन कालसूर्यच होत असें वाटत होतें. व्याघ्रांप्रमाणें खवळलेले व मेघांसमान गर्जणारे ते भीम-दुर्योधन एकमेकांवर तुटून पडतांना जसे सिंह-केसरी हर्ष पावतात त्याप्रमाणें हृष्ट झाले होते. ते वीर म्हणजे अतिसंतप्त दोन गजच किंवा प्रदीप्त झालेले दोन अग्निच किंवा शृंगयुक्त दोन पर्वतच दिसत होते. ते गदापाणि वीर एकमेकांकडे तीक्ष्ण दृष्टीनें पहात होते. तेव्हां त्यांचे ओंठ क्रोधानें हालत होते. असे ते नरश्रेष्ठ एकमेकांशीं मोठ्या आवेशानें भिडले. सदश्वांप्रमाणें खिंकाळणारे, गजांप्रमाणें चीत्कार कर-

णारे आणि वृषभांप्रमाणें डुरकणारे ते भीम-दुर्योधन परस्परांशीं भिडले. त्यावेळीं ते वीर बलोन्मत्त दैत्यांप्रमाणें भासले.

हे राजा, तेव्हां कृष्ण, राम, केकय, सृंजय, पांचाल आणि आपले बंधु यांसह विजयानें आनंदित झालेल्या युधिष्ठिरास दुर्योधन गर्वयुक्त असें बोलला कीं, 'पांडवहो, तुम्हीं व सर्व नृपश्रेष्ठ यांनीं येथें जवळ बसून मी व भीम यांमध्यें चाललेलें हें युद्ध पहावें.' राजा, दुर्योधनाचे भाषणाप्रमाणें त्या सर्वांनीं केलें. तेव्हां तें खालीं बसलेलें राजमंडळ गगनांतील सूर्यमंडळासारखें सुशोभित दिसूं लागलें. त्या सर्वांच्या मध्यभागीं पूज्य बलराम बसला होता. त्यानें नील वस्त्र परिधान केलें होतें व त्याची कांति शुभ्र होती. तो तेजस्वी राम तेव्हां नक्षत्रांच्या योगें शोभणाऱ्या पूर्णचंद्रासारखा दिसत होता. हे महाराजा, तेव्हां ते गदापाणि भीम-दुर्योधन परस्परांना कठोर भाषणानें ताडण करूं लागले. अन्योन्यांना अप्रिय भाषण करून ते कुरुसत्तम वृत्र-शक्रांप्रमाणें रणभूमीवर परस्परांचें निरीक्षण करूं लागले! ९. ३. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ भीम-दुर्योधनांचें गदायुद्ध.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, नंतर त्या दोघां वीरांमध्यें तुमुल वाग्युद्ध झालें; त्यावेळीं दुःखी धृतराष्ट्र राजा काय बोलला तें ऐक. तो म्हणाला, 'बा संजया, असा परिणाम होणाऱ्या मनुष्यत्वाला धिक्कार असो! एकादश चमूंचा भर्ता जो माझा पुत्र सर्व राजांना आज्ञा करीत असे आणि ज्यानें ह्या सर्व वसुंधरेचा उपभोग घेतला, तो आज गदा घेऊन रणांत पायीं जावा ना? जगाचा नाथ असा माझा पुत्र आज अनाथाप्रमाणें गदा घेऊन पायीं जात आहे. तेव्हां हा त्याचा दैवयोगच म्हटला पाहिजे. हे संजया, माझ्या पुत्रावर हें मोठेंच संकट कोसळलें आहे. असें बोलून तो दुःखार्त राजा धृतराष्ट्र थांबला!

संजय—मेघाप्रमाणें गंभीर आवाजाच्या त्या वीर्यवान् दुर्योधनानें वृषभाप्रमाणें डुरकण्या देत पृथापुत्रास समरांगणांत युद्धास आव्हान केलें, त्यावेळीं नानाविध दुश्चिन्हें होऊं लागलीं. सोसाट्याचा वारा वाहूं लागला, धूलीची वृष्टि होऊं लागली, सर्व दिशा अंधकारानें व्याप्त झाल्या, अंगावर रोमांच उठविणारे झंझावात सुटले, आकाशांतून शेंकडो उल्का पडूं लागल्या. राजा,

अमावास्या नसतांहि राहूनें सूर्यास ग्रासिलें; वृक्ष व अरण्यें यांसुद्धां सर्व पृथ्वी, कांपूं लागली; वाऱ्याचे योगानें धूलिकण सर्वत्र उडूं लागले व पर्वतांचीं शिखरेंहि कोसळून भूमीवर पडलीं; मृग मोठ्या वेगानें दशदिशांस पळत सुटले, अतिभीषण शिवा ओरडूं लागल्या. त्या भयंकर दिवशीं अशुभवेत्ते मृग बाहेर पडले; सर्वत्र विहिरींचें पाणी वाढलें आणि अशरीर महानाद सर्वत्र ऐकूं येऊं लागले !

राजा, अशा प्रकारचीं झालेलीं दुश्चिह्नें पाहून आपला ज्येष्ठ बंधु जो युधिष्ठिर धर्मराज त्याला भीमसेन बोलला, " धर्मा, हा मंदात्मा सुयोधन रणांत मला जिंकण्याला किमपिहि समर्थ नाहीं. खांडववनावर सोडलेल्या अग्नीप्रमाणें हृदयांत बराच काळ सांठविलेला क्रोध मी त्या सुयोधनावर टाकीन ! युधिष्ठिरा, आज ह्या कुरुकुलाधम दुर्योधनाचा वध करून तुझ्या हृदयांतील शल्य मी काढून टाकीन ! ह्या पाप्याला रणाग्रभागीं गदेनें मारून आज तुझ्या गळ्यांत कीर्तिरूप माळ मी घालीन ! या गदेनें मी आज त्याचा देह शतशः भिन्न करीन ! हे अनघा, यापुढें हा कांहीं हस्तिनापुरांत प्रवेश करूं शकणार नाहीं ! यानें आमच्या शयनावर सर्प सोडून, अन्नांत विष घालून, प्रमाणकोटींत पाण्यांत टाकून, लाक्षागृहांत जाळून, सभेंत उपहास करून आणि सर्वस्व हरण करून आम्हांस जें दुःख दिलें, त्याचप्रमाणें बारा वर्षें वनवास आणि पुनः एक वर्ष वनवास भोगवून आमचे जे हाल केले, त्या सर्वांचा मी आज शेवट करीन ! आज त्याचा वध करून मी स्वतःच्या ऋणांतून मुक्त होईन. या अकृतात्म्या दुष्ट धार्तराष्ट्राचें आयुष्य संपलें आहे. आतां ह्याला आपल्या मातापितरांचेंहि दर्शन होणार नाहीं. आज त्या दुष्ट दुर्योधनाचें सर्व सौख्य आणि त्याबरोबर स्त्रीजनांचें दर्शनहि त्याला अंतरलें ! कुरुराज शंतनु वंशांतील हा पातकी कुलकलंक आज आपले प्राण, संपत्ति आणि राज्य हीं सोडून भूतलावर शयन करील ! आज आपल्या पुत्राचा वध झाल्याचें ऐकून शकुनीच्या नादानें आपण केलेलें सर्व अशुभ कर्म धृतराष्ट्राला आठवेल ! "

' हे राजशार्दूला, असें बोलून तो वीर्यवान् भीम हातांत गदा घेऊन वृत्रास आह्वान करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें युद्धास रणांत उभा राहिला. दुर्योधनहि सशृंग कैलासाप्रमाणें रणांगणांत स्थित झाला. दुर्योधनास पाहून क्षुब्ध झालेला भीमसेन पुनः त्याला बोलला, " दुर्योधना, तूं आणि धृतराष्ट्र राजानें वारणावता-

मध्यें जें दुष्ट कृत्य केलें तें सर्व आतां आठव; त्याचप्रमाणें रजस्वला द्रौपदीला राजसभेंत तुम्हीं छळिलेंत, तूं आणि सौबल शकुनीनें मिळून दोघांनीं युधिष्ठिर राजाला द्यूतांत फसविलें, वनामध्यें तुजमुळें आम्हांला जें दुःख भोगावें लागलें, आणि विराट नगरामध्यें वेषांतर करून आम्ही राहिलों असतां जे कष्ट सोसले त्या सर्वांचा मी आज तुजवर सूड घेईन! दुर्मते, तूं बरा सांपडला आहेस! तुझ्या साठीं हा रथिश्रेष्ठ गांगेय शिखंडीच्या हातून निधन पावून शरतल्पावर पडला आहे! तुझ्यामुळें द्रोण निधन पावला, तुझ्यामुळेंच कर्ण व शल्य हत झाले, वैराग्नीचा आदिकर्ता जो सौबल शकुनि तो आणि द्रौपदीला क्लेश देणारा तो पापी प्रातिकामी तोहि पतन पावला! तुझे सर्व शूर व युद्धविशारद बंधु निधन पावले! हे व दुसरे पुष्कळ राजे तुझ्यासाठींच रणांत पडले आणि तुलाहि मी आज या गदेनें वध करणार, हें पक्कें समज!"

राजेंद्रा, याप्रमाणें उच्च स्वरानें बोलणाऱ्या त्या भीमसेनाला तुझा सत्यविक्रमी पुत्र दुर्योधन निर्भयपणें बोलला, "वृकोदरा, पुष्कळ बडबड करण्यांत काय अर्थ आहे? कुलाधमा, तुझी युद्धाची हौस आज मी जिरवून टाकितों! एकाद्या यःकश्चित् मनुष्याप्रमाणें तुझ्यासारख्या क्षुद्र मनुष्याच्या ओरडीनें भिण्यासारखा हा दुर्योधन खास नाहीं. देवांपासून संपादन केलेलें गदायुद्ध तुझ्याशीं एकदां खेळावें, अशी माझ्या मनांत फार दिवसांपासून इच्छा होती, ती सफल होण्याचा आज सुदैवानें प्रसंग आला आहे! दुर्मते, आत्मस्तुति कशाला करितोस? बोलाप्रमाणें कृति करून दाखीव, व्यर्थ वेळ दवडूं नकोस!"

दुर्योधनाचें तें भाषण ऐकून तेथील सर्व राजांनीं आणि सोमकांनींहि त्याची फार वाहवा केली. त्या स्तुतीनें दुर्योधनाचे अंगावरील केंस स्फुरण पावले आणि त्यानें युद्ध करण्याचा निश्चय केला. मग उन्मत्त मातंगाप्रमाणें त्या राजांनीं केलेल्या टाळयांच्या गजरानें त्याला दुप्पट स्फुरण चढलें; इतक्यांत पंडुपुत्र भीमसेन आपली गदा घेऊन त्या धार्तराष्ट्रावर धांवून आला! त्यावेळीं गजांच्या गर्जना सुरू झाल्या, अश्व खिंकाळूं लागले आणि जयैषी पांडवांचीं प्रदीप्त शस्त्रें शोभूं लागलीं! ९. ३. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ भीम-दुर्योधनांचें गदायुद्ध.]

(१) संजय—राजा, आपल्यावर भीमसेन चालून आलेला पाहतांच दुर्योधनहि त्याच्यावर मोठ्या वेगानें चालून गेला. मग दोन शृंगयुक्त वृषभांप्रमाणें एकमेकांना गांठून त्यांनीं अन्योन्यांवर प्रहार केले. त्यावेळीं प्रचंड वायु सुटला असतां होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें भयंकर आवाज झाला आणि अंगावर रोमांच उठण्यासारखें त्या उभयतांमध्यें दारुण युद्ध सुरू झालें. धृतराष्ट्रा, ते दोघे इंद्र-प्रल्हादांप्रमाणें परस्परांस जिंकूं पहात होते. ते उभय गदापाणि वीर सर्वांग रक्तदिग्ध होऊन युद्ध करीत असतां फुललेल्या किंशुक वृक्षांप्रमाणें शोभूं लागले. तें अतिदारुण युद्ध सुरू झालें असतां आकाश गदाप्रहारांनीं ठिणग्या उडून काजव्यांनीं व्याप्त झाल्यासारखें दिसूं लागलें. अशाप्रकारें प्रवृत्त झालेलें तें युद्ध कांहीं वेळ चालून दोघेहि वीर श्रांत होऊन गेले. मुहूर्तभर विश्रांति घेऊन झाल्यावर ते परंतप योद्धे आपापल्या गदा घेऊन परस्परांवर धांवले. ते वीर्यवान् उभय वीर त्यावेळीं तरुण करिणीकरितां परस्परांवर चालून जाणाऱ्या मदोत्कट गजांसारखे दिसत होते. समानपराक्रमी त्या गदाधारी वीरांना पाहून देव, गंधर्व आणि मानव यांना यांपैकीं कोण विजयी होईल, याविषयीं मोठी शंका उत्पन्न झाली.

राजा, भीमसेनाची यमदंडाप्रमाणें प्रचंड गदा पाहून प्रेक्षकांना तें इंद्राचें उगारलेलें वज्रच होय असें वाटलें. रणभूमीवर भीमसेन गदा फिरवीत असतां त्याचा तुमुल आणि घोर आवाज मुहूर्तभर होत होता. ती अतुल वेगाची गदा भीमसेन फिरवीत असतांना त्याला पाहून दुर्योधनहि विस्मयचकित झाला. भारता, अशाप्रकारें तो वीर वृकोदर त्यासमयीं नानाविध मंडलें व मार्ग करीत असतां फारच शोभला !

नंतर भक्ष्यार्थ एकमेकांवर चालून जाणाऱ्या मार्जारांप्रमाणें ते परस्परांवर वरचेवर गदाप्रहार करूं लागले. तेव्हां भीमसेनानें अनेक प्रकारचे मार्ग, विचित्र मंडलें, शत्रुसंमुख गमन, अपसरण इत्यादि युद्धप्रकार दाखविले. तसेंच विचित्र अस्त्र-यंत्रें, विविध प्रकारचीं स्थानें, पवित्रे, शस्त्रें शत्रूंवर फेंकणें, शत्रूंचे शस्त्रप्रहार चुकविणें, सव्यापसव्य घालणें, वेगानें शत्रूसमोर धांवून जाणें, प्रतिरोध करणें, इत्यादि अनेक प्रकारची युद्धक्रीडा त्या वीरांनीं दाखविली. उभयतांनीं परस्परांवर गदा-

प्रहार चालविले, तेव्हां रक्तदिग्ध दोन गजच अन्योन्यांवर शुंडप्रहार करीत असल्याचें दिसून आलें. हे परंतपा, याप्रमाणें त्यांचें घोररूप युद्ध सायंकाळचे वेळीं वृत्र-वासवांचे युद्धाप्रमाणें झालें. मग त्या गदाधारी वीरांनीं पुनः मंडलें घालण्यास सुरवात केली. दुर्योधन उजव्या बाजूनें तर भीम डाव्या बाजूनें मंडलें घालूं लागला. भीम याप्रमाणें रणांत संचार करीत असतां दुर्योधनानें त्याच्या पार्श्वदेशीं प्रहार केला. त्या प्रहाराचें भीमास कांहींच वाटलें नाहीं. नंतर भीम आपली इंद्राशनीप्रमाणें घोर व यमदंडाप्रमाणें भयंकर गदा फिरवूं लागला. तीवर तुझ्या पुत्रानेंहि आपल्या गदेचा प्रहार केला. हे भारता, तुझा पुत्र त्यावेळीं गदा फिरवीत असतां तिजपासून वायु उत्पन्न होऊन त्याचा तुमुल ध्वनि आणि तेज उत्पन्न झालें. दुर्योधन विविध मार्ग आणि मंडलें करीत फिरत होता. त्यावेळीं तो वीर भीमसेनापेक्षां विशेष चतुर दिसला. भीमसेनहि आपली गदा प्रचंड वेगानें फिरवूं लागला. त्यामुळें धूम व अग्नि उत्पन्न होऊन त्यांचा मोठा भीषण नाद होऊं लागला !

राजा, भीमसेनानें आपल्यावर गदा सोडल्याचें पाहून सुयोधनानेंहि आपली गदा फिरविण्यास आरंभ केला. त्यावेळीं तो फारच शोभला. दुर्योधनाच्या त्या गदामारुतवेगानें पांडव आणि सर्व सोमक भयभीत झाले. ते दोघे वीर समरांत युद्धक्रीडा दाखवीत असतां एकमेकांवर गदाप्रहार करूं लागले. त्यावेळीं ते वीर दंतांनीं युद्ध करणाऱ्या गजांप्रमाणें शोभले ! त्यामुळें त्यांच्या अंगांतून रक्तस्राव होऊं लागला. नंतर भीम व्यवस्थित उभा असल्याचें पाहून तुझा पुत्र चित्रविचित्र मार्गांनीं त्यावर धांवून आला. त्यावेळीं ते दोघेहि वीर अत्यंत क्षुब्ध झालेले दिसत होते. भीमानें दुर्योधनाच्या सुवर्णपरिष्कृत व अत्यंत वेगवान् गदेवर भयंकर प्रहार केला, त्याबरोबर दोन वज्रांच्या आघाताप्रमाणें मोठा आवाज उत्पन्न होऊन सर्वत्र ठिणग्या उडाल्या. राजा, भीमसेनानें सोडलेली गदा वेगानें खालीं येऊं लागली, तेव्हां पृथ्वीहि भयकंपित झाली. त्यावेळीं आपल्या गदेचा भीमानें केलेला प्रतिकार दुर्योधनाला सहन झाला नाहीं. मदोन्मत्त गज दृष्टीला पडतांच जसा दुसरा मत्त गज त्यावर तत्काळ तुटून पडतो, त्याप्रमाणें त्यानें उजवें मंडळ घेऊन भीमसेनाच्या मस्तकावर मोठ्या जोरानें गदाप्रहार केला ! गदेचा तो भयंकर प्रहार सोसून भीम यत्किंचितसुद्धां हालला नाहीं. तो पाऊलभरहि पुढें मागें वळला नाहीं, हें पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें आणि त्यांनीं भीमाची मोठी प्रशंसा केली. मग त्या भीमपराक्रमी भीमानें आपली सुवर्णपरिष्कृत प्रचंड गदा

दुर्योधनावर सोडली. परंतु त्या बलवान् दुर्योधनानें मोठ्या चपलतेनें तो प्रहार व्यर्थ केला! तें पाहून लोकांना अत्यंत विस्मय वाटला! ती गदा व्यर्थ होऊन जेव्हां वेगानें भूमीवर येऊं लागली, तेव्हां पृथ्वी थरथर कांपूं लागली! भीमाच्या गदेचा प्रहार व्यर्थ जाऊन ती खालीं पडल्याचें पाहून त्या कुरुसत्तम दुर्योधनानें त्याच्या वक्षःस्थळावर मोठ्या संतापानें पुनः गदाप्रहार केला! गदेचा प्रहार होतांच भीमसेन रणांगणावर क्षणभर मूर्च्छित झाला. आतां पुढें काय करावयाचें हें त्यास समजेना. तें पाहून सोमक व पांडव हे अगदीं निराश झाले आणि त्यांचा सर्व आनंद मावळला!

हे राजा, भीमसेन त्या प्रहारानें अत्यंत क्षुब्ध झाला आणि ज्याप्रमाणें एका गजावर दुसरा गज धांवून जातो, त्याप्रमाणें दुर्योधनावर चालून गेला. नंतर सिंह जसा वनगजावर उडी मारून जातो, तसा तो भीम दुर्योधनावर तुटून पडला आणि मोठ्या वेगानें त्याच्या पार्श्वभागावर त्या गदाविशारदानें जोराचा गदाप्रहार केला! त्या प्रहारानें दुर्योधन विह्वल झाला आणि खालीं गुडघ्यांवर पडला. तो कुरुकुलश्रेष्ठ तसा पडतांच सृंजयांनीं मोठा हर्षनाद केला. तो ऐकतांच तुझा पुत्र अत्यंत संतप्त झाला आणि महासर्पाप्रमाणें सुसकारे टाकीत भीमाकडे पाहूं लागला. तेव्हां जणुंकाय तो आपल्या नेत्रांनीं त्याला जाळूनच टाकीत आहे कीं काय असा भास झाला. मग तो गदाधारी भरत-श्रेष्ठ दुर्योधन भीमावर धांवून गेला. त्यावेळीं दुर्योधन हा भीमसेनाचें मस्तकच रणांगणांत चूर्ण करून टाकीत आहे कीं काय असा भास झाला. त्या भीम-पराक्रमी दुर्योधनानें भीमसेनाच्या ललाटावर प्रहार केला, परंतु तो पर्वतसमान वीर यत्किंचितहि ढळला नाहीं! दुर्योधनाच्या गदेनें तो भीमसेन ताडित होऊन त्याच्या मस्तकांतून रक्तस्राव होऊं लागला आणि गंडस्थळांतून मदस्राव होणाऱ्या गजाप्रमाणें तो भीमसेन विशेषच शोभूं लागला!

राजा, नंतर त्या शत्रुसंहारक पार्थाग्रजानें आपल्या इंद्रधनुष्याप्रमाणें शब्द करणाऱ्या गदेनें शत्रूवर मोठ्या पराक्रमानें प्रहार केला. त्यामुळें तुझ्या पुत्राचें कवच सैल होऊन वनांत वायुवेगानें कोसळून पडणाऱ्या सुपुष्पित शालवृक्षाप्रमाणें तो धाडकन् पडला. तुझा पुत्र पडलेला पाहून पांडवांना मोठा हर्ष झाला आणि ते मोठमोठ्या गर्जना करूं लागले. कांहीं वेळानें तुझा पुत्र शुद्धीवर आला आणि ऱ्हदांतून ज्याप्रमाणें गज बाहेर पडतो, तसा एकाएकीं उभा राहिला.

कोणाचेंच वर्चस्व सहन न करणाऱ्या त्या दुर्योधनाचा जन्मस्वभाव असल्यामुळें तो आपल्यासमोर उभा असलेल्या भीमसेनाला भिडला आणि एक जोराचा प्रहार त्यानें केला. त्यामुळें तो भीमसेन व्यथित होऊन भूमीवर पडला. अशाप्रकारें त्या दुर्योधनानें भीमास जमिनीवर पाडून मोठ्यानें सिंहनाद केला आणि एका गदाप्रहारानें त्याचें कवचहि भेदून टाकिलें! तें पाहून अंतरिक्षांत देव आणि अप्सरा यांचा एकच मोठा कोलाहल होऊन त्यांनीं त्या दुर्योधनावर चित्रविचित्र पुष्पांची उत्तम वृष्टि केली ! तो नरश्रेष्ठ भीम भूमीवर भिन्नकवच होऊन पडला आणि कांहीं केल्यानें शत्रूचें सामर्थ्य कमी होत नाहीं, असें पाहून पांडवांस मोठी भीति उत्पन्न झाली. मुहूर्तभरानें भीमसेन सावध झाला, त्यानें आपलें रुधिरदिग्ध मुख धुवून स्वच्छ केलें, धैर्याचा अवलंब केला आणि बलानें देह स्तंभित करून तो उभा राहिला! ९. ३. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ दुर्योधनाचें ऊरुभेदन.]

(१) **संजय**—राजा, अशाप्रकारें त्या कुरुमुख्यांमध्यें युद्ध चालू असतां अर्जुन कृष्णाला म्हणाला, ' कृष्णा, युद्धामध्यें या दोन वीरांमध्यें तुझ्या मताप्रमाणें कोणता वीर कोणत्या गुणानें दुसऱ्यापेक्षां अधिक आहे तें मला सांग !'

वासुदेव—अर्जुना, युद्धशिक्षण दोघांचें सारखेंच आहे. भीम अधिक बलवान् आहे, तर दुर्योधन भीमसेनापेक्षां अधिक कर्तृत्ववान् आणि यत्नशील आहे. भीमसेन दुर्योधनाशीं धर्मानें युद्ध करूं लागल्यास त्याला जयप्राप्ति होणार नाहीं. न्याय सोडून भीमसेनानें कपटाचा अवलंब केल्यासच हा दुर्योधनाचा वध करूं शकेल. मायेनेंच देवांनीं दैत्याला जिंकिलें, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. इंद्रानें विरोचनास मायेनें जिंकिलें आणि मायेनेंच त्यानें वृत्राच्याहि तेजाचा लोप केला आहे. म्हणून या युद्धांत भीमानें कपटाचा स्वीकार करून पराक्रम करावा ! शिवाय द्यूतकालींहि भीमानें ' युद्धांत गदेनें मी तुझा ऊरुभेद करीन ' म्हणून दुर्योधनाशीं प्रतिज्ञा केली आहे ! म्हणून ती आपली प्रतिज्ञा भीमसेनानें पूर्ण करावी. ह्या मायावी दुर्योधनाचा भीमानें मायेनेंच नाश करावा, हें योग्य आहे. भीम आपल्या बलावर अवलंबून राहून केवळ न्यायानें युद्ध करील, तर राजा युधिष्ठिराचा निःसंशय पराभव होईल !

अर्जुना, मी तुला पुनः एकदां सांगतों कीं, धर्माच्या चुकीमुळेंच आपण पुनः संकटांत पडलों आहों. आपण एवढा मोठा पराक्रम केला, भीष्मादि कौरववीरांचा संहार केला, जय मिळविला, यश संपादन केलें आणि वैराची फेड केली. अशा रीतीनें विजय प्राप्त करून घेतला, तरी शेवटीं धर्मानें तो संशयित केला! अर्जुना, धर्मराजाला खरोखर ही दुर्बुद्धिच सुचली म्हटलें पाहिजे. 'आम्हांपैकीं कोणाहि एकाला जिंकलें असतां आम्ही सर्व हरलों,' असें म्हणून हें युद्ध त्यानें पणाला लावलें आहे! दुर्योधन हा कर्तृत्ववान् वीर असून शिवाय आतां एकटाच राहिल्यामुळें त्याला कोणाची आशा नाहीं! पूर्वीं शुक्राचार्यानें एक श्लोक म्हटला आहे. त्यांतील तत्त्वार्थ लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा असल्यामुळें तो मी तुला सांगतों, नीट ध्यानांत घे. 'युद्धांत एकदां पराभव पावून जे जिवाच्या आशेनें पुनः उलटून येतात, ते शत्रुपक्षीय लोक थोडे असले तरी जिवावर उदार होऊन युद्ध करीत असतात, त्यामुळें त्यांना भ्यालें पाहिजे. कारण, त्यांचा विषय एकच असतो! जीविताविषयीं निराश होऊन जे केवळ साहसानें अंगावर येतात, त्यांच्यापुढें उभा राहण्यास प्रत्यक्ष इंद्रहि समर्थ होणार नाहीं!'

अर्जुना, दुर्योधनाचें सर्व सैन्य हत होऊन राज्यप्राप्तीसंबंधीं तो निराश झाला आहे. तो पराभव पावून ऱ्हदांत जाऊन बसला आहे. आशा करण्यासारखें कांहीं नसल्यामुळें तो वनाला जाण्याला निघाला आहे. अशाशीं युद्ध करण्यास कोणता शहाणा मनुष्य तयार होईल आणि त्याला द्वंद्वयुद्धास आह्वान करील? ह्या दुर्योधनानें तेरा वर्षें गदायुद्धाची संवय ठेवली असून भीमसेनाच्या वधाच्या इच्छेनें त्याची सारी खटपट चालली आहे. तर जेणेंकरून आपल्या हातीं आलेलें राज्य हा सुयोधन परत घेणार नाहीं, असें केलें पाहिजे. पार्था, महाबाहु भीमसेन याला कापट्यानें न मारील, तर हाच कौरव दुर्योधन आमचा राजा होईल!

धृतराष्ट्रा, कृष्णाचें हें भाषण ऐकून अर्जुनानें भीमाचें आपल्याकडे लक्ष आहेसें पाहून आपल्या मांडीवर हस्तानें प्रहार केला. भीमानें ती संज्ञा जाणली आणि गदा घेऊन तो संचार करूं लागला. त्यानें नानाविध मंडलें आणि इतर यमकें केलीं. अशाप्रकारें प्रतिपक्षाला मोह पाडीत भीमसेन रणांत संचार करीत होता. तुझाहि गदाविशारद पुत्र भीमाचा वध करण्याच्या इच्छेनें चित्रविचित्र मार्ग दाखवूं लागला. त्या दोघांनींहि हातांत गदा घेतल्या होत्या; चंदनागरूची

उटी अंगास चर्चिली होती; ते यमाप्रमाणें अगदीं क्षुब्ध झाले होते; परस्परांचा वध हाच त्यांचा उद्देश होता आणि अशारीतीनें युद्ध करून वैराचा अंत करून घेण्याची त्यांची इच्छा दिसून येत होती. राजा, ते उभय वीर विचित्र मंडलें घेत नागरूपी आमिषाकरितां भांडणाऱ्या दोन गरुडांप्रमाणें भासले ! त्या दोघांच्या गदा एकमेकींवर आदळून ज्वाला उठत असत. वादळानें क्षुब्ध झालेले समुद्र जसे एकमेकांवर आपटतात, त्याप्रमाणें ते भीम-दुर्योधन परस्परांशीं भिडून अन्योन्यांवर प्रहार करीत असत. मदोन्मत्त[1] गजांप्रमाणें त्या तुल्यबल वीरांच्या गदांच्या प्रहारांचे आवाज होत असत. तशा प्रकारचा भयंकर रणसंग्राम चालला असतां ते दोघेहि शत्रुसंहारक वीर थकून गेले. घटकाभर विश्रांति घेऊन पुनः त्यांनीं आपापल्या गदा घेतल्या आणि ते मोठ्या वेगानें परस्परांवर धांवून गेले. त्यांचें तें युद्ध मोठें भयंकर व अमर्याद झालें. गदाप्रहारांनीं ते परस्परांस विद्ध करूं लागले. ते वृषभाक्ष वीर एकमेकांवर धांवून गेले आणि पंकांत उभे असलेले दोन महिष ज्याप्रमाणें परस्परांशीं युद्ध करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं परस्परांवर गदाप्रहार केले ! तेव्हां त्यांचें सर्व अंग गदाप्रहारांनीं जर्जर झालें, आणि ते रुधिरदिग्ध होऊन हिमालयपर्वतावरील पळसांप्रमाणें दिसूं लागले !

राजा, अशाप्रकारें त्या दोघांमध्यें गदायुद्ध चाललें असतां भीमसेनाकडून थोडी संधि सांपडतांच दुर्योधनाला कांहींसा हर्ष झाला आणि तो पुढें सरसावला. आपल्याजवळ आलेल्या दुर्योधनाला पाहून भीमानें त्यावर आपली गदा वेगानें फेंकली ! आपल्यावर भीमाची गदा येत असल्याचें पाहून दुर्योधन बाजूला सरला; तेव्हां ती गदा विफल होऊन जमिनीवर पडली. याप्रमाणें तो प्रहार चुकवून तुझ्या पुत्रानें मोठी त्वरा करून त्या भीमावर एक गदेचा प्रहार केला. त्याबरोबर रक्ताचा प्रवाह सुरू होऊन त्यामुळें भीमाला मूर्च्छा आल्यासारखें वाटलें. परंतु भीमसेन आपलें अतिव्यथित शरीर संभाळून तसाच राहिला, त्यामुळें दुर्योधनाचे लक्षांत आलें नाहीं, व भीमसेन आपल्यावरच प्रहार करण्याच्या विचारांत असल्याचें वाटून त्याला विनाकारण भय वाटलें आणि त्यामुळें भीमसेनावर त्यानें पुनः मार केला नाहीं. मुहूर्तभर विसांवा घेऊन नंतर तो प्रतापी

१ यासंबंधी समानार्थक उतारा:-धांवति अन्योन्यांवरि ते दोघे आठवूनि अपकार । जाणों ते मदमत्त क्रोधोद्धत दंपतीच अपकार ॥—कविवर्य मोरोपंत.

भीमसेन त्या दुर्योधनावर धांवून गेला ! भीमसेन क्षुब्ध होऊन आपल्यावर चालून येत असल्याचें पाहून त्याचा प्रयत्न व्यर्थ करण्याची इच्छा दुर्योधनानें केली, आणि उंच उडी मारून भीमसेनाला फसविण्याचें त्यानें योजिलें. परंतु त्या दुर्योधनाचा बेत भीमसेनाच्या लक्षांत आला. त्यानें एकदम जोरानें धांवून सिंहासारखी मोठी गर्जना केली आणि त्या दुर्योधनाच्या मांड्यांवर मोठ्या वेगानें गदा मारिली ! भीमानें फेंकलेल्या त्या वज्रसमान गदेनें दुर्योधनाच्या दोन्ही सुंदर मांड्या चूर्ण झाल्या आणि हे राजा, अशा रीतीनें भीमहस्तें ऊरु चूर्ण होऊन तो तुझा पुत्र दुर्योधन पृथ्वी दणाणवीत खालीं पडला !

राजा, दुर्योधन पडतांच वारे मोठ्या वेगानें वाहूं लागले, सर्वत्र धूळ उडूं लागली आणि लहानमोठे वृक्ष, पर्वत यांसुद्धां पृथ्वी कांपूं लागली. तो सर्व राजांचा अधिपति दुर्योधन याप्रकारें पतन पावतांच एक भयंकर आणि दीप्त उल्का मोठी गर्जना करीत पृथ्वीवर पडली ! तो तुझा पुत्र पडला असतां इंद्रानें रक्त व धूलि यांची वृष्टि केली आणि अंतरिक्षांत यक्ष, राक्षस आणि पिशाच्च यांचा होणारा महानाद ऐकूं येऊं लागला ! त्यांत मृग आणि पक्षी यांचे आवाज मिळून तो भयंकर शब्द चारी दिशांना माजून राहिला ! तेथें अवशिष्ट असलेले गज, अश्व आणि मनुष्यें यांनीं आक्रोश आरंभिला. भेरी, शंख आणि मृदंग यांचे सर्वत्र प्रचंड आवाज होऊं लागले. अनेक पाद व अनेक बाहू असलेलीं भयंकर कबंधें रणांगणांत येऊन नृत्य करूं लागलीं. हे राजा, ध्वज, अस्त्रें आणि शस्त्रें धारण करून राहिलेले वीर तुझ्या पुत्राचें पतन होतांच कांपूं लागले ! हे नृपसत्तमा, विहिरी, कूप यांतून रक्त वाहूं लागलें आणि नद्या फार वेगानें वाहूं लागल्या ! स्त्रिया पुरुषांसमान व पुरुष स्त्रियांसमान झाले ! राजा, तुझा पुत्र दुर्योधन पतन पावला असतां हे अद्भुत उत्पात पाहून पांडव आणि पांचाल या सर्वांचीं मनें भयविह्वल होऊन गेलीं ! मग देव, गंधर्व आणि अप्सरा तुझ्या पुत्राचें अद्भुत युद्ध कथन करीत आपापल्या स्थानीं निघून गेले ! तसेंच सिद्ध, वातिक आणि चारण हेहि त्या नरश्रेष्ठांची प्रशंसा करीत आले तसे आपापल्या वाटेनें गेले ! ९. ३. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ भीमसेनाकडून डाव्या पायानें दुर्योधनाचें शिरस्ताडन. २ युधिष्ठिराचा विलाप.]

(१) **संजय**—राजा, त्या दुर्योधनाला भीमानें रणांगणांत पाडलेला पाहून सर्व पांडवांना मोठा हर्ष झाला. सिंहानें पाडलेल्या उन्मत्त गजाप्रमाणें त्या दुर्योधनाला पडलेला पाहून सोमकहि आनंदपूर्ण झाले. दुर्योधनास मारल्यावर प्रतापवान् भीमसेन त्या भूमीवर पडलेल्या कौरवाधीशाजवळ गेला आणि म्हणाला, "अरे मंदा, पूर्वी भरसभेंत आम्हांला हंसून एकवस्त्रा द्रौपदीस 'गायरे गाय' म्हणून म्हणाला होतास, याची तुला आठवण आहे काय ? दुर्मते, त्या उपहासाचें फळ तूं आज हें घे !" असें म्हणून त्यानें आपल्या डाव्या पायानें दुर्योधनाच्या मस्तकावर लाथ मारली आणि त्या राजश्रेष्ठाचें तें मस्तक पायानें भिरकाविलें ! तेव्हां त्या क्रोधसंतप्त भीमसेनानें त्याला जें म्हटलें, तें श्रवण कर ! तो म्हणाला, "जे मूढ आमच्यापुढें 'गायरे गाय' करून नाचले, त्यांच्याच पुढें त्यांना 'गायरे गाय' म्हणून आज आम्ही नाचत आहों ! कपटप्रयोग, वह्नि, अक्षद्यूत किंवा कोणत्याहि प्रकारची फसवणूक न करितां स्वतःच्या बाहुबलाचा आश्रय करून शत्रूंना आम्हीं जेरीस आणिलें आहे !"

(२) राजा, नंतर वैराचे शिखरास गेलेला तो वृकोदर हंसतच युधिष्ठिर, कृष्ण, संजय, अर्जुन आणि नकुल-सहदेव यांस बोलला, "ज्यांनीं रजस्वला द्रौपदीला सभेंत आणविली आणि तेथें तिला वस्त्रहीन केलें, त्या सर्वांचा द्रौपदीच्या तपश्चर्येनें पांडवांच्या हातून वध झाला आहे पहा ! तसेंच जे क्रूर धार्तराष्ट्र आम्हांला 'षंढतिल' म्हणून हंसले, त्या सर्वांचा सगण सपरिवार आम्हीं वध केला आहे ! आम्हांला त्याबद्दल स्वर्ग मिळो अथवा नरकप्राप्ति होवो !" नंतर त्या भीमानें पुनः जमिनीवर पडलेल्या दुर्योधनाच्या खांद्यावरील गदा घेऊन आणि आपला डावा पाय त्याच्या मस्तकावर ठेऊन त्याची अनेक प्रकारें निर्भर्त्सना केली ! हे राजा, हृष्ट होऊन त्या क्षुद्रात्म्या भीमसेनानें आपला पाय दुर्योधनाच्या मस्तकावर दिलेला पाहून सोमकांमधील श्रेष्ठ धर्मात्म्या वीरांना तें कृत्य आवडलें नाहीं. तुझ्या पुत्राचा याप्रमाणें वध करून आत्मस्तुति करीत भीमसेन नाचत असतां धर्मराज त्याला बोलला, "भीमसेना, शुभ किंवा अशुभ कर्मानें कां असेना, तूं आपली प्रतिज्ञा शेव-

टास नेलीस आणि वैराचा सूड उगविलास, आतां हें पुरें कर! त्याच्या मस्तकावर पाय देऊं नकोस! तेणेंकरून तूं धर्म उल्लंघिल्यासारखें होईल! हे अनघा, हा पतन पावलेला दुर्योधन राजा असून आपला बंधु आहे! त्याच्याशीं अशा प्रकारचें वर्तन न्याय्य होणार नाहीं. हा एकादश चमूंचा भर्ता असून कौरवांचा अधिपति आहे. हा आपला बंधु आणि कौरवांचा राजा आहे. याचे मस्तकास पादस्पर्श करूं नकोस!

"भीमा, ह्याचे सर्व बंधु हत झाले आहेत, अमात्य मृत झाले आहेत, सर्व सैन्य नष्ट झालें आहे, आणि हा युद्धभूमीवर पतन पावला आहे! म्हणून हा सर्व प्रकारें अनुकंपनीय आहे. त्याचा उपहास करणें तुला कधींहि योग्य होणार नाहीं! ज्याचे अमात्य, बंधुजन आणि प्रजा नष्ट होऊन गेल्या आहेत, तो हत राजा आमचा बंधु आहे, त्याचा अपमान केलास, हें न्याय्य झालें नाहीं! ज्या तुला पूर्वीं 'धार्मिक भीमसेन' म्हणून लोक म्हणत असत, तोच तूं राजाच्या मस्तकावर पाय देऊन उभा आहेस, हें कसें?"

राजा, याप्रमाणें धर्मराज भीमसेनाला बोलत असतां त्याचा कंठ दाटून आला आणि तो त्या अरिंदम दुर्योधनाजवळ गेला आणि अति दीनपणें त्याला म्हणाला, "दुर्योधना, तूं आमच्यावर राग करूं नकोस! आपणां स्वतःलाहि दूषण देऊन तूं शोक करूं नकोस! हें घोर पूर्वसंचितच तुला भोगावें लागत आहे! हे कुरुसत्तमा, तूं आमचा किंवा आम्ही तुझा वध करण्याची इच्छा धरिली, हें विषम फल ब्रह्मदेवानेंच आमच्या माथीं लिहिलें होतें. हे भारता, लोभ, मद आणि बाल्य यामुळें आणि आपल्या स्वतःच्या अपराधामुळें हें महासंकट तूं आपणावर ओढून आणलें आहेस. तूं प्रथमतः आपले मित्र, बंधु, वडील, पुत्र, पौत्र आणि दुसरेहि अन्य लोक यांचा घात केलास आणि नंतर स्वतःहि मृत्यु पावलास! या तुझ्या अपराधामुळें आम्हीं तुझ्या बंधूंचा आणि इतर ज्ञातिजनांचा वध केला! एकंदरींत दैवच दुर्लंघ्य आहे असें माझें मत आहे. तूं आपणाला वाईट वाटून घेऊं नकोस! कारण, हे अनघा, तुला आलेला मृत्यु हा अत्यंत श्लाघ्य आहे.

"हे कौरवा, आमची स्थिति मात्र सांप्रत अतिशोचनीय झाली आहे. त्या प्रियबांधवांवांचून आम्हांला सर्वत्र औदासीन्य वाटत आहे. पुत्र व बांधव यांच्या शोकानें विह्वल झालेल्या त्या विधवा स्त्रियांना मीं आतां कसें भेटावें? हे

राजा, तुला स्वर्गांत स्थान मिळून तुझी एकट्याची स्थिति चांगली झाली आहे. आम्ही मात्र नरकसंज्ञक दारुण दुःख भोगणार आहों ! ह्या धृतराष्ट्राच्या विधवा सुना आणि नातसुना शोकविह्वल होऊन आमची सदैव निंदा करीत राहणार !"

संजय—राजा, असें बोलून तो अतिदुःखित युधिष्ठिर राजा निश्वास टाकीत राहिला आणि त्यानें चिरकाल शोक केला. ९. ३. ५९.

अध्याय ६० वा.

[१ भीमसेनानें अधर्मानें दुर्योधनाला मारिलें हें पाहून बलराम क्रोधसंतप्त होतो. २ कृष्णाकडून त्याचें सांत्वन. ३ बलराम द्वारकेला जातो. ४ श्रीकृष्ण धर्माला दोष देतो. ५ श्रीकृष्णाचें भीमाच्या कृतीला मोठ्या संकटानें अनुमोदन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे सूता, राजा दुर्योधनाला भीमानें अधर्मानें मारिल्याचें पाहून माधवश्रेष्ठ बलराम काय म्हणाला ? संजया, तो बलराम केवळ गदायुद्ध विशारद आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्यांतील सर्व विशेष तो उत्तम प्रकारें जाणणारा आहे. तर या प्रसंगीं त्या रौहिणेय बलरामानें काय केलें तें मला सांग !

संजय—राजा, तुझ्या पुत्राला भीमानें मस्तकावर मारल्याचें पाहून तो बलिश्रेष्ठ बलराम अत्यंत संतप्त झाला. त्यानें सर्व राजांच्या मध्यें हात उभारून व घोर आर्तनाद करून 'भीमा, तुला धिक्कार असो, धिक्कार असो,' असें बोलला. "अहो, धर्मयुद्धांत यानें नाभीच्या खालीं दुर्योधनावर प्रहार केला ! गदायुद्धांत असलें कृत्य दुसऱ्यानें कोणीं केलेलें अवलोकनांत नाहीं. गदायुद्धांत नाभीच्या खालीं कोणीं प्रहार करूं नये, असा शास्त्रनिश्चय आहे. हा भीम शास्त्रवेत्ता नव्हे; हा मूढ असून स्वच्छंद रीतीनें वागणारा आहे !" असें बोलत असतां बलरामाला अत्यंत क्रोध चढला. त्यानें दुर्योधनाकडे पाहिलें आणि क्रोधानें डोळे लाल करून म्हटलें, 'कृष्णा, गदायुद्धांत ह्याचासारखा दुसरा कोणी नसून हा माझ्या समान पराक्रमी आहे. हा पडला असें समजूं नको ! आश्रिताचे दौर्बल्यामुळें यजमान उपहासास्पद होतो !'

(२) असें बोलून तो बलराम नांगर उचलून भीमावर धांवून गेला, तेव्हां त्या ऊर्ध्वबाहु बलरामाचें स्वरूप अतिविचित्र अशा विशाल श्वेतपर्वतासमान दिसलें. तेव्हां भीमावर धांवून येणाऱ्या त्या बलरामाला केशवानें मोठ्या

विनयानें आपल्या पुष्ट बाहूंनीं घट्ट धरिलें. हे राजन्, त्यावेळीं एक श्वेतवर्ण व एक श्यामवर्ण असे दोघे यदुश्रेष्ठ पौर्णिमेला दिनक्षयीं शोभणाऱ्या चंद्रसूर्यांप्रमाणें अधिकच शोभले. तेव्हां श्रीकृष्ण बलरामाचें सांत्वन करीत बोलला, " दादा, वृद्धि सहा प्रकारची सांगितली आहे. आपली स्वतःची वृद्धि, शत्रूचा क्षय, आपल्या मित्राची वृद्धि, शत्रुमित्राचा नाश, आपल्या मित्राच्या मित्राचा उदय, शत्रुमित्राच्या मित्राचा नाश, असे ते सहा प्रकार होत. याच्या उलट आपली किंवा आपल्या मित्राची जेव्हां स्थिति होते, तेव्हां मनोग्लानि होणें स्वाभाविक आहे. आजची आमची अवस्था लवकरच शांतिप्रद होईल. शुद्धपौरुषी पांडव हे आमचे स्वाभाविक मित्र आहेत. ते आपले आतेभाऊ असून त्यांस शत्रूंनीं अतिशय गांजिलें आहे. या प्रसंगीं प्रतिज्ञापालन हाच क्षत्रियाचा धर्म मी समजतों. 'मी महायुद्धांत गदेनें सुयोधनाच्या मांड्यांचा भंग करीन !' अशी भीमानें सभेमध्यें प्रतिज्ञा केली होती. शिवाय मैत्रेय महर्षीनें 'हे परंतपा, तुझ्या मांड्या भीमसेन गदेनें फोडील,' असा दुर्योधनास शापहि दिला होता. यास्तव यांत भीमसेनाचा कांहीं दोष आहे, असें मला वाटत नाहीं. हे प्रलंबघातिन्, तूं भीमावर याबद्दल रागावणें योग्य होणार नाहीं. शिवाय आमचा पितामह तोच पांडवांचा मातामह असल्यामुळें आगाचा निकट संबंध जडला आहे. तसाच अर्जुन हा आमचा मेहुणा आहे, त्यामुळें तर हा संबंध विशेष सुखप्रद झाला आहे. त्यांचा उत्कर्ष तोच आमचा उत्कर्ष होय. म्हणून हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं रागावूं नये !"

वासुदेवाचें भाषण ऐकून तो धर्मवेत्ता हलधर म्हणाला, " संतांनीं आचरिलेला धर्म, अर्थ आणि काम या दोन गोष्टींनीं हीनता पावतो. अतिलोभ्याचा अर्थ आणि अतिप्रसंगी मनुष्याचा काम हे धर्माची हानि करणारे होत. जो कोणी सुखलालसेनें धर्मार्थांना बुडवीत नाहीं, अर्थाच्या इच्छेनें धर्मकामांची पायमल्ली करीत नाहीं, किंवा केवळ धर्माची हांव धरून कामार्थांना सोडीत नाहीं, तर धर्म, अर्थ आणि काम या तिघांचेंहि समतेनें सेवन करितो, तोच अत्यंत सुख भोगतो. गोविंदा, तूं आम्हांला कितीहि सांगितलेंस तरी, भीमानें आपल्या धर्माविरुद्ध आचरणानें आम्हांला व्याकुल करून सोडलें आहे !"

कृष्ण—दादा, तुम्ही धर्मात्मे असून मोठे धर्मवत्सल आहां. शिवाय तुम्हांला क्रोध कधींच येत नसतो, अशी तुमची कीर्ति आहे. म्हणून यावेळीं

शांत व्हा, क्रोध करूं नका; घोर कलियुगाला प्रारंभ झाला आहे, ही गोष्ट तशीच भीमाची प्रतिज्ञाहि लक्ष्यांत घ्या. म्हणजे तो वैऱ्याच्या आणि आपल्या प्रतिज्ञेच्या ऋणांतून एकदांचा पार पडो, असेंच आपणांस वाटेल !

(३) संजय—हे राजा, केशवाचे मुखानें धर्माचा असा छळ होत असल्याचें पाहून बलरामास बरें वाटलें नाहीं. तो सभेंत म्हणाला, "अधर्मानें धर्मात्म्या राजा दुर्योधनाचा रणांत वध करून हा भीमसेन कपटयोधी म्हणून या लोकांत प्रसिद्धि पावून याची निंदा होईल आणि हा धर्मात्मा दुर्योधन राजा शाश्वत गतीला जाईल ! राजा दुर्योधन सरळपणें युद्ध करीत असतां मारला गेला ! युद्धदीक्षा घेऊन, रणांत प्रवेश करून, रणयज्ञाचा विस्तार करून आणि आपलें स्वतःचें हवन शत्रुरूपी अग्नींत करून घेऊन त्यानें यशोरूपी अवभृथस्नान संपादन केलें आहे !" असें बोलून तो प्रतापवान् बलराम रथांत जाऊन बसला आणि द्वारकेला निघून गेला. राम द्वारवतीला गेल्याचें पाहून वार्ष्णेय, पांचाल आणि पांडव यांना वाईट वाटलें. युधिष्ठिर सचिंत होऊन दीनपणें अधोमुख बसला होता. शोकामुळें त्याची निश्चयबुद्धि नष्ट झाल्याचें पाहून श्रीकृष्ण त्याला बोलला—

(४) वासुदेव—धर्मराजा, तुझ्याकडून अधर्माला अनुमोदन कसें मिळालें ? हा हतबांधव दुर्योधन मरून पडला असतां त्याचें मस्तक भीमानें लाथेनें तुडवावें व तूं मोठा धर्मज्ञ असून तें पाहत रहावें हें कसें ?

युधिष्ठिर—कृष्णा, भीमानें दुर्योधन राजाचे मस्तकावर क्रोधानें पादस्पर्श केला, ही गोष्ट मला आवडली नाहीं ! ह्या कुलक्षयानें मला आनंद होण्यासारखें कांहीं आहे, असें वाटत नाहीं ! धृतराष्ट्रपुत्रांनीं आम्हांला नित्य छळिलें आणि अनेक प्रकारचीं कठोर भाषणें करून आम्हांला वनवासाला घालविलें हें दुःख भीमसेनाच्या मनांत वसत होतें आणि म्हणूनच त्याच्या त्या कृत्याची मीं उपेक्षा केली !

(५) संजय—धर्मराजाचें असें भाषण श्रवण करून त्या यदुकुलश्रेष्ठ श्रीकृष्णानें भीमाचें प्रिय व हित करण्याच्या इच्छेनें मोठ्या संकटानें 'तसें कां होईना !' असें म्हटलें आणि भीमानें रणांत जें जें कांहीं केलें त्या सर्वाला अनुमोदन दिलें. इकडे भीमसेन तुझ्या पुत्राचा रणांत वध करून हर्षपूर्ण झाला होता. त्याचे डोळे आनंदानें उत्फुल्ल झाले होते; जयाभिमानानें तो धर्मराजापुढें आला आणि हात

जोडून व धर्माला अभिवंदन करून मोठ्या आनंदानें म्हणाला, "महाराज, आज ही सर्व निष्कंटक व क्षेमकारक पृथ्वी तुझी आहे. तिचें शासन कर व स्वधर्माचें पालन कर! हे पृथिवीपते, या वैराचा जनक जो नीच कपटप्रिय दुर्योधन तो येथें मरून पडला आहे! आणि कठोर भाषण करणारे ते दुःशासनादि बंधु आणि कर्ण, शकुनि इत्यादि सर्व शत्रु हत झाले आहेत. ही रत्नमय निखिल पृथ्वी वनपर्वतांसह सर्व शत्रु मारले जाऊन आज तुझी झाली आहे!"

युधिष्ठिर—आज सुयोधन राजा मरून त्याच्याबरोबर आमच्या वैराचाहि अंत झाला. श्रीकृष्णाच्या मताप्रमाणें वागून आम्हीं ही पृथ्वी जिंकिली. सुदैवानें तूं कुंती आणि द्रौपदी या दोघांच्या कोपांतून मुक्त झालास आणि तुझा शत्रु मारला जाऊन तुला जय मिळाला, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट आहे. ९. ३. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ संजयकृत युद्धवर्णन. ३ पांडव, कृष्ण आणि दुर्योधन यांचा संवाद.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे संजया, भीमसेनानें दुर्योधनाचा रणांत वध केल्याचें पाहून पांडव आणि सृंजय यांनीं पुढें काय केलें?

(२) **संजय**—सिंहानें मत्त वनगज मारावा, त्याप्रमाणें भीमसेनाकडून दुर्योधन रणभूमीवर मारल्याचें पाहून कृष्णासह पांडव, पांचाल आणि सृंजय हे अतिहर्षित झाले. कुरुराज दुर्योधन पतन पावतांच त्यांनीं आपलीं उत्तरीय वस्त्रें फडकावलीं आणि मोठ्यानें सिंहनाद केले. त्या हर्षभरित वीरांस धारण करणेंहि पृथ्वीस जड वाटूं लागलें! कोणीं धनुष्यें घेतलीं तर कोणी धनुर्ज्या ओढूं लागले; कित्येकांनीं महाशंख फुंकण्यास आरंभ केला, कित्येक दुंदुभि वाजवूं लागले आणि दुसऱ्या कित्येकांनीं आनंदानें क्रीडा करण्यास सुरवात केली. तसेच तुझे कित्येक शत्रु तुला मोठ्यानें हंसूं लागले. त्यासमयीं ते वीर भीमास वारंवार बोलले, 'भीमसेना, युद्धांत कसलेल्या कौरवेंद्र दुर्योधनास गदेनें मारून तूं आज रणांत मोठें दुष्कर कर्म केलेंस! तूं आज केलेला शत्रूचा वध म्हणजे इंद्रानें केलेल्या वृत्रवधासारखाच होय असें लोकांस वाटतें! युद्धांतील विविध मार्ग जाणणाऱ्या आणि सर्व मंडलें करणाऱ्या त्या शूर दुर्योधनास वृको-

दरावांचून मारणारा दुसरा कोण होता? इतरांस सुदुर्गम अशा वैराच्या अंताला तूं जाऊन पोंचलास? हे वीरा, संग्रामाच्या अग्रभागीं मत्त गजाप्रमाणें जो तूं पराक्रम गाजविलास, त्यासारखा पराक्रम दुसऱ्या कोणाच्याहि हातून होणें अशक्य आहे. तूं सुयोधनाचें मस्तक पायानें लाथाडलेंस, तसेंच सिंहानें महिषाशीं टक्कर मारून जसें त्याचें रक्तप्राशन करावें, त्याप्रमाणें तूंहि दुःशासनाशीं उत्तम प्रकारचें युद्ध करून त्याचें रक्त प्राशन केलेंस! ज्यांनीं धर्मात्म्या युधिष्ठिर राजाला गांजिलें, त्यांच्या मस्तकावर तूं अशा प्रकारचा आपला पराक्रम गाजवून पाय दिलास, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय! हे भीमा, तुझें मोठें यश सर्व पृथ्वीवर पसरलें आहे. वृत्रासुराच्या वधकालीं ज्याप्रमाणें बंदिजनांनीं इंद्राची स्तुति केली, तसेंच हे भारता, आज आम्ही शत्रुसंहार करणाऱ्या तुझें अभिनंदन करीत आहों! हे भारता, दुर्योधनाचा तूं वध केल्यामुळें आमच्या रोमरोमीं जो आनंद भरून राहिला आहे, तो अजूनहि नाहींसा होत नाहीं!"

राजा, भीमासभोंवतीं जमलेल्या त्या हर्षोन्मत्त लोकांनीं भीमसेनाची अशी स्तुति केली. पांडवांसह पांचालहि हर्षभरानें त्याची प्रशंसा करून दुर्योधनाची अवास्तव्य निंदा करूं लागले. तेव्हां श्रीकृष्ण त्यांस म्हणाला, " नराधिपहो, निहत झालेल्या शत्रूवर पुनः प्रहार करणें कधींहि न्याय्य होणार नाहीं. आमच्या उग्र भाषणांनीं हा मंदधि आधींच मेला आहे! हा निर्लज्ज, लोभी, पापसहाय, सुहृदांचा उपदेश न ऐकणारा आहे; विदुर, द्रोण, कृप, भीष्मादिकांनीं वरचेवर प्रार्थना केली असतांहि पांडवांस वडिलार्जित राज्याचा भाग देत नाहीं, असें म्हणाला, तेव्हांच हा मेला आहे! अत्यंत नम्र होऊन काष्ठवत् पडलेल्या या दुर्योधनाशीं बोलून काय करायाचें आहे? नृपहो, आपापल्या रथावर आरूढ व्हा! आपण आतां सत्वर जाऊं या! हा पापात्मा आपले अमात्य आणि ज्ञातिबांधव यांसह मरून पडला आहे!"

(२) राजा, कृष्णानें आपली अशी निंदा केलेली ऐकून दुर्योधन अत्यंत संतप्त झाला आणि त्यानें आवेशानें उठण्याचा यत्न केला. कमरेवर नेट देऊन आणि आपले दोनी हात जमिनीवर टेंकून व भुंवया चढवून तो वासुदेवाकडे पाहूं लागला. त्यावेळीं छिन्नपुच्छ सर्पाप्रमाणें अर्धवट बसून राहिलेल्या त्या क्रुद्ध राजाचें रूप दिसलें. त्याला प्राणांतिक वेदना होत होत्या, तरी तिकडे दुर्लक्ष करून तो कृष्णाला उग्र वाणीनें टोंचून म्हणाला, " अरे कंसदासाच्या दायादा,

ह्या गदायुद्धामध्यें तूं अधर्मानें मला पाडविलेंस, ह्याची तुला लाज वाटत नाहीं काय? अर्जुनाशीं बोलतांना ' याची मांडी फोड ' म्हणून भीमाला कपटानें जें स्मरण करून दिलेंस, तें मला समजलें नाहीं, असें तुला वाटत आहे काय? सरळ मार्गानें युद्ध करणाऱ्या हजारों राजांना कपटप्रयोगानें तूं मारविलें आहेस, त्याबद्दल तुला लाज किंवा दयाहि वाटत नाहीं. प्रत्येक दिवशीं तूं शूर वीरांचा असाच भयंकर घात केला आहेस. शिखंडीला पुढें करून तूं पितामह भीष्माला मारविलेंस ! हे सुदुर्मते, अश्वत्थामा नांवाच्या गजाला मारून नामसादृश्यानें आचार्याला फसवून त्याच्याकडून शस्त्र खालीं ठेवायाला लावलेंस, हें मला कळलें नाहीं, असें तुला वाटत आहे काय? त्या नृशंस धृष्टद्युम्नानें वीर्यवंत आचार्यांचा शिरच्छेद केला असतां तूं पाहत बसला होतास, त्याचें निवारण केलें नाहींस ! पांडुपुत्र अर्जुनाचे वधाकरितांच मिळविलेली शक्ति तूं घटोत्कचावर घालविण्यास भाग पाडलेंस, तेव्हां तुझ्यापेक्षां अधिक पापी कोण बरें आहे? बलवान् भूरिश्रवा हात तुटून प्रायोपवेशन करून बसला असतां तूं पाठविलेल्या महात्म्या सात्यकीनें त्याचा वध केला ! पार्थाला जिंकण्याच्या हेतूनें कर्ण थोर पराक्रम गाजवीत असतां अर्जुनरथ खालीं दाबून कर्णभात्यांतील पन्नगेंद्र अश्वसेनाला तूं व्यर्थ घालविलेंस, आणि नंतर त्याचें चक्र जमिनींत रुतून नरश्रेष्ठ कर्ण तें बाहेर काढण्याचा यत्न करीत असतां त्याला तूं पाडविलेंस ! मी, कर्ण आणि भीष्म-द्रोण यांच्याशीं जर तूं सरळपणें युद्ध करितास, तर तुमचा जय खरोखरच झाला नसता ! परंतु त्वां अनार्यानें स्वधर्मानें वागणाऱ्या आमचा आणि इतर राजांचाहि घात केला आहेस !"

वासुदेव—गांधारे, तूं पापमार्गानें आपले बंधु, सुत, आप्त आणि इष्टमित्र यांसह मारला गेलास ! तुझ्याच दुष्कृत्यांमुळें वीर भीष्म-द्रोण मारले गेले ! तुझ्या शीलाप्रमाणें वागणारा कर्णहि तुझ्याच गुणांमुळें रणांत पडला ! हे मूढा, मीं याचना केली असतां शकुनीच्या नादाला लागून पांडवांस त्यांचें स्वतःचें राज्य व वडिलार्जित संपत्तीचा भाग दिला नाहींस ! दुष्टा, भीमसेनाला विष चारलेंस आणि जतुगृहांत सर्व पांडवांस व त्यांच्या मातेस जाळून टाकण्याचा तूंच प्रयत्न केलास ! हे दुरात्मन्, द्यूतसमयीं रजस्वला द्रौपदीस सभेमध्यें ओढून नेलेंस, तेव्हांच निर्लज्जा, तुझा वध केला पाहिजे होता ! अनक्षज्ञ धर्मराजाला अक्षपटु शकुनीकडून द्यूतांत हारविलेंस, म्हणून तुझा आम्हीं रणांत वध केला ! वनांत पापी जयद्रथानें पांडव मृगयेला गेले असतां तृणबिंदूच्या आश्रमांत

द्रौपदीला क्लेश दिले आणि तुझ्याच दोषामुळें अनेकांनीं एकट्या बाल अभिमन्यूचा वध केला, म्हणून आम्हीं तुझा वध केला. दुर्योधना, जीं जीं अकार्यें आम्हीं केलीं म्हणून तूं म्हणत आहेस, तीं तीं सर्व तुझ्या नीचपणानेंच घडवून आणलीं आहेत ! उशना बृहस्पतीचा उपदेश तूं ऐकिला नाहींस, वृद्धांची उपासना तूं कधीं केली नाहींस, किंवा त्यांचें हितकर सांगणेंहि तूं मानलें नाहींस ! अत्यंत लोभ आणि तृष्णा यांना वश होऊन तूं अकार्यें केलींस, त्यांचें फळ आतां भोग !

दुर्योधन—मीं अध्ययन केलें आहे, विधिवत् दानें दिलीं आहेत आणि समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा उपभोग घेतला आहे. तसाच शत्रूंच्या मस्तकावर पायहि दिला आहे ! माझ्यापेक्षां उत्तम मरण कोणाला येणार आहे ! स्वधर्मानें वागणाऱ्या क्षत्रियांना इष्ट असा जो युद्धांत मृत्यु जो मला प्राप्त झाला आहे; याहून उत्तम मरण तें कोणाला येणार ? राजांस दुर्लभ असे अनेक देवार्ह भोग मीं भोगिले, तसेंच उत्कृष्ट ऐश्वर्यहि उपभोगिलें; अशा मजहून उत्तम प्रकारचें मरण कोणाला बरें येणार ? अच्युता, मी माझे सुहृत् आणि सर्व अनुचर यांसह स्वर्गास जाणार ! तुम्ही मात्र विफलमनोरथ होऊन येथें शोक करीत रहाणार !

संजय—राजा, अशा प्रकारचें त्या कुरुराजाचें भाषण होतांच त्यावर पुण्यगंधी पुष्पांची वृष्टि झाली ! गंधर्वांनीं मनोहर वाद्यें वाजविण्यास आरंभ केला, अप्सरा त्याचें सुंदर यश गाऊं लागल्या आणि सिद्धांनींहि 'पार्थिवा, साधु, साधु' म्हणून त्याचा गौरव केला ! पुण्यगंधयुक्त असा मृदु आणि सुखकारक वारा वाहूं लागला. दिशा प्रसन्न होऊन शोभूं लागल्या आणि स्वच्छ आकाश वैडूर्यासारखें दिसूं लागलें !

राजा, ह्या अत्यद्भुत गोष्टी आणि दुर्योधनाचा झालेला गौरव पाहून ते वासुदेवप्रमुख पांडव अतिलज्जित झाले ! त्यांनीं भीष्म, द्रोण, कर्ण आणि भूरिश्रवा यांचा अधर्मानें वध झाल्याचें ऐकून त्याबद्दल शोक केला. नंतर अत्यंत दीनचित्त व चिंताकुल होऊन पांडव बसल्याचें पाहून मेघ किंवा दुंदुभि यांसारख्या आवाजाचा श्रीकृष्ण त्यांना म्हणाला, "पांडवहो, हा राजा दुर्योधन किंवा ते सर्व भीष्मप्रमुख महाधनुर्धर महारथी धर्मयुद्धानें मारले जाणें तुम्हांला कधींहि शक्य नव्हतें ! तुमच्या हिताकरितां मीं अनेक उपाय योजून त्यांचा कपटानें वध करविला आहे ! रणांत मीं जर अशा कुटिल मार्गाची योजना केली नसती,

तर तुमचा विजय कसा झाला असता ? आणि मग तुम्हांला राज्य व धन तरी कोठून मिळालें असतें ? ते भीष्मादि चार महात्मे म्हणजे पृथ्वीवरील अतिरथी होते ! प्रत्यक्ष लोकपालहि खालीं आले असते तरी ते धर्मयुद्धानें यांचा वध करूं शकले नसते ! तसेंच या गदाधारी व युद्धांत कधींहि न थकणाऱ्या दुर्योधनाला दंडपाणि यमाच्यानेंहि धर्मयुद्धानें कधीं जिंकविलें नसतें ! या शत्रूला मीं अशा रीतीनें मारविलें, याबद्दल तुमच्या मनाला वाईट वाटूं नये ! आपल्यापेक्षां अधिक बलवान् आणि अनेक शत्रु झाले म्हणजे त्यांचा असाच कपटानें वध करावा लागतो ! असुरघाती देवांनींच हा मार्ग आम्हांस दाखवून दिला आहे आणि संतांनीं अनुसरलेल्या याच मार्गानें सर्व जात असतात ! आम्ही कृतकृत्य झालों, आतां सायंकाळीं आपण आपल्या शिबिराला जाऊं ! नृपहो, अश्व, गज आणि रथ यांसह आपण सर्व आतां विश्रांति घेऊं ! ”

वासुदेवाचें भाषण ऐकून पांडव आणि पांचाल यांस मोठा हर्ष झाला; त्यांनीं सिंहाप्रमाणें गर्जना करण्यास प्रारंभ केला. हे पुरुषर्षभा, दुर्योधन हत झाल्याचें पाहून त्यांनीं मोठ्या आनंदानें शंख वाजविले आणि माधवानेंहि आपला पांचजन्य वाजविला. ९. ३. ६१.

अध्याय ६२ वा.

[१ पार्थरथज्वलन. २ कृष्णाकडून निःशत्रु झालेल्या युधिष्ठिराचें अभिनंदन. ३ युधिष्ठिर गांधारीच्या सांत्वनार्थ श्रीकृष्णाला पाठवितो.]

(१) संजय—राजा, मग ते सर्व मोठ्या हर्षानें शंख वाजवीत दुर्योधन राजाच्या निवासस्थानाकडे जाण्यास निघाले. पांडव त्या शिबिराकडे जाण्यास निघाले, तेव्हां त्यांच्यामागून युयुत्सु आणि सात्यकि हे दोन धनुर्धर जात होते. धृष्टद्युम्न, शिखंडी, द्रौपदीपुत्र आणि इतर सर्व धनुर्धर आपापल्या निवासस्थानीं गेले होते. पांडव त्या निस्तेज व राजहीन अशा दुर्योधनाच्या शिबिराकडे आले, त्यावेळीं तें प्रेक्षकरहित रंगभूमीप्रमाणें हर्षरहित, सर्व उत्सव बंद पडलेल्या नगरासमान उदासीन आणि नाग काढून टाकलेल्या ऱ्हदाप्रमाणें भयरहित दिसत होतें. तेथें त्यांस केवळ स्त्रिया, षंढ पुरुष आणि कांहीं वृद्धमंत्री आढळले. पांडव त्या ठिकाणीं पोंचतांच दुर्योधनापुढें उभे असणारे सेवक त्यांच्यापुढें

हात जोडून उभे राहिले. त्यांच्या अंगांत काषायमलिन वस्त्रें होतीं. कुरुराजाच्या शिबिराला पोंचतांच ते रथिश्रेष्ठ आपापल्या रथांतून खालीं उतरले. तेव्हां अर्जुनाचें प्रिय व हित करण्यांत सर्वदा तत्पर अशा त्या श्रीकृष्णानें त्यास म्हटलें, 'हे भरतसत्तमा, आपलें गांडीव धनुष्य आणि अक्षय्य भाते आधीं खालीं घे, म्हणजे मी रथांतून उतरेन. हे अनघा, तूंहि खालीं उतर; हेंच करणें तुला श्रेयस्कर आहे!' पांडुपुत्र अर्जुनानें तसें केलें; नंतर कृष्ण अश्वांचे रज्जु सोडून खालीं उतरला. तो महात्मा भूतनाथ श्रीकृष्ण रथाखालीं उतरतांच अर्जुनाच्या ध्वजावरील कपि अंतर्धान पावला. इतक्यांत द्रोण-कर्णांनीं आपल्या दिव्यास्त्रांनीं दग्ध केलेला तो रथ अग्नीवांचून एकाएकीं प्रज्वलित झाला. राजा, मग तो अर्जुनरथ अश्व, रश्मि, जूं आणि दांड्या यांसह भस्म होऊन एकाएकीं जमिनीवर पडला!

याप्रमाणें तो रथ भस्म झालेला पाहून पांडव विस्मयचकित झाले. नंतर हात जोडून अर्जुनानें श्रीकृष्णाला नमस्कार घातला आणि नीतिपूर्वक म्हटलें, 'हे भगवन् गोविंद, हा रथ एकदम अग्नीवांचून पेटण्याचें कारण काय असावें? महाबाहो यदुनंदना, ही आश्चर्याची गोष्ट एकाएकीं कशी घडली, हें मला श्रोतव्य आहे, असें तुला वाटत असल्यास सांग!'

वासुदेव—अर्जुना, नानाविध अस्त्रांनीं हा रथ आधींच दग्ध झाला होता. परंतु हे परंतपा, मी त्यांत बसलों असल्यामुळें रणांत त्याचा नाश झाला नाहीं. सांप्रत कौंतेया, तूं कृतकार्य झालास आणि मीहि खालीं उतरलों. तेव्हां ब्रह्मास्त्रतेजानें आधींच दग्ध झालेला हा रथ मी खालीं उतरतांच असा नाश पावला आहे!

(२) नंतर तो शत्रुतापन श्रीकृष्ण किंचित् हंसून व युधिष्ठिर राजाला आलिंगन देऊन म्हणाला, "हे कौंतेया, तुझा जय झाला आहे आणि तूं सर्व शत्रूंना जिंकिलें आहेस, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे! तसेंच गांडीवधारी अर्जुन, भीमसेन, तूं आणि माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव या सर्वांचें कुशल आहे, हीहि मोठ्या भाग्याचीच गोष्ट समजली पाहिजे! तुम्ही सुदैवानें या वीरक्षय करणाऱ्या संग्रामांतून शत्रूंचा वध करून मुक्त झालां, ही आनंदाची गोष्ट आहे! हे भारता, यापुढील कार्यें सत्वर कर! मी पूर्वीं एकदां अर्जुनाबरोबर उपप्लव्यास जात असतां तूं मधुपर्क घेऊन आलास आणि म्हणाला होतास

कीं, 'कृष्णा, हा माझा बंधु धनंजय तुझा मित्र आहे. म्हणून हे प्रभो, त्याचें सर्व आपत्तींमध्यें तूंच रक्षण केलें पाहिजे.' तेव्हां मी 'होय करीन,' असें म्हटलें होतें. त्याप्रमाणें हे जनेश्वरा, मी त्या विजयी सव्यसाचीचें रक्षण केलें. हे राजेंद्रा, तो शूर व सत्यपराक्रमी अर्जुन आपल्या बंधूंसह या अंगावर रोमांच उभे करणाऱ्या व वीरसंहारक संग्रामांतून मुक्त झाला आहे !" अशा प्रकारें युधिष्ठिर धर्मराजाला कृष्ण बोलला असतां त्या धर्माचे अंगावर हर्षानें रोमांच उभे राहिले आणि तो कृष्णाला म्हणाला—

युधिष्ठिर—हे अरिमर्दना, द्रोण व कर्ण यांनीं सोडलेलें ब्रह्मास्त्र तुझ्या, शिवाय साक्षात् वज्रधारी पुरंदरालाहि सहन करण्याची शक्ति नव्हती. कृष्णा-तुझ्याच प्रसादानें संशप्तकगण जिंकले गेले ! महारणामध्यें प्रविष्ट झालेला पार्थ मागें फिरला नाहीं, तो तुझ्याचमुळें ! तसेंच हे कृष्णा, मीहि अनेक संकटांतून तुझ्याच प्रसादानें मुक्त झालों आहें ! उपप्लव्य नगरामध्यें कृष्णद्वैपायन मला म्हणाला, 'जेथें धर्म तेथें कृष्ण असतो आणि जेथें कृष्ण तेथें जय असतो !'

(३) हे भारता, असें धर्मराज बोलल्यावर ते वीर तुझ्या शिबिरांत शिरले. तेव्हां तेथील भांडारांतील सर्व रत्नसंचय त्यांच्या हातीं लागला ! रुपें, सोनें, मणी, मोत्यें, मोठमोठीं भूषणें, शाली, अजिनें, असंख्य दासदासी आणि पुष्कळ राज्योपयोगी वस्तु त्यांना मिळाल्या. हे भरतर्षभा, तुझें अक्षय्य धन त्यांचे हातांत जातांच ते जयशील वीर मोठ्या हर्षानें आरोळ्या देऊं लागले. त्या वीरांनीं आनंदानें अश्व सोडले आणि पांडव व सात्यकि हे रथांतून खालीं उतरून तेथेंच उभे राहिले ! नंतर तो महायशस्वी श्रीकृष्ण बोलला, 'मंगल-प्राप्त्यर्थ शिबिराच्या बाहेरच आम्ही रहावें हें बरें ! असें बोलून ते सर्व पांडव, सात्यकि आणि वासुदेव मंगलार्थ शिबिराच्या बाहेर गेले आणि ते शत्रुसंहारक पांडव पुण्यकारक ओघवती नदीवर जाऊन रात्रभर तेथें राहिले. त्या ठिकाणीं धर्मराजानें आतां पुढें काय करावयाचें याचा विचार केला. तो श्रीकृष्णाला म्हणाला, 'क्रोधसंतप्त गांधारीच्या सांत्वनार्थ हे अरिंदम कृष्णा, तूंच जावें, हें मला बरें वाटतें. हे महाभागा, तूं आपल्या सकारण व कालानुरूप भाषणानें गांधारीचें त्वरित समाधान करिशील. हे महाभागा, यावेळीं पितामह भगवान् व्यासहि तेथें असण्याचा संभव आहे.'

राजा, असें बोलून धर्मराजानें श्रीकृष्णाला हस्तिनापुराला पाठविलें. तो प्रतापी वासुदेव त्वरित दारुकाला रथावर बसवून धृतराष्ट्राकडे निघाला. शैब्य आणि सुग्रीव नांवाचे ज्याचे अश्व आहेत, अशा त्या श्रीकृष्णाला पांडव म्हणाले, 'कृष्णा, त्या कीर्तिमती गांधारीचे पुत्र हत झाले असल्यामुळें तिला फार शोक झाला असेल, तरी तूं तिचें सांत्वन कर !' पांडवांचें भाषण ऐकून तो सात्वतश्रेष्ठ श्रीकृष्ण हस्तिनापुराला गेला आणि त्या हतपुत्रा गांधारीच्या जवळ शीघ्र येऊन पोंचला. ९. ३. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ धृतराष्ट्र आणि गांधारी यांचें सांत्वन.]

(१) **जनमेजय**—हे द्विजश्रेष्ठा, त्या धर्मराज युधिष्ठिरानें परंतप वासुदेवाला गांधारीकडे पाठविण्याचें कारण काय होतें ? पूर्वी कृष्ण शिष्टाईकरितां कौरवांकडे गेला होता, परंतु त्यावेळीं त्याच्या इच्छेप्रमाणें कांहीं न होतां हें युद्ध झालें व त्यांत सर्व योद्धे हत झाले व दुर्योधनाचाहि वध झाला ! युद्धांत सर्व शत्रूंचा नाश होऊन कौरवांची पळापळ झाली, त्यांचें शिबिरहि ओस पडलें आणि पांडवांस उत्तम प्रकारचें यश प्राप्त झालें. हे ब्रह्मन्, असें असतां कृष्ण पुनः तिकडे गेला याचें कारण काय ? ज्याअर्थी अमेयात्मा जनार्दन स्वतः तिकडे गेला, त्याअर्थी त्याचें कारणहि अल्प नसावें, असें मला वाटतें. हे अध्वर्युश्रेष्ठा, तें कारण काय असावें, तें मला तत्त्वतः सर्व सांग !

वैशंपायन—राजा, हा प्रश्न तूं मला विचारलास, हें योग्यच झालें. हे भरतर्षभा, मी तुला तें सर्व नीट सांगतों, श्रवण कर ! भीमसेनानें रणांगणांत केलेल्या समयाचें उल्लंघन करून कपटानें गदायुद्धांत दुर्योधनाचा वध केला, हें पाहून युधिष्ठिराला मोठें भय पडलें आणि महाभागा गांधारीविषयीं त्याला मोठी चिंता वाटूं लागली ! त्यानें विचार केला, "ही गांधारी मोठी तपोनिष्ठ आहे. आपल्या घोर तपाच्या योगानें ही त्रैलोक्याचेंहि भस्म करील ! त्या क्रोधसंतप्त गांधारीचें आधीं सांत्वन झालें पाहिजे. आम्हीं तिच्या पुत्राचा असा वध केला, हें ऐकून ती अत्यंत संतप्त होईल आणि मानसिक अग्नीनें ती आम्हांला जाळून भस्मसात् करील ! सरळ मार्गानें युद्ध करणाऱ्या आपल्या

पुत्रास कपटानें मारिल्याचें ऐकल्यावर त्या गांधारीला हें तीव्र दुःख कसें सहन होणार ! "

राजा, भय आणि शोक यांनीं युक्त होऊन त्या धर्मराजानें या गोष्टीचा पुष्कळ विचार केला आणि मग तो कृष्णाला बोलला, " गोविंदा, केवळ तुझ्या प्रसादानें हें निष्कंटक राज्य आम्हांला प्राप्त झालें ! हे महाबाहो, वास्तविक ह्याची मनांत इच्छा करणें देखील अशक्य होतें. हे यादवनंदना, तूं अंगावर रोमांच उभे करणाऱ्या या युद्धांत शत्रूचा बराच मोठा संहार केलास ! पूर्वी देवासुरांच्या युद्धकालीं देवशत्रूंच्या वधार्थ तूं जसें देवांना साहाय्य केलेंस आणि दैत्यांचा वध केलास, त्याचप्रमाणें आमचें सारथ्यहि स्वीकारून तूं आमचें रक्षण केलेंस ! तूं जर या महायुद्धांत अर्जुनाचा साहाय्यकर्ता झाला नसतास, तर तो बलार्णव अर्जुन शत्रूस जिंकण्यास कसा बरें समर्थ झाला असता ? हे वार्ष्णेया, आमच्याकरितां विपुल गदाप्रहार, परिघांचा मार, तसेंच शक्ति, भिंदिपाल, तोमर आणि परशु यांचे प्रहार तुला सहन करावे लागले ! हे कृष्णा, आमच्यासाठीं तुला पुष्कळ कठोर भाषणें सोसावीं लागलीं ! त्याचप्रमाणें वज्रासारखे तीक्ष्ण शस्त्रनिःपातहि रणांत सहन करावे लागले ! हे अच्युता, दुर्योधन राजाचा रणांत वध होऊन या सर्वांची सफलता झाली आहे ! कृष्णा, हें सर्व आतां व्यर्थ जाणार नाहीं, असें कांहीं कर ! कृष्णा, आम्हांला जयप्राप्ति झाली आहे, तरी आमचें चित्त संदेहांत झोंके खात आहे ! महाबाहो माधवा, गांधारीचा क्रोध किती खडतर आहे, हें लक्षांत आण ! त्या महाभागेनें उग्र तपश्चर्येच्या योगानें आपला देह कृश करून घेतला आहे ! आपल्या पुत्र-पौत्रांचा वध झाल्याचें ऐकून ती खरोखरच आम्हांला जाळून भस्म करील ! म्हणून हे वीरा, तिचें सांत्वन आधीं केलें पाहिजे, असें मला वाटतें ! हे पुरुषोत्तमा, क्रोधानें तप्त झालेल्या आणि पुत्रदुःखानें कष्टी झालेल्या तिजकडे पाहण्यास तुजवांचून दुसऱ्या कोणाची शक्ति आहे ? म्हणून माधवा, तूंच त्या क्रोधसंतप्त गांधारीच्या सांत्वनाकरितां जावें हें मला योग्य दिसत आहे ! हे अरिंदमा, तूंच कर्ता-विकर्ता असून प्रभव व अव्ययहि तूंच आहेस ! कालाला अनुरूप भाषण करून हेतु व कारणें यांच्या योगानें हे महाबाहो, तूं गांधारीचा कोप तेव्हांच शांत करशील ! भगवान् पितामह व्यासहि तेथें असेल. हे सात्वतश्रेष्ठा, तूं पांडवांचा सर्वथा हितकर्ता असल्यामुळें गांधारीचा क्रोध नाहींसा करणें हें तुझें कर्तव्य आहे !

धर्मराजाचें भाषण श्रवण करून त्या यदुकुलश्रेष्ठ श्रीकृष्णानें दारुकाला हाक मारिली आणि त्याला रथ सिद्ध करण्यास सांगितलें! केशवाचें बोलणें ऐकून दारुकानें रथ तत्काल तयार केला आणि रथ तयार असल्याचें कृष्णाला कळविलें. मग तो परंतप यादवश्रेष्ठ केशव त्या रथांत बसून त्वरेनें हस्तिनापुराला गेला. हे महाराजा, तो बलवान् माधव आपल्या रथघोषानें नगर दणदणावीत आंत शिरला, तेव्हां कृष्ण आल्याचें धृतराष्ट्रासहि समजलें. इकडे कृष्ण आपल्या उत्तम रथांतून उतरून धृतराष्ट्राच्या वाड्यांत गेला. जाऊन पाहतो, तों ऋषिसत्तम कृष्णद्वैपायन आधींच तेथें येऊन बसलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. कृष्णानें व्यासाचे व धृतराष्ट्राचे पाय धरिले आणि अव्यग्र मनानें गांधारीलाहि अभिवंदन केलें. नंतर त्या यादवश्रेष्ठानें धृतराष्ट्राचा हात धरून मोठ्यानें रड-ण्यास आरंभ केला. मुहूर्तभर सारखा शोक करून त्यानें अश्रू पुसले, पाण्यानें डोळे धुतले आणि यथाविधि आचमन करून तो अरिंदम श्रीकृष्ण धृतराष्ट्राला प्रस्तुत प्रसंगाला अनुसरून बोलला, "हे भारता, तूं वृद्ध झाला आहेस, त्यामुळें तुला ठाऊक नाहीं असें कांहीं नाहीं. हे प्रभो, कालानें जें जें घडून आलें तें तें सर्व तुला ठाऊक आहे. हे भारता, तुझ्या चित्तानुरोधानें वागून सर्व पांड-वांनीं तुझ्या आज्ञा मानिल्या, परंतु त्याचा उपयोग न होतां कुलक्षय व क्षत्रिय-संहार मात्र येऊन ठेपला! धर्मवत्सल व क्षमाशील युधिष्ठिरानें कपटद्यूतांत जिंकिला गेल्यावर आपल्या बंधूंना शपथ घालून भ्रात्यांसह वनवास स्वीकारिला. नाना तऱ्हांचे वेष धारण करून त्यांनीं अज्ञातवास अंगिकारिला! तसेंच दुर्बलां-प्रमाणें दुसरेहि पुष्कळ क्लेश सोसले! पुढें युद्धकाल येऊन ठेपला असतां मीं स्वतः येऊन सर्व लोकांच्या समक्ष पांच गांव पांडवांना देण्याविषयीं याचना केली, परंतु तुमचा कालच फिरला असल्यामुळें लोभामुळें तितकें देखील तुम्हीं त्यांना दिलें नाहीं!

राजा, तुझ्या अपराधामुळें सर्व क्षत्रियांचा क्षय झाला! भीष्म, सोमदत्त, बाल्हीक, कृप, द्रोण आणि त्याचा पुत्र अश्वत्थामा, तसाच धीमान् विदुर यांनीं साम करण्याकरितां नित्य तुझी याचना केली असतांहि तूं त्यांचे सांगण्याप्रमाणें केलें नाहींस! हे भारता, कालानुसार सर्व चित्तभ्रम होऊन मोहित होतात! तुझ्यासारख्यानें असला मूढपणा करावा, त्याअर्थीं याला कालयोगाहून दुसरें काय म्हणावयाचें? एकंदरींत दैवच बलवत्तर आहे! हे महाप्राज्ञा, ह्या सर्व गोष्टींचा दोष पांडवांवर लादूं नकोस! हे परंतपा, महात्मे पांडवांनीं धर्म, नीति आणि

स्नेह यांचा यत्किंचितहि अतिक्रम केलेला नाहीं ! जें कांहीं झालें, तें सर्व तुझ्याच दोषामुळें आहे, हें जाण. पांडवांची असूया करणें तुला योग्य नाहीं ! तुम्ही एकाच कुलांतले, एकाच वंशांतले व एकाच पिंडाचे आहांत ! तुझ्या पुत्राच्या कृतीचा व गांधारी आणि तूं यांच्या चुकीचा दोष पांडवांवर घातला जात आहे ! हे कुरुशार्दूला, तूं आणि यशस्विनी गांधारी पांडवांवर विनाकारण दोष लावून शोक करीत बसूं नका ! हा सर्व आपल्याच कृतीचा परिणाम आहे, हें ध्यानांत आणून पांडवांवर कृपादृष्टि ठेवा आणि त्यांचें रक्षण करा ! हे भरतर्षभा, तुला मी नमस्कार करितों ! हे महाबाहो ! धर्मराजाची स्वाभाविकच तुजवर केवढी भक्ति आणि किती स्नेह आहे, हें तूं जाणतच आहेस ! अपकार करणाऱ्या शत्रूंचा अशा रीतीनें संहार करूनहि त्याला त्यांत समाधान न वाटतां रात्रंदिवस तो दुःखानें जळत आहे ! हे नरशार्दूला, तुझ्याकरितां व यशस्विनी गांधारीकरितां तो सारखा शोक करीत राहिल्यामुळें त्याला समाधान म्हणून कसें तें मुळींच ठाऊक नाहींसें झालें आहे ! पुत्रशोकानें संतप्त आणि व्याकुलचित्त झालेल्या तुजकडे इच्छा असूनहि तो लज्जेनें येत नाहीं !"

हे महाराजा, अशाप्रकारें त्या धृतराष्ट्राशीं बोलून यदूत्तम श्रीकृष्णानें त्या शोकसंतप्त गांधारीशींहि गोड भाषण केलें. तो म्हणाला, "हे सुबलकन्ये गांधारि, मी बोलतों, तें लक्ष देऊन ऐक ! हे शुभे, या लोकांत तुझ्यासारखी स्त्री दुसरी कोणी नाहीं. हे राज्ञि, तूं माझ्या देखत सभेमध्यें दोन्ही पक्षांस हितप्रद आणि धर्मार्थसहित जें भाषण केलेंस, तें तुला स्मरत आहेच ! तुझा उपदेश चांगलाच होता, परंतु तुझ्या पुत्रांनीं तसें वर्तन केलें नाहीं ! त्यावेळीं दुर्योधनाला तूं असेंहि कठोर बोलली होतीस कीं, 'मूढा, माझें भाषण ऐक, जिकडे धर्म, तिकडे जय हा व्हावयाचाच !' हे राजकन्ये, तें तुझें भाषण आज अनुभवाला आलें आहे, असें जाणून हे कल्याणि, आतां तूं शोक करूं नकोस ! पांडवांचा विनाश करण्याची बुद्धि तुला कधींहि होऊं नये ! हे महाभागे, ही सर्व सचराचर पृथ्वी आपल्या तपोबलानें क्रोधसंतप्त होऊन तूं दग्ध करून टाकण्यास समर्थ आहेस !"

श्रीकृष्णाचें भाषण श्रवण करून गांधारी म्हणाली, "वासुदेवा, तूं म्हणतोस तें सर्व योग्य आहे. मानसिक व्यथांनीं दग्ध होऊन माझ्या बुद्धीला भ्रम झाला होता, परंतु तुझें बोलणें ऐकून माझें समाधान झालें आहे ! नरश्रेष्ठ केशवा,

आतां ह्या अंध, वृद्ध व पुत्रहीन राजाला तूं आणि पांडववीर हेच कायते आधार आहां !"

असें भाषण करून त्या गांधारीनें पुत्रशोकानें व्याप्त होऊन मुखावर पदर घेतला आणि मोठ्यानें रडण्यास प्रारंभ केला ! तेव्हां त्या शोकविह्वल गांधारीचें कृष्णानें कार्यकारणयुक्त भाषणानें सांत्वन केलें ! अशाप्रकारें श्रीकृष्ण गांधारी आणि धृतराष्ट्र यांचें सांत्वन करीत आहे तों अश्वत्थाम्यानें पांडवांविषयीं केलेला संकल्प त्याचे ध्यानांत आला. नंतर तो त्वरित उठला आणि व्यासाचे पायांवर मस्तक ठेवून धृतराष्ट्राला बोलला, " हे कुरुश्रेष्ठा, मी आतां तुझा निरोप घेतों ! तूं शोक करूं नकोस ! अश्वत्थाम्यानें पांडवांविषयीं पापी विचार योजिला आहे, त्यामुळें मी त्वरित उठलों. पांडवांचा रात्रिसमयीं वध करण्याचा आपला विचार त्यानें प्रदर्शित केला होता !" कृष्णाचें भाषण ऐकून गांधारी व धृतराष्ट्र हीं एकदम त्या केशिसूदन कृष्णाला म्हणालीं, ' कृष्णा, जा, शीघ्र जा आणि पांडवांचें पालन कर ! जनार्दना, तुझी आमची पुनः लवकरच गांठ पडेल !'

असें त्याचें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण दारुकासह त्वरेनें निघून गेला. तो निघून गेल्यावर सर्वनमस्कृत व्यासानें धृतराष्ट्र राजाचें आश्वासन केलें. इकडे धर्मात्मा श्रीकृष्णहि कृतकृत्य होऊन हस्तिनापुराहून पांडवांकडे जाण्याकरितां त्यांच्या शिबिराकडे निघाला, तो रात्रौ शिबिरास येऊन पांडवांस भेटला व त्यांस सर्व वृत्त सांगून त्यांसह मोठ्या सावधपणें राहिला. ९. ३. ६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ दुर्योधनविलाप. २ गदायुद्धांतून परतलेल्या लोकांनीं द्रोणपुत्रास केलेलें सर्व गोष्टींचें निवेदन.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, शत्रूनें माझ्या शौर्याभिमानी पुत्राच्या मस्तकावर जेव्हां पाय ठेवला व तो मांड्या भग्न होऊन भूमीवर पडला, तेव्हां तो काय म्हणाला ? राजा दुर्योधन अत्यंत क्रोधी असून पांडवांशीं त्याचें हाडवैर होतें, तेव्हां हें मोठें संकट प्राप्त झालें असतां रणांत पडल्यावर तो काय बोलला ?

संजय—हे नराधिपा, रणांगणांत घडलेला प्रकार तुला जशाचा तसा सांगतों. त्या संकटकालीं राजा दुर्योधन मांड्या मोडून पडला असतां जें कांहीं

बोलला, तें श्रवण कर ! मांड्यांचा भंग होऊन सर्व अंग धुळीनें भरून गेलें आहे, अशा त्या दुर्योधनानें आपले केंस आंवळले आणि दाही दिशांकडे नजर फेंकली. मग सर्पाप्रमाणें सुसकारे टाकीत मोठ्या त्वेषानें त्यानें आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं मजकडे पाहिलें. अत्यंत मदोन्मत्त गजाप्रमाणें त्यानें आपले हात जमिनीवर चोळले आणि विस्कटलेले केंस हालवीत दांत-ओंठ खात व ज्येष्ठ पांडव धर्मराजाची निंदा करीत म्हटलें, "शांतनव भीष्म, शस्त्रधराग्रणी कर्ण, गौतम, शकुनि, अस्त्रधरांमध्यें श्रेष्ठ द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, शल्य आणि शूर कृतवर्मा हे माझे साहाय्यकर्ते असूनहि मला अशी दशा प्राप्त झाली, त्याअर्थीं 'काल हाच दुरतिक्रम' होय ! जो एकादश अक्षौहिणी सैन्याचा पति, त्या मला ही दशा प्राप्त झाली ! एकंदरींत काल प्राप्त झाला असतां त्याचें अतिक्रमण कोणाच्यानेंहि करवणार नाहीं ! ह्या युद्धांत माझ्याकडील जे कोणी जीवंत राहिले असतील, त्यांस भीमसेनानें प्रतिज्ञेचा भंग करून माझा कसा वध केला हें सांग ! त्याचप्रमाणें पांडवांनीं भूरिश्रवा, कर्ण, भीष्म, द्रोण इत्यादिकांसंबंधीं जीं अनेक दुष्कृत्यें केलीं, त्यांपैकींच हें एक अकीर्तिकारक कृत्य त्या नृशंसांनीं केलें आहे ! या कृत्याच्या योगानें त्यांचा सज्जनमंडळींत सर्वदा धिक्कारच होईल, असें मला वाटतें. कपटानें जय मिळविणाऱ्यांवर कोणता सत्त्वशील मनुष्य प्रेम करील ? तसेंच प्रतिज्ञाभंग करणाऱ्याला कोण ज्ञाता पुरुष अशाप्रकारें चांगलें म्हणेल ! पांडुपुत्र वृकोदराप्रमाणें अधर्मानें जय मिळविल्याबद्दल कोणता पंडित हर्ष पावेल ? आज माझा ऊरुभंग होऊन मी पडलों असतां माझें कांतियुक्त मस्तक माझ्या बंधूनें—क्रुद्ध भीमसेनानें—आपल्या पायानें तुडविलें, याहून आश्चर्यकारक तें कृत्य काय आहे ? आणि हे संजया, अशाप्रकारचें कृत्य करणारा मनुष्य आज मोठा मान पावत आहे ! युद्धधर्म बरोबर जाणणारे म्हणजे माझा पिता व माता हीं होत. त्या दुःखितांना तूं माझें म्हणणें सांग कीं, मीं यजन केलें, आश्रितांचें रक्षण केलें, समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें उत्तम पालन केलें आणि शत्रु चांगल्या स्थितींत असतांना त्यांच्या मस्तकावर पाय देऊन उभा राहिलों. मीं शक्त्यनुसार दानधर्म केला, मित्रांचें प्रिय केलें, आणि सर्व शत्रूंना पीडा केली ! माझ्यापेक्षां उत्तम मरण कोणाला येणार आहे ? सर्व बंधुजनांचा उत्तम मान मीं ठेविला, मला वश होऊन राहिलेल्यांचा सत्कार केला, त्रिविध धर्म, अर्थ आणि काम या पुरुषार्थांचें सेवन केलें, तेव्हां माझ्यापेक्षां उत्तम मरण कोणाला येणार आहे ? मीं

मोठमोठ्या राजे लोकांना आज्ञा केल्या आणि लोकांमध्यें दुर्लभ मान मिळविला. मी उत्कृष्ट जातिवंत अश्वांच्या वाहनांतून फिरलों, तेव्हां मजपेक्षां उत्तम मरण कोणाला येणार आहे ! मी परराष्ट्रें जिंकलीं, राजेलोकांकडून दासांप्रमाणें सेवा घेतली, प्रियकरांचें सर्वतोपरी कल्याण केलें, तेव्हां मजपेक्षां उत्तम मरण तें कोणाला येणार ? मीं अध्ययन केलें, यथाविधि दान केलें, निरोगी आयुष्य संपादन केलें आणि स्वधर्मानें लोक जिंकिले. तेव्हां मजपेक्षां उत्तम मरणारा कोण आहे ?"

"संजया, मी समरांत जिंकला जाऊन शत्रूंचा दास होऊन राहिलों नाहीं, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. स्वधर्मानें वागणाऱ्या क्षत्रियांना जें मरण इष्ट असतें, तेंच मला प्राप्त झालें आहे, तेव्हां मजहून उत्तम मरण कोणाला येणार ? एकाद्या सामान्य मनुष्याप्रमाणें जिंकला जाऊन मी वैरापासून परावृत्त झालों नाहीं किंवा कोणतीहि दुर्बुद्धि स्वीकारून पराजितहि झालों नाहीं, हें माझें मोठें भाग्य मी समजतों. निजलेल्याला किंवा प्रमत्त झालेल्याला मारावें किंवा एकाद्याचा विषप्रयोगानें घात करावा, त्याप्रमाणें प्रतिज्ञेचा भंग करून अधर्मानें मी मारला गेलों ! महाभाग अश्वत्थामा, सात्वत कृतवर्मा व शरद्वतीसुत कृपाचार्य, यांस माझें सांगणें सांग कीं अनेक वीर अधर्म प्रवृत्त झालेल्या व समयभंग करणाऱ्या पांडवांचा तुम्ही कधींहि विश्वास धरूं नका !"

राजा धृतराष्ट्रा, नंतर तुझा सत्यविक्रमी पुत्र दुर्योधन हेरांना म्हणाला, "भीमसेनानें मला अधर्मानें रणांत मारिलें आहे; आतां मी द्रोण, कर्ण, शल्य, महावीर वृषसेन, सौबल शकुनि, वीर्यवान् जलसंध, राजा भगदत्त, महाधनुर्धर सोमदत्त, सिंधुपति जयद्रथ, माझ्या स्वतःसारखे दुःशासनादिक बंधु, पराक्रमी दौःशासनि व लक्ष्मण आणि दोघे पुत्र, तसेच दुसरे माझे सहस्रशः आप्त यांच्या मागून सार्थहीन पथिकाप्रमाणें जाईन ! माझी बहीण दुःशला ही बंधूंस व भर्त्यास मारल्याचें ऐकून दुःखानें मोठा हंबरडा फोडील ! माझा वृद्ध पिता राजा धृतराष्ट्र आणि गांधारी ह्यांची आपल्या सुनानातसुना ह्यांसह आतां काय बरें अवस्था होईल ? ती विशालाक्षी लक्ष्मणमाता कल्याणी पति आणि पुत्र निधन पावल्याचें ऐकून दुःखानें त्वरित प्राण सोडील ! वाग्विशारद परिव्राजक चार्वाकाला ही गोष्ट समजेल, तर तो महाभाग खरोखर याचा सूड घेईल ! तिन्ही लोकांत प्रख्यात अशा समंतपंचकांत निधन पावून मला शाश्वत लोकांची निश्चयानें प्राप्ति होईल !"

(२) हे महाराजा, नंतर हजारों लोक अश्रुपूर्ण नयनांनीं राजाचा तो विलाप ऐकून दाही दिशांस निघून गेले ! तेव्हां समुद्र, वनें व चराचर पदार्थांसुद्धां सर्व पृथ्वी थरथर कांपूं लागून घोर भासूं लागली. दिशा सर्वत्र उदास दिसूं लागल्या ! तेथून आलेल्या लोकांनीं द्रोणपुत्रास गदायुद्धांतील दुर्योधन राजाचें पतन वगैरे सर्व वृत्तांत सांगितला. नंतर ते बराच वेळ सचिंत उभे राहून मोठ्या दुःखानें तेथून निघून गेले ! ९. ३. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ अश्वत्थाम्यास सैन्यापत्याभिषेक.]

(१) **संजय**—वार्तिकांच्या मुखानें दुर्योधन हत झाल्याचें ऐकून कौरवांकडील अवशिष्ट राहिलेले, गदा, तोमर, शक्ति इत्यादि आयुधांनीं विद्ध झालेले अश्वत्थामा, कृपाचार्य आणि सात्वत कृतवर्मा हे आपले जयशाली अश्व पिटाळीत सत्वर रणभूमीवर प्राप्त झाले. तेथें वनांत येतांच वायुवेगानें कोसळून पडलेल्या शालवृक्षाप्रमाणें पतन पावलेला दुर्योधन त्यांच्या दृष्टीस पडला. व्याधानें वनांत पाडलेल्या महागजाप्रमाणें तो रक्तानें भरला असून जमिनीवर विवळत पडला होता. तेव्हां तो धुळीनें भरलेल्या गजेंद्रासारखा दीर्घबाहु वीर यदृच्छेनें आकाशांतून पडलेल्या सूर्यमंडलासारखा किंवा अभ्रपटलाच्छादित पूर्ण चंद्रासारखा, दिसत होता. ज्याप्रमाणें धनेच्छु सेवक सर्वदा राजेंद्राला वेढून असतात, त्याप्रमाणें त्या दुर्योधनाभोंवतीं घोर भूतगण व मांसाहारी श्वापदें गोळा झालीं होतीं. त्याच्या भ्रुकुटी वक्र झाल्या असून क्रोधानें त्यानें डोळे विस्तीर्ण केले होते. पतन पावलेल्या व्याघ्राप्रमाणें क्रोधाविष्ट झालेल्या त्या नरव्याघ्राला भूमीवर पडलेला पाहतांच त्या कृपप्रभृति महारथींस अत्यंत दुःख झालें आणि ते रथांतून उतरून त्या राजाजवळ जाऊन जमिनीवर बसले.

हे महाराजा, नंतर द्रोणपुत्र अश्वत्थामा डोळ्यांत आंसवें आणून सुसकारे टाकीत त्या भरतश्रेष्ठ नृपसत्तमाला बोलला, " हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्याअर्थीं तूं येथें धुळींत पडून राहिला आहेस, त्यापेक्षां ह्या मनुष्यलोकीं कांहींएक सत्य नाहीं ! पूर्वीं राजपद भोगून आणि सर्व पृथ्वीचें शासन करून या निर्जन वनांत तूं आज एकटा राहिला आहेस हें कसें ? हे राजेंद्रा, आज मला दुःशासन कोठें दिसत नाहीं, तसा महारथी कर्णहि दृष्टीस पडत नाहीं ! आणि ते तुझे सर्व सुहृदहि कोणी आढळत नाहींत ! हे भरतर्षभा, ह्याचें कारण काय बरें ? तूं असा येथें

धुळींत लोळत पडलेला दिसशील, अशी पूर्वी कोणाला तरी कल्पना होती काय? कृतांताची गति लोकांस समजणें हें खरोखर अत्यंत कठिण होय! कारण, तुझ्यासारखा परंतप पुरुष मूर्धाभिषिक्त राजांचें अग्रस्थान संपादन करून आज येथें गवत व तृण खात पडला आहे! हे पार्थिवा, तें तुझें अमल छत्र आणि चामर आज कोठें आहे? हे पार्थिवोत्तमा, तुझी ती मोठी सेना आज कोठें गेली आहे! दृष्ट गोष्टींवरून आपण वारंवार कार्यांची सिद्धि ठरवीत असतों, परंतु अदृष्ट गोष्टींकडून दृष्ट कार्य व्यर्थ जातें असाहि अनुभव आहे! तूं सर्वलोकश्रेष्ठ असूनहि तुझी अशी अवस्था झाली यावरून हें उघड होत आहे! इंद्राशींहि अत्यंत स्पर्धा करणाऱ्या तुझें हें दुःख अवलोकन करून सर्व मर्त्य प्राण्यांची संपत्ति अशाश्वत आहे हेंच दिसून येत आहे!"

राजा, तें भाषण श्रवण करून आणि विशेषेंकरून तो आपल्याकरितां अत्यंत दुःखित झाल्याचें पाहून तुझ्या पुत्रानें आपले डोळे हातांनीं पुसले आणि शोकोत्पन्न अश्रू गाळून त्या कृपादिक वीरांना कालानुरूप बोलला, "अहो, काल उलटला असतां सर्व भूतांचा विनाश व्हावयाचाच, असा ब्रह्मदेवानें लोकांना नियम लावून दिला आहे! तोच विनाश आज तुमच्या समक्ष मला येत आहे! पृथ्वीचें पालन करीत असतां मला ही स्थिति प्राप्त झाली आहे! युद्धांत कोणतीहि आपत्ति आली असतां मी परावृत्त झालों नाहीं, ही सुदैवाची गोष्ट आहे! पाप्यांनीं मला कपटानें मारिलें आहे. युद्धांत मी सर्वदा उत्साहच धरून युद्ध केलें आणि युद्धांत सर्व ज्ञातिबांधवांचा वध झाल्यावरच पडलों, हें मी सुदैवच समजतों. जनक्षयांतून तुम्ही जीवंत सुटलेत, हें माझें मोठें भाग्य होय. तुम्ही सुखरूप राहून तुमचें कल्याण व्हावें, याहून दुसरें प्रिय मला कांहींच नाहीं. मजवरील स्नेहानें माझ्या मृत्यूबद्दल तुम्ही शोक करीत बसूं नका! जर तुम्हांला वेद प्रमाण वाटत असतील, तर मीं अक्षय लोक जिंकिले हें सत्य आहे. अमिततेजस्वी कृष्णाचा पराक्रम मला ठाऊक आहे. त्याच्यानेंहि उत्तम प्रकारें आचरिलेल्या क्षात्रधर्मापासून मला च्युत करवलें नाहीं! मी क्षात्रधर्माचें उत्तम पालन केल्यामुळें कोणत्याहि प्रकारें शोच्य नाहीं! तुम्हींहि आपल्या शक्त्यनुरूप माझ्याकरितां जें करायाचें तें केलें! माझा विजय व्हावा म्हणून तुम्हीं सर्वदा यत्न केला, परंतु दैव हें सर्वदा दुरतिक्रमच होय!"

राजेंद्रा, अशाप्रकारचें भाषण केल्यावर त्याचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले आणि तो थांबला. वेदनांनीं तो अत्यंत व्याकुल झाला होता. त्या शोकाकुल

राजाचे डोळ्यांतून अश्रू गळतांना पाहून अश्वत्थामा जगत्प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें संतप्त झाला. त्यानें क्रोधानें हातावर हात चोळले आणि सद्गदित स्वरानें राजाला म्हटलें, " राजा, त्या पाप्यांनीं कपटमार्गानें माझ्या पित्याचा वध केला, या गोष्टीनेंहि मला दुःख झालें नाहीं, इतकें दुःख आज तुजमुळें होत आहे ! हे प्रभो, मी सत्यभाषण करून सांगत आहें, तें श्रवण कर ! मी माझें इष्टापूर्त, दान, धर्म आणि सुकृत यांची शपथ घेऊन सांगतों कीं, वासुदेवासमक्ष मी आज सर्व पांचालांना वाटेल त्या उपायांनीं यमलोकीं पाठवीन ! हे महाराजा, या कामीं तूं मला अनुज्ञा दे !"

राजा, द्रोणपुत्राचें असें आल्हादजनक भाषण श्रवण करून राजा कृपाचार्याला बोलला, 'आचार्या, जलपूरित कलश शीघ्र आण !' राजाच्या आज्ञेनें तो ब्राह्मणश्रेष्ठ कृपाचार्य एक उदकपूर्ण कलश घेऊन राजाकडे आला. हे महाराजा, तेव्हां तुझा पुत्र त्या कृपाचार्याला बोलला, " हे द्विजश्रेष्ठा, माझें प्रिय करण्याची तुझी इच्छा असल्यास माझ्या आज्ञेनें या द्रोणपुत्राला सैन्यापत्याचा अभिषेक कर ! तुमचें कल्याण असो ! राजाच्या आज्ञेनें सर्वांनीं व विशेषतः क्षात्रधर्माचें पालन करणाऱ्या ब्राह्मणांनीं युद्ध करावें, असें धर्मवेत्त्यांचें मत आहे !"

राजा, दुर्योधनाचें भाषण श्रवण करून शारद्वत कृपाचार्यानें द्रोणपुत्राला राजाज्ञेनें सैन्यापत्याचा अभिषेक केला ! हे महाराजा, अश्वत्थाम्याला अभिषेक होतांच त्यानें दुर्योधनाला आलिंगन दिलें आणि मोठा सिंहनाद करून सर्व दिशा दणदणावीत तो निघून गेला ! हे राजेंद्रा, तो रक्तदिग्ध दुर्योधन सर्व भूतांस भयावह अशा त्या रात्रीं तेथेंच पडून राहिला ! नंतर ते कृपप्रभृति वीर रणांगणांतून शीघ्र दूर गेले आणि शोकानें उद्विग्न होऊन चिंतन करीत बसले. ९. ३. ६५.

(येथें तिसरें उपपर्व गदापर्व संपलें.)

[येथें नववें शल्यपर्व संपलें.]

ह्याच्यापुढें सौप्तिक पर्व लागेल, त्याचा आद्य श्लोक असा आहेः—

संजय—ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥